

**B. DIWANGULYÝEWA**

**UMUMY  
ETNOLOGIÝA**

**AŞGABAT 2010**

**B. Diwangulyýewa. Umumy etnologiýa.** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.

Taryh ylymlarynyň kandidaty, uly mugallym **Serdar Ataýewiň** ylmy redaksiýasy bilen.

Okuw gollanmasynyň surat bezegi **Bike Diwangulyýewa** tarapyndan taýýarlanyldy.

Syn ýazanlar:

Magtymguly adyndaky TDU-nyň arheologiýa we etnologiýa kafedrasynyň professory, taryh ylymlarynyň doktory **A. Gubaýew.**

Magtymguly adyndaky TDU-nyň arheologiýa we etnologiýa kafedrasynyň uly mugallymy, taryh ylymlarynyň kandidaty **S. Ataýew.**

**Türkmenistanyň Bilim ministirligi tarapyndan  
hödürlendi**

©**Bike Diwangulyýewa**  
©**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

## **Etnologiýa we onuň jemgyýet ylymlaryndaky orny Etnologiýa barada düşünje**

### **Giriş.**

#### **Täze Galkynyş eýýamynda türkmen etnologiýasy.**

“Ylym ähli ösüşiň özenidir, hamyr maýasydyr”<sup>1</sup> diýip bellemek bilen Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurtda ylym-bilim ulgamynyň ösdürilmegi üçin ägirt uly tagallalary edýär. Uly, tejribeli alym hökmünde hormatly Prezidentimiz ylmyň, halkymyzyň eşretli durmuşynyň, bagtyýar gelejeginiň gözbaşydygyny aýratyn nygtaýar. Hormatly ýurt Baştutanymyzyň Türkmenistan ylymlar Akademiýasyny, onuň institutlaryny açmagy türkmen ylmynda iňňän uly aýgytly ädim boldy. Açylan institutlaryň arasynda Arheologiýa we etnografiýa institutynyň hem barlygy döwletimizde ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýägaraýyş, pelsepe gymmatlyklaryna uly hormat goýulýandygynyň alamatydyr.

Hormatly Prezidentimiziň paýtagtymyzda etnografiýa we ölkäni öwreniş, welaýat merkezlerinde taryhy–ölkäni öwreniş muzeýlerini açmagy mukaddes ene topragymyzyň geçmişine, ata Watanymyzy şöhratlandyranlara, gadymy döwürlerden şu günki nesillerimize nusgawy sungat we medeniýet miraslaryny galdyranlara goýulýan uly hormat aňladýar. Bu ajaýyp çäreler biziň şu günki ajaýyp ýaşlarymyzy atalarymyzyň şöhratly däplerinde terbiýelemäge gürrüňsiz täsir eder. Alnyp baryljak ylmy işler taryh, etnologiýa ylymlarymyza

---

<sup>1</sup> Berdimuhamedow Gurbanguly. “Türkmenistan” gazet, 2010ý. 28 ýanwary, s.1

uly goşant goşarlar. Türkmen halkynyň etniki taryhyny, münýylyklardan gözbaşyny alyp gelýän milli döredijiliklerini, maddy we ruhy medeniýetiniň özboluşlygyny, şeýle-de dünýä halklarynyň etnologiasyny ylmy taýdan çuňňur öwrenmek üçin Beýik Galkynyş zamanasynda ähli mümkinçilikler bar. Bu günki gün milletiň Lideriniň tagallasy bilen türkmen halkynyň gadyndan gelýän döredijiliklerini, durmuş, adat ýaly ruhy gymmatlyklary ýygnamak boýunça düýpli ylmy-barlag işlerini geçirmek üçin uly üns berilýär. Häzirki wagtda mundan beýläk-de öňe tarap ynamly gadam urmak, ýurdumyzda ylmy hil taýdan täze we ýokary dünýä standartlaryna laýyk gelýän derejä ýetmäge gönükdirilen täze we hemmetaraplaýyn ylmy meýilnamalary, şol sanda etnologik barlaglary häzirki zaman derejesinde ylmy dolanşyga girizmek üçin ygtybarly binýat bar.

Hormatly Prezidentimiz alymlara ýüzlenmesinde: “Tehnologialaryň güýçli ösýän häzirki döwründe uly ilerlemeleriň, belent sepgitleriň bilimiň, ylmyň güýji bilen gazanylýandygyny hiç wagt ýatdan çykarmaň”<sup>1</sup> diýip wesýet edýär.

Etnologiya (etnografiya) özbaşdak bilim hökmünde bir ýarym asyr wagt öň döräpdir.

Etnologiya (etnografiya) – halklary, olaryň etnogenezini (gelip çykyşyny), adaty ýaşaýşyny, medeni-taryhy gatnaşyklaryny öwrenýän ylm. “Etnos” grek sözi bolup, “halk” diýmegi aňladýar.

Halkyň taryhy diňe ýazuw çeşmelerinde saklanman, eýsem onuň döredijiliklerinde, ynançlarynda, töwereginde gürşap alýan dünýä barada düşüňjelerinde, zähmet gurallarynda, geýimlerinde we ýaşaýyş jaýlarynda, gadymy ýadygärliklerde, eposlarda we rowaýatlarda saklanýar. Bu medeniýet toplumy bir halk tarapyndan döredilip, ony başga halklardan tapawutlandyrýar. Diňe etnologik metodlar bilen bu

---

<sup>1</sup> Berdimuhamedow Gurbanguly. “Garagum” jurnaly, № 9, 2009. s.15

yzlardan halklaryň geçen ýoluny dikeltmek bolýär. Şonuň üçin etnologiýa ylmyna bütindünýä taryhyny döretmekde aýratyn orun degişli. Häzirki döwürde we geljekde dünýäde bir etnosy beýleki etnosdan tapawutlandyryan aýratynlyklar, etnoslaryň özleri saklanarlar we şonuň üçin olary öwrenmek zerurlygy, ýagny etnologiýa ylmynyň zerurlygy saklanýar.

### **Etnologiýa barlaglaryň esasyňy düzýän ugurlar**

Etnologiki barlaglarda şu esasy bölümleri görkezmek bolýar: Etnogenez we etniki taryh, esasy meşgullanýan kärler we jemgyýetçilik gurluşy, maddy we ruhy medeniýeti, maşgala we maşgala gatnaşyklary.

Etnogenez we etniki taryh etnosyň döreýşi barada, etniki umumylyklaryň üýtgeýşi barada, etnoslaryň arasyndaky gatnaşyklaryň döwürlerini we netijelerini seljermäge mümkinçilik berýär. Esasy meşgullanýan kärler we jemgyýetçilik gurluşy etnosyň önümçiliginiň häsiýeti barada we onuň esasynda döreýän aýratynlyklar, önümçilik gatnaşyklary baradaky soraglara jogap berýärler. Maddy medeniýet-zähmet gurallary, tagamlar, jaýlar we obalar, geýimler we şaý-sepler, ýörite etniki we umumy düşünjelere aňlatma berýär. Ruhy medeniýetiň çägi halkyň daşyny gurşap aýlan tebigat we jemgyýet barada halk bilimleri, dăp-dessurlary, halk döredijiligi we baýramçylyklary, ynançlary barada iňňän gymmatly maglumatlary bermek bilen, etnosyň döredenini we beýleki etnosdan aýratynlygyny, şeýle hem taryhy etniki gatnaşyklary we medeniýetleriň özara baýlaşmagynyň netijelerini görkezýär.

Etnologiýanyň esaslaryny düzýän barlaglar her etnosyň dil aýratynlyklaryny seljermegi talap edýär, sebäbi dil-etnosa birigen adamlaryň gürleşýän serişdesi bolup, şeýle hem etniki medeniýetiň ähmiýetli bölegidir. Özüniň edaralary we metbugaty bolan etnologiýa, dünýäniň etniki köpgörnüşligini öwrenýär.

## **Etnologik edaralar we metbugatlar**

Etnologiýanyň aýratyn ylmy hünäri bolmagynyň 1,5 asyrylyk wagtyndan bäri özboluşly merkezler döredi. Olar etnologik edaralaryň dürli görnüşleri bolup, bütin dünýä we sebitler geriminde ylmy kadrlary taýarlaýarlar ylmy we okuw-metodik işleri çap edýärler, dürli halklaryň medeniýetiniň maddy maglumatlaryny saklaýarlar we öwrenýärler. Etnologik edaralar her ýurtda ylmyň döreýşi taryhyna we däbine görä bolýarlar. Umumy alynanda, olary akademiki, ýokary okuw jaýlarynyň, muzeý, jurnal (metbugat) we jemgyýet edaralaryna bölmek bolýar.

Ýurtlaryň köpüsinde etnologiýanyň merkezleri bolup akademiki institutlar hyzmat edýär. Olarda etnologiýä folklor, sungaty öwrenmek, arheologiýa, taryh bilen bilelikde öwrenilýär. Ýewropa ýurtlarynda hem etnologiýa akademiki institutlarda öwrenilýär. Nusgawy akademik institutynyň mysaly bolup Beýik Britaniýanyň korollyk antropologiýa instituty görkezip bolýar. Ol 1843ý. açylyp, Angliýanyň öňdebaryjy etnologik merkezi bolup, dünýäniň hemme halklaryny öwrenýär. Meşhur Britan muzeýiniň etnologik bölümi bu institutyň düýpli bazasy bolup durýar.

Akademiki merkezler bilen bir hatarda dünýäniň köp ýerlerinde uniwersitetlerde etnologiýa kafedralary bar we şeýle ýokary okuw-jaýlarynda etnologiýa ylmy ýaýbaňlanýar.

XIXa. ortalarynda etnologiýanyň ösmegi Ýewropada we Amerikada ýörite etnologiýä muzeýleriň döremegine sebäp boldy. Şeýle muzeýler etnologik bilimleriň wagyz edilmegine we etnologiýa barlaglaryň geçirmeginde özbaşdak merkezler bolup hyzmat edip başlaýarlar.

Etnologik muzeýler bilen bir hatarda soňky onýyllyklarda açyk howada döredilýän etnologik seýilgäh – muzeýleriň hem möhüm orny bar. Şeýle muzeýler “skansenler” diýilip atlandyrylýar.

Etnologik muzeýleriň ýygyndylaryny toplamaklygyň esasy bolup, etnosyň adaty durmuşynda ulanylýan we şol etnosyň döreden maddy zady (predmeti) alynýar. Häzirki

döwürdäki etnoseýilgahler – aýyk howadaky muzeýler şeýle predmetler bilen bilelikde ýaşaýyş jaýlaryň we ulaglaryň tebigy ölçeginde görkezmegi göz önünde tutýar. Dünýäde etnoseýilgahleriň 600-den gowragy döredilen.

Etnologik jurnallar we döwürleýin neşirler. Etniki taryha, maddy we ruhy medeniýetlere, maşgala degişli ylmy eserler, makalalar we bellikler umumy taryh, filosofik, sosiologik neşirlerde çap edilmezden otri, dünýäde köp sanly ýörite etnologik (antropologik) jurnallar we döwürleýin neşirler çap edilýär. Neşirleriň aglabasy sebitleýin häsiýetde bolup, olarda aýratyn ýurduň ýa-da dünýä sebitiniň etnologik meselelerine seredilýär. Olardan başga umumy ylmy-teoretiki meselelerine degişli neşirler çap edilýär. Bu neşirlere monografiýalar we deňeşdirme derňew ylmy işleri degişli. Olarda esasan şeýle yzygiderlikde teswirlenme berilýär: geografiki häsiýetnama, etnosyň sany we ýerleşşi, meşgyllanýan kärleri, maddy we ruhy medeniýeti, jemgyýet we maşgala gatnaşyklary. Bu hili derňew ylmy işlerde belli bir mowzuga degişli monografiýalar hem bolup biler, meselem, haýsy bolsa-da bir etnosa degişli egin-eşik, ýaşaýyş jaýlar, maşgala we nika gatnaşyklary we ş.m.

Etnologik işleriň arasynda okuw, metodiki we teoretiki neşirler aýratyn topary emele getirýärler. Çapdan çykan we çykýan maglumatlaryň köpgörnüşliligini nazarda tutmak bilen, hemişe etnologîýanyň habarnamalary bilen işlemek möhümdir. Olar kitap we jurnal fondlarynda baş çykarmagy kömek edýärler.

Etnologiýada ulanylýan terminlere düşünje.

Etnologiýanyň terminleri adam jemgyýetiniň hemme taraplaryna: maşgala-nika gatnaşyklaryna, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna, maddy we ruhy medeniýetine degişli. Terminleri umumy ylmy, jemgyýetçilik durmuşyna, maşgala-nika gatnaşyklaryna, maddy medeniýetine, ruhy medeniýetine degişli bölümlere bölmek boýlar.

## Umumy ylmy terminler

Etnologlar öz işlerinde taryhdan, antropologiýadan, lingwistikadan, filosofîýadan, geografiýadan, şeýle hem gadymy antik eserlerden we häzirki zaman metbugatyndan gelip çykýan temrinleri ulanýarlar. Olardan şu aşakdaky temrinler has ýygy-ýygýdan duş gelýärler.

Rasa, jyns - antropologiýada gelip çykyşynyň kowumdaşlygy esasynda we köp babatda fiziki alamatlaryň meňzeşligi, şeýle-de gadymy we häzirki zaman ýaşaýyş ýerleriniň birligi bilen tapawutlanýan adam topary.

Rasalaryň ýokary paleolit döwründe (40-16 müň ýyl ozal) bir görnüşe eýe bolmagynda adam bedeniniň özüni gurşap alýan fiziki-geografiki şertlere uýgunlaşmagy aýgýtlaýjy orun oýnapdyr.

Esasy rasalar bu uýgunlaşma netijesinde özleriniň daşky sypatlaryny döredipdirler. Esasy rasalar 4-e bölünýärler: ýewropeoid, negroid, mongoloid, awstraloid. Esasy rasalaryň we olaryň arasyny çäklendirýän sypatlaryň döremegi ilki bilen biologiki, tebigy ösüşin netijesinde adamzadyň ýer ýüzünde ýaýramagy bilen baglanyşyklydyr.

Medeniýet – etnologiýada bu termin haýsy bolsa-da bir etnosyň döreden maddy we ruhy ýaşaýşynyň zatlarynyň we hadysalarynyň jemi bolup, bir etnosy beýleki etnosdan tapawutlandyrýar.

Maddy medeniýet - haýsy-da bolsa bir zatlar, predmetler bolup, şu aşakdakylary öz içine alýar: zähmet gurallary, ýaşaýyş we hojalyk jaýlary, tagamlar (medeni ösümlikler we öý haýwanlary hem degişli), egin-eşik we şaý-sepler, ulaglar we aragatnaşyk.

Ruhy medeniýet - adamlaryň köpçülikleýin aňýeti netijesinde döredilen önümçilik düzgünleriniň endikleri, halk bilimleri, dāp-dessurlary we adatlary (adamyň hojalygy, jemgyýet we maşgala durmuşy bilen bagly), sungatyň dürli görnüşleri, halk döredijiligi, dini ynançlary bolup, ol hökmany bilginama hökmünde nesilden nesile gürüň, hekaýa, görkezme, terbiýeçilik görnüşleriniň üsti bilen geçirilýär.

Genezis (grekçe “dogulmak”, “gelip çykmak”)-etnologiyâda etnoslaryň, şeýle-de zatlaryň we hadysalaryň gözbasyny we gelip çykyşyny aýan etmek üçin ulanylýar. Meselem, adaty etnologik tejribesinde etnogenez – haýsy bolsa-da bir halkyň-etnosyň gelip çykyşy, zähmet guralynyň ýa-da ýaşaýyş jaýynyň genezisi, haýsy-da bolsa bir toý däbiň ýa-da düzüniň gelip çykyşy (genezisi).

Lingwistikadan etnologiyâ “dil maşgalasy” diýen termin geçdi we ol dünýä halklaryň etnologik bölünmesinde wajyp orun eýeläp, dilleriň gelip çykyşy boýunça garyndaşlygy aňladýar.

Awtohtonlyk, awtohton (grekçe “ýerli”, “asyl”) – gelip çykyş boýunça belli bir ýere degişli, ýerli, asyl ilat. Grek “awtohtona” gadymy rim “aborigen” (başky, öňki) sözi hem meňzeş we bu iki termin etnologiyâda ulanylýar.

Filosoflar “durmuş” diýen düşüňjani jemgyýetiň iň wajyp taraplarynyň biri diýip kesgitleýärler. Olar durmuşy adamlaryň maddy we medeni gurşawy hasaplamak bilen, onda adamlar ýaşaýyş jaýda, iýmitde, geýimde, şatlanmakda we ş.m. öz islegini kanagatlandyrýarlar diýip kesgitleýärler.

Şu umumy häsiýetlenmeden hem durmuş düşüňjesiniň etnologiyâ üçin nä derejede möhümdigi we oňa etnologik nukdaý nazardan düşündiriş berilmeginiň wajyplygy görünýär. Rus etnograflary N.N. we Í.A. Çeboksarowlar durmuş “adamlaryň gündelik ýaşaýşynda özüni alyp barmagyň aýratyn görnüşleri, ýagny günün, ýylyň, ýaşaýşyň dowamynda mydama durnukly döreýän ýagdaýlar we şonuň bilen birlikde adamlaryň arasyndaky özara gatnaşyklar, olaryň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin gerekli zatlary ulanylşy” diýip kesgitleme berýärler. Şeýlelikde etnologiyâda önümçilik, jemgyýet, maşgala, öý durmuşy tapawutlandyrylýar. Anyk adamlar toparynyň çäklerinde döremek bilen durmuş hökmany suratda etniki özboluşlylygy özünde jemleýär we etnologik derňewlerde inňän ähmiýetli orny tutýar.

Geçen asyryň 50-njy ýyllarynda dünýäniň bütin etniki düzümini kesgitlemek zerurlygynyň ýüze çykmagy bilen

etnograflar M.G. Lewin we N.N.Çeboksarow tarapyndan soňra uly gerime eýe bolan iki düşünje girizilýär: “hojalyk – medeni görnüş” we “taryhy” – etnologik ýlke”.

Hojalyk – medeni görnüş – jemgyýet - ykdysady gatnaşyklaryň birmeňzeş derejesinde we deňrāk geografik şertlerde ýaşaýan dürli halklarda döreýän hojalygyň we medeniýetiň aýratynlyklar toplumy. Şol bir hojalyk-medeni görnüşe gelip çykyşy boýunça dürli etnoslar degişli bolup biler we şonuň ýaly-da garyndaş etnoslar dürli görnüşleri emele getirip bilerler.

Taryhy - etnologik ýlke - ilatyň jemgyýet - ykdysady umumylygy, uzak gatnaşyklar netijesinde dörän meňzeş medeni - etnologik aýratynlyklary bolan umumy ýer.

Etnoslary we etniki umumylyklary öwrenýän etnologiýa taryhy ösüş netijesinde bir umumylykdan beýlekä geçişini görkezdi we bu etniki umumylyklaryň taryhy ösüşiniň aýry-aýry döwürlerindäki atларыny kesgitledi: taýpa, halk (etnos), millet.

Taýpa - adamzat taryhynda ilkinji etniki umumylyk bolup, ilkidurmuş gurluşyndan soň synpy gurluşa çenli döwürde döräpdir. Gelip çykyşy, medeniýeti, dili we taryhy ykbaly boýunça oňa girýän adamlaryň birligi.

Halk (etnos) – adamlar topary, bir dilde gürleýän, özleriniň gelip çykyşynyň bütewiligini ykrar edýän, dāp-dessurlaryň toplumynyň we ýaşaýyş düzgüniniň birligi bilen beýlekilerden tapawutlanýarlar.

Millet – durnukly adamlar umumylygy bolup, ykdysady ýaşaýyşyň, ýeriň, diliň umumylygynda ýüze çykýar.

Umumy ylmy terminleriň uly toparyny etnologiýa etniki taryhyň, dünýä medeniýetiniň taryhynyň meselelerini häsiýetlendirmek üçin ulanýar. Olaryň köpüsi biologiýadan, sosiologiýadan alyndy.

Oýkumena - özleşdirilen ýer, ýer ýüzüniň adam tarapyndan özleşdirilen bölegi.

Etniki ýer - bir etnosyň kāmilleşen ýeri, onuň aglaba böleginiň ýaşaýan topragy.

Etniki konsolidasiýa – bu birnäçe dili we medeniýeti boýunça garyndaş etniki toparlaryň birleşigi.

Migrasiýa (latynça „göçmeklik“) – etniki toparlaryň öz etniki territoriýasynda süýşmegi, beýleki ýerlere göçmekligi.

Etniki assimilýasiýa – uly bolmadyk halk toparlaryň we aýry-aýry wekilleriň beýleki halkyň içinde garyşmagy.

Etniki integrasiýa – dili we medeniýeti boýunça meňzemeýän halklaryň we milletleriň özara gatnaşygy hem-de bu gatnaşygyň netijesinde olarda umumy medeni häsiýetleriniň döremegi.

Akkomodasiýa ýa-da adaptasiýa – adamlaryň täze etniki şertlere uýgunlaşmagy.

Akkulturasiýa – medeniýetleriň özara ornaşmagy we netijede olaryň başky nusgasynyň üýtgemegi.

Urbanizasiýa – etnologik edebiýatda şäher medeniýetiniň ýaýramagy netijesinde şäher bilen obanyň arasyndaky medeni tapawutlyklaryň ýiteňkirleşmegi.

Stereotip – etnologiyada etniki umumylygyň çäklerinde dörän özüni alyp barmagyň kadalary we olaryň wagtyň geçmegi bilen durnuklylygy, nesilden nesile geçijiligi hem-de gündeki tejribe bilen pugtalanmagy. Köplenç: etniki stereotip, medeni stereotip diýip aýdylýär.

Dessur - belli bir wagt araçägi bolan we etnosyň sosial, maşgala we ruhy (şol sanda dini) ýaşayşy bilen bagly waka.

Däp - haýsy bolsa-da bir etniki umumylygyň içinde kesgitlenen özüni alyp barmagyň kadasy. Şeýle söz düzümleri ulanylýar: toý dessury, ýas dessury, myhmansöýerlik däbi, adaglama däbi.

### **Sosial - ýaşayş terminleri**

Matriarhat – aýallaryň agalyk etmegi. Adamzat taryhynda aýallaryň sosial gurluşynyň ýokarysynda duran döwri. Etnologiyada matriarhat diýlende ene urugy göz önünde tutulýar. Onda adamlaryň jemgyýetçilik ähmiýetliligi we olaryň hukuklary ene tarapdan bolan garyndaşlyk bilen kesgitlenipdir.

Patriarhat - erkekleriň agalyk etmegi. Etnologiyada bu döwüriň döremegi köp halklarda maldarçylygyň

ekerançylykdan bölünip aýrylan wagty bilen gabat gelýär diýip hasap edilýär. Şonda ene ugurdan bolan garyndaşlyk ata ugruna geçilmeginiň ykdysady zeryrlygy döräpdir.

Urug – synpy jemgyýet döremeginden öňki jemgyýetde umumy ata-babasy bolan gan garyndaşlary.

Ene urugy – ene tarapyndan bolan gan garyndaşlaryň birliги.

Ata urugy – ata tarapyndan bolan garyndaşlar. Ýewropa edebiýatynda ata urugyň sinonimi bolup “klan” sözi hem ulanylýar.

Ekzogamiýa – iki grek sözünden düzülip, “daşky nika” diýilýän manyny berýär. Urugyň hojalyk we maşgala-nika gatnaşyklarynda ekzogamiýanyň saklanylmagy wajyp orun eýeläpdir. Endogamiýa- “içki nika” diýilýän manyny berip, taýpanyň ilkinji etniki umumylygynyň häsiýetini aňladypdyr.

Fratriýa – taýpa bölünşigi bolup, birnäçe özara uruglary birleşdirýär. Fratriýa birleşen uruglaryň köpüsi gözbaşysyny bir urugdan alyp gaýdypdyrlar.

Obşina – urugyň hojalyk işjeňligini amala aşyrýan görnüşi. Obşina garyndaşlyk alamatlary (gan ýa-da nika garyndaşlygy) boýunça düzülipdir. Synpy deňsizligiň döremegi garyndaşlyk uruglaryň ýitmegine we umumy ýaşayan ýerleri boýunça uruglaryň döremegine getiripdir. Urug obşinasy oba ýa-da ýer obşinasyna öwrülipdir. Obşina girýän maşgalalar bölünip berlen sürümli ýeriň ýa-da öri meýdanlaryň böleklerine eýeçilik edip, öndürilen önümi özleri ulanypdyrlar. Bu görnüşdäki obşina käbir ýurtlarda häzire çenli saklanyp galypdyr.

Patronimiýa – garyndaşlaryň topary, uly we kiçi maşgalalary birikdiripdir. Patriarhal maşgala obşinasynyň ulalmagy we bölünmegi netijesinde emele gelipdir. Hojalyk, jemgyýet we ruhy birliги saklamagy çalşypdyrlar we umumy patronomik ady göteripdirler (bölünen maşgalanyň baştutanyň adyndan emele gelipdir).

Taýpa birleşmesi – garyndaş ýa-da goňşy taýpalaryň wagtlaýyn birikmesi, ilki bilen duşmandan goranmak üçin

döredilipdir. Kähalatlarda taýpa soýuzlary uruş howpy geçensoň hem hereket edipdirler, emma onuň eýýäm sosial-ykdysady sebäpleri bolupdyr (Irokez ligasy we başg.). Uruş howpy aýrylansoň, taýpa soýuzlary dargapdyr.

Aksakgal – urugyň, tiräniň saýlanan baştutany, ruhy we jemgyýet wezipeleri özünde jemläpdir. Däp-dessurlaryň, adatlaryň ýerine ýetirilmegine berk gözegçilik edipdir, urug we taýpa bähbitlerini göz önünde tutupdyr.

Parasatly goja – urugda, tîrede aýratyn hormatlanýan ýaşuly, urug adatlaryny saklaýjy we olara düşündirşi beriji.

Serdar – taýpada ýa-da taýpa birleşmesinde ýokary saýlanan adam, baştutan. Taýpa serdarynyň borçlary: hojalyk işlerine ýolbaşçylyk etmek, gündelik meseleleri çözmek, taýpa bähbitlerini goramak, harby işlerine ýolbaşçylyk etmek.

Urug maslahaty – deňhukukly urug agzalarynyň we ýaşulularyň möhüm meseleleri çözmek üçin ýygnaýy.

Taýpa maslahaty – hojalyk ýa-da uruglaryň arasyndaky meseleleri çözmek üçin urug aksakgallaryň ýygnaýy. Möhüm meseleler ýüze çykanda (uruş, göçhä-göçlük, tebigy heläkçilik we ş.m.) taýpa maslahatyna beýleki deň hukukly agzalar hem gatnaşypdyr.

İnisiasiýa – ýaş gyzlary we oganlary (adatça 12 - 15 ýaşly) urugyň deňhukukly agzalygyna kabul edýän dessurlar. İnisiasiýanyň görnüşleri dürli halklarda dürli bolýar.

Adat - halk hukugynyň düzgünleri, adamyň we jemgyýetiň arasyndaky özara gatnaşyklary ugrukdyrýarlar, ýola salýarlar.

Gizlin birleşmeler – käbir halklarda dörän özboluşly sosial döremeleri we erkek jaýlary, ýagny tirä nika üçin gelen erkekleriň ýaşaýan ýeri. Soňra erkek jaýlary jemgyýet düzümine öwürlip, keseki tîrelileriň olaryň aýallarynyň garyndaşlaryndan hukuklaryny gorapdyr.

Gatlak – etnologiýada adamlar topary, miras goýlan käriň eýeleri we jemgyýetde aýratyn başgançakda duranlar.

Kasta - ýapyk endogamiýa jemgyýet topary, özlerine mahsus ýörelgeleri we däpleri, mirasdüşer käri bolanlar. Kasta

degişliler özleriniň gelip çykyşynyň umumylygyna ynanydyrlar.

Hususy bellik, tagma – predmetlerde, beýleki zatlarda, mallarda goýulýan ýörite bellik.

### **Hojalyk - medeni terminler**

Etnologiýada halkyň-etnosyň hojalyk işjeňligi iň möhüm hasap edilýär, sebäbi onuň häsiýetinden medeniýetiň we sosial ýaşaýşyň ähli ugurlarynyň düzülmegi baglydyr.

Etnologlar adamlaryň meşgullanýan kärlerini 2 bölýärler: esasy kärler-etniki birligiň ýaşamagy üçin serişdeler berýän we goşmaça kärler-etnosyň aýry toparlaryň meşgullanýan dürli hünärleri, (geýim tikmek, gap-gaç, zähmet gurallaryny ýasamak we ş.m.).

Taryhy dörän iň irki esasy kärler - miwe ýygnamaklyk, awçylyk, balykçylyk, soňraky döwürlerde – ekerançylyk, maldarçylyk we dünýäniň käbir sebitlerinde (Hindistanda, Merkezi Aziýada, Hytaýda, Kawkazda, Amerikada) – senetçilik. Häzirki döwürde senagat önümçiligi hem esasy kär bolup durýar.

Esasy kärleriň iň irki görnüşleri - miwe ýygnamaklyk, awçylyk we balykçylyk - goşmaça görnüşde köp etnoslarda häzirki döwre çenli saklanyp gelýär. Ekerançylyk topragy özlendirmegiň usullary boýunça birnäçe görnüşlere bölünýär. Ot ýakmak bilen arassalanyp sürülýän ýer (agaçlar we ösümlükler çapylýar we ýakylýar, şu görnüşde toprak kül bilen dökünlenýär), el güýji bilen özleşdirilýän (ýönekeý gurallar: taýak, gazyk, kätmen we ş.m. bilen topragy gazmak), künde bilen özleşdirilýän görnüşleri bar. Ekerançylygyň suwarymly we düme görnüşleri tapawutlandyrylýar. Şeýle hem şaly ekýän ýurtlarda suwa basylýan ekerançylyk ýaýran. Ekstensiw ekerançylyk, maldarçylyk - öndürjiligiň hil taýdan däl-de, san taýdan artmagy, köpelmegi.

Intensiw ekerançylyk, maldarçylyk - öndürjiligiň ýokary derejesi, hil taýdan ösmegi.

Maldarçylykda esasan atçylyk, düýedarçylyk, iri şahly mal köpeltmek, goýundarçylyk we sugundarçylyk ýaly görnüşleri bar. Hünärleriň arasynda demir bilen işlemek aýratyn mana eýe bolupdyr, onuň sebäbi hem mukaddes hasaplanýan ot bilen bagly bolandygy.

Käbir afrikan we beýleki halklarda hyzmatlaryndan peýdalansalar hem, demirçiler beýleki adamlardan keseki, daşary hasaplanypdyrlar.

Goşmaça kärler bilen ilat esasy işden boş wagtly meşgullanypdyrlar. Etnosyň ýa-da onuň bölek taparlarynyň çäkli giňişlikde ýörite gurmalar we gurluşyklarda ýaşamagyna ornaşmalar ýa-da obalar diýilýär. Ornaşmalar - hemişelik we wagtlaýyn, oba we şäher ýerinde bolup biler. Jaý-ýaşamak we tebigy hadysalardan goranmak üçin ýörite gurlan bina. Etnologiýada pasyllaýyn ýaşaýyş jaýlar (gyşky, ýazky ýa-da gyşlag, ýazlag); wagtlaýyn (kāre görä) – çatmalar, kepbeler, bassyrmalar; göçme-çarwa halklarda göçürilýän öý, çum, wigwam, palatka, çadyr we ş.m; uzak wagtlaýyn ornaşmalarda gurlýan ymaratlar: ýaşaýyş jaý, izba, saklýa we ş.m; Ýer üstüne görä ýerleşmegi boýunça jaýlar ýerüsti (çatma, jaý, çum, ýaranga, gara öý we ş.m.), ýerasty (hin, çukur, ýerküme), suwda dikilen sütünleriň üstünde gurlan (paýa üstündäki jaýlar ýa-da diregli jaýlar), howalanyp duran (agajyň üstündäki gurmalar). Ýaşaýyş jaýlar beýan edilende gurulyş usuly we ş.m. boýunça bina sarp edilen gurulyş serişde tapawutlandyrylýar (meselem, karkas, pahsa, daş we ş.m.).

Îýmit, nahar – halkyň iýmitleniş esasyny düzýär. Îýmitiň düzümi hojalyk-medeni häsiýete bagly bolyp, etli, süýtli, ösümlük, balyk ulanylýan görnüşleri bolýar. Etnologlar urp-adat we gadymdan dāp bolup giden naharlary tapawutlandyrýarlar. Urp-adat naharlar dine uýma bilen baglanyşykly bolýarlar.

Gadymdan gelýän dāp bolan naharlar ýaşaýyşyň möhüm tapgyrlarynda bişirilýär (meselem, toýlarda, Nowruzda semeni we ş.m.).

Nahar iýmeklikde ulanylýan gap-gaçlar palçykdan, deriden, agaçdan, demirden, çüýşeden bolup biler.

Maddy medeniýet suratlandyrylanda egin-eşiğe uly üns berilýär. Sebäbi onuň gadymdan gelýän düzüminde, haýsy önümden ýasalandygynda, bezeginde, biçüwinde etniki aýratynlyk öz beýanyny tapýar.

Geým - adam tenini goraýan ýörite serişde. Geyim her günki, baýramçylyk, döp bilen baglanyşykly bolup biler.

Umumy görnüşi boýunça geým bütewi (öňi kesilmedik, kelleden geýilýän, demirgazyk halklara mahsus) we has giň ýaýran iki tarapa açylýan görnüşlere bölünýär. Adam teninde ýerleşişine görä içki geýime, daşky geýime (içki geýimiň üstünden geýilýär) bölünýär.

Eginde berkidilýän geýimlere (donlar, kurtkalar we ş.m.), bilde berkidilýän geýimlere (balaklar, ýubkalar) we tropiki tokaýlarda ýeke-täk eşik hökmünde ulanylýan bile oralýan daňylara (öňselikler we ş.m.) tapawutlandyrylýar.

Geýimiň biçüwi ulanylýan serişdä bagly, eger-de matadan tikilýän bolsa-onuň inine bagly bolýar. Biçüwiň 3 görnüşini bölup aýyrmak bolýar: bütewi biçüw (tutuş deriden ýa-da bir bölek matadan), tunika görnüşli (insiz bölek matadan), tunika görnüşli (insiz bölek mata eginden geçirilýär we eňleri tikilýär), kimono görnüşli (inli bölek matadan geým ýeňi bilen bile biçilýär).

Etnologiýa geýimler umumy mowzukda dürli beden bezegleri (tatuirowka), şaý-sepleri we saça timar berme görnüşleri öwrenýär.

Maddy medeniýet bölümünde etnologlar ulagyň we aragatnaşygyň öňden gelýän görnüşlerini öwrenýärler. Ulag hökmünde adamlaryň we ýükleriň süýşme serişdeleri göz önünde tutulýar: dürli tigirli ulaglar, keжебeler, tagtyrowanlar, zemmerler, sebetler we ş.m. Aragatnaşyk diýilip, dürli adaty habar beriş usullary göz önünde tutulýar: ot ýakmak usuly bilen habar etmek, düwünçek haty, agaçlarda ýa-da ýörite zatlarda bellik etmek, hereketler bilen düşündirmek, piktografiýa we ş.m.

### **Ruhy medeniýete degişli terminler**

Ynançlar –aýry ýa-da belli bir derejede düzgüne getirilen, adamyň täsin güýçler we jandarlar hakynda bolan düşüňjeleri we olaryň adamyň özüne we onuň bilen bagly bolan adamlara edýän täsiri.

Totemizim (Demirgazyk Amerikanyň odžibwe indeý taýpasynyň totem sözünden bolup “onuň urugy” diýen düşüňjäni berýär) – adamyň haýwanat we ösümlik dünýäsiniň wekilleri, kähalatlarda jansyz tebigat (daşlar, daglar, derýalar) bilen garyndaşlyk arabaglanşygyna ynanç we şeýle wekiliň olaryň urugbaşynyň bolandygyna ynam. Etnolog alymlar N.N. we I.A. Çeboksarowlar totemizmiň esasyňy düzýän şertleri diýip, magiýany, fetişizmi we animizmi hasap edýärler.

Magiýa (latynça “jadygöýlik”, “gözbagçylyk”) – täsin güýçleriň kömegi bilen wakalaryň kadaly ösüşine, maddy zatlara we beýleki adama täsir edip boljagyna adamlaryň ynanjy.

Fetişizm (portugal dilinde “tumar” diýmek) – janly däl zatlara çokunmak, şeýle zatlarda jadyly güýjüň bardygyna we onuň çokunýan adamlara kömek edýändigine bolan ynanç.

Animizm (latynça “jan”, “ruh”) – hemme zatlarda: tebigatyň güýçlerinde we hadysalarynda täsin ruhuň bardygyna bolan ynanç.

Şamanizm, şamanlyk – aýratyn özboluşly hereketleriň ýerine ýetirilmegi bilen ýörite adamyň-şamanyň hyýaly, hakykatda bolmadyk ruhlary kesel bejermek, awda, balykçylykda kömek etmek, o dünýä şowly syýahat etmek we ş.m. üçin çagyrmagy. Şamanlyk Sibiriň we Demirgazygyň halklarynda giňden ýaýran.

Tabu (polinez dilinden) – gadagan etme; zatlara, hereketlere, sözlere, atlara däbiň, ruhanylaryň ýa-da ygtyýarlylaryň gadagan edilmesi; ol gadagan edilmegiň bozulmagy hökmany suratda jadyly güýçler tarapyndan keselçilige ýa-da ölüme sezewar edilýär diýilen ynanç.

## Etnologik çeşmeler

Etnologik maglumatlary ýygnamagyň esasy usuly bolup, ýakyndan synlamak usuly hyzmat edýär. Etnologiýanyň taryhy ylymlara dahyllygyny göz önünde tutmak bilen, etnologik çeşmäniň hem meýdan dernewleriniň, şeýle hem ýanaşyk gumanitar we jemgyýet ylymlaryň ýygnan maglumatlary bolup bilýar.

Has doly we gymmatly etnologik maglumatlar ekspedisiýa barlaglary netijesinde ýygnaýdy. Bu usul öwrenilýän etniki toparyň arasynda köp wagtyň dowamynda ýaşamak bilen bagly. Etnologiýanyň taryhy şeýle usul arkaly irokezleri öwrenen amerikaly Lýuis Morganyň, Täze Gwineýanyň papuaslarynyň arasynda birnäçe ýyl ýaşan rus alymy N.N.Mikluho-Maklaýyň görnükli tagallalaryny aýratyn belleýär. Häzirki döwürde bu usul öňküsi ýaly giň ýaýran däl. Bu günlerimizde etnologiyada meýdan barlaglaryny geçirmek üçin belli möhletli ýa-da möwsümleýin gitme has ýörgünli. Meýdan barlaglaryň bu häsiýeti janly maglumatlaryň ýygnaýmagyny üpjün edýär. Anyk meseleleri çözmek bilen, onuň ýetmezçiligi hem bar. Meselem, “gyssagly” (“möwsümleýin”) gitme usuly barlag geçiriji üçin oňaýly döwre gabat getirilip, etnosyň durmuşynyň bimöwsüm döwrüni öwrenmegi göz önüne tutmaýar (meselem, tropik ýerler üçin ýagyşlar möwsümi, demirgazyk üçin – polýar gijäniň döwri).

Etnologik meýdan barlaglary gowy hilli maglumatlary ýygnamak üçin aşakdaky usullary takyklaýar: soraglama – etniki umumylykdan saýlanyp alynan habar beriji ýa-da habar berijiler bilen işlemek; synag – barlaglar döwründe tebigy dörän sosial ýa-da maşgala wakasynda, däbinde etnologýň gatnaşmagy; synlama – medeniýetiň we durmuşyň etniki özboluşlylyklaryny ykjam öwrenmek we ýazmak.

Etnologik meýdan barlaglary hem maddy, hem ruhy bilim çeşmelerini berýär. Maddy zatlar: çyzgylarda, shemalarda, fotosuratlarda bellenen maddy medeniýetiň binalary we etnosyň önümçilik ýaşayş bilen baglanyşkly zatlar: zähmet gurallary, ýaşayş jaýlary, iýmitleri, gap-gaçlary,

egin-eşikleri we ş.m. degişli. Häzirki zaman tehniki serişdeleriň (kino, foto, wideo aparatlary, magnitofonlar we beýlekileriň) kömegi bilen we meýdan ýazgylary netijesinde halkyň ruhy ýaşayşynyň zatlary we ýagdaýlary (däpler, dessurlar, adatlar, ynançlar, halk döredijiligi we ş.m.) bellenýär. Meýdan barlaglary geçirilýän döwürde maddy we ruhy medeniýetiň zatlary muzeýleriň etnologik ýygyndylaryna hem geçirilýär. Şeýlelikde, muzeý ýygyndylary wajyp etnologik çeşme hökmünde hyzmat edýärler.

Geçmiş medeniýeti we durmuşy, sosial we maşgala gurluşyny öwrenmekde taryhy ýadigärlikleriň maglumatlary, folklor ýazgylar, arheologik toplumlar we ş.m. etnologik çeşmeler bolup durýarlar. Etniki taryhy, öten döwrüň etnografiýasyny ýa-da gadymy etnoslaryň etnografiýasyny öwrenmekde ýakyndan synlama usulynyň ulanylyp bolmajagy öz-özünden düşnüklidir. Şonuň üçin agzalan çeşmeleriň, ýakyn ylymlaryň maglumatlary netijeli gözlegiň hökmany şerti bolup durýar. Taryhy ýazgylarda saklanylýan wajyp maglumatlaryň hakykatlygyny kesgitleýän tejribe bar - olaryň dürli çeşmelerde azyndan üç gezek agzalyp geçilmegi. Etnologiýanyň özi-de sosial we medeni taryh üçin çeşme bolup hyzmat edýär.

### **Dünýä halklarynyň bölünmesi (klasifikasiýasy)**

Dünýä halklarynyň etnologik taýdan öwrenilmegi we ýazylmagy öz gezeginde olaryň ylmy düzgünleşdirilmegini göz önünde tutýar. Toparlara bölünme netijesinde bir geografiki sebitde ýaşayan, hojalyk we sosial ösüşiň bir ugrunda duran we umumy medeni häsiýetlere eýe bolýan halklar we halklaryň toparlary tapawutlandyrylýarlar. Bu häsiýetleriň her biri bölünmä salynyp, etniki hadysalaryň derňewlerinde wajypdyr. Gelip çykyşy we medeni taýdan ýakynlyk garyndaş halklary kesgitlemegi mümkin edýär. Ýöne halkyň doly häsiýetnamasyny aşakdaky bölünmeleriň toplumy mümkinçilik berýär: geografik, antropologik, dil we hojalyk-medeni deňşlilik.

Bölünmeleriň manylaryna aýry-aýry seredip geçeli.

Geografik bölünme. Adamzadyň aýry toparlara we halklara olaryň ýaşayan ýerleri boýunça bölünmegini göz önünde tutýar. Şol bir wagtda bu bölünme olaryň gelip çykyşyny, hojalyk we sosial gatnaşyklaryny, medeniýetini hasaba almayar. Şonuň üçin geografik bölünme halklaryň ýaşayan ýerlerini ýazmagynda has köp ulanylýar. Goňşy ýaşayan halklarda kähalatlarda umumy gelip çykyşy we meňzeş medeniýeti bolýar.

Etnologiýada kabul edilen geografik bölünme umumy şeýle görnüşdedir:

Ýewropa halklary. Sibir we Uzak Gündogaryň halklary.

Aziýa halklary. Günbatar Aziýa, Günorta Aziýa, Merkezi Aziýa, Günorta-Gündogar Aziýa.

Kawkaz halklary.

Afrika halklary. Afrikany şertli Günorta, Günbatar, Demirgazyk we Günorta bölmek bolýar. Edebiýatda köplenç Demirgazyk we Tropiki Afrika bölmek bilen çaklenýärler.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklary. Awstraliýa we Tasmaniýa, Polineziýa, Mikroneziýa, Melaneziýa bölünýär.

Amerikanyň halklary. Üç uly bölege bölünýär: Demirgazyk, Merkezi we Günorta.

Antropologik bölünme. Antropologiýa adamlaryň arasyndaky olaryň taryhy ösüşinde, dürli tebigy-geografik şertlerde dörän fiziki tapawutlyklary öwrenýär. Ylymda olar jynslar, ýa-da rasalar diýilip atlandyrylýar. Häzirki zaman rasalar giçki paleolitde düzülip başladylar diýip çak etmek bolýar we şol döwürden başlap olar garyşma we beýleki sebäpler netijesinde üýtgeýärler. Rasa alamatlary adamlaryň taryhy ösüşi üçin, adamzadyň dürli toparlarynyň ösüşi üçin, olaryň medeniýeti üçin hiç hili ähmiýeti bolmandyr we bolanok. Şol bir wagtyň özünde antropologiýanyň maglumatlary etnologik barlaglarda möhüm orun eýeleýär, sebäbi halklaryň gelip çykyşyny, olaryň etnogenezi öwrenmekde wajypdyr. Rasalary we rasa alamatlaryny öwrenmek ylma garşy, jynsparaşyk pikir ýöretmeler bilen göreşmäge kömek edýär.

Antropologlar gelip çykyşy boýunça umumylygy bar dört rasany tapawutlandyrýarlar. Olar ýewropeoid, mongoloid, negroid we awstraloid jynslar-rasalar. Jyns görnüşleriniň ýaýraýyş zolaklary biri biriniň üstünden geçýär we şol zerarly geçiş rasalar döreýär. Ondan başga gadymy we garyşyk jynslar-rasalar bar.

Ýewropeoidler biziň döwrümüzde hemme kontinentlerde ýaşaýarlar we köpsanly kiçi rasalara bölünýärler.

Mongoloidleriň esasy ýaşaýyş ýerleri-Sibir we Aziýa. Kähalatda mongoloidlere özboluşly amerikan indeýleri hem goşýarlar. Mongoloid rasasy şu şahalara bölünýär: kontinental, ýuwaşokean, arktik, ýa-da eskimos. Mongoloidler garyşyk we geçiş görnüşleri emele getirýärler.

Negroid jynsynyň ýaýran ýerleri Afrikada ýerleşýär.

Awstraloid rasasy Awstraliýanyň asyl ilaty, papuaslar we melaneziýalylyar we weddoidler – Günorta - Gündogar Aziýanyň içki bölekleriniň we Şri-Lankanyň pes boýly ýaşaýjylary degişli.

Dil bölünme. Diliň taryhy barada maglumatlar etnogenetik barlaglarda aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýar, sebäbi dil ýakynlygy adatça halklaryň arasyndaky garyndaşlygy hem aňladýar. Şol bir wagtda umumy gelip çykyşy we gelip çykyş boýunça umumy dili ulanýan etniki toparlar hojalygy we medeniýeti boýunça örän tapawutlanýarlar. Ol hem taryhy sebäplere görä bolýar. Esasy dil, ýa-da beýleki dil topary nesil yzarlaýyş (gen) taydan şol gadym dile garyndaş bolýar. İki we ondan köp diller haýsy-da bolsa bir dilden emele gelseler, garyndaş diýip atlandyrylýar. Garyndaş dilleriň jemi “dil maşgalasy” düşünjesi bilen aňladylýar. Meselem, iňlis, rus we täjik dilleri özara garyndaş, sebäbi umumy indoýewropa dil esasynda degişli.

Dil jemgyýet wakasy bolup, diňe jemgyýetde bolup biler; jemgyýet dilsiz ýaşap bilmeýär. Dil adamzat bilen bile döräp, taryhy döwürlerde kämilleşipdir. Taryhy waka hökmünde dil üznüksiz ösýär. Ösmegiň we üýtgemegiň

netijesinde ilkinji esasy dil şahalanyp, dil maşgalalarynyň, olaryň şahalarynyň we ownuk toparlaryň döremegine getirýär.

Garalýan ýagdaýlar has gowy öwrenilen indoýewropa maşgalasynyň mysalynda görünýär. Biziň günlerimizde onuň düzümine slawýan, german, roman, baltika, hindi, eýran, kelt, ermeni, grek, alban dilleri degişli. Köp indoýewropa dilleri (gadamygreek, latyn, sanskrit, awesta, Hett şalygynyň indoýewropa dilleri, horezm, sogd, skif we beýl.) eýýäm öňki döwürlerde ulanyşdan çykdylar we “janly däl” diýilip atlandyrylýarlar.

Indoýewropa dil maşgalasyndan başga birnäçe iri dil maşgalalary bar:

Semit-hamit, şahalary: semit, kuşit, berber we çad.

Ural maşgalasy, şahalary: finno-ugor, samodiy.

Altaý maşgalasy, şahalary: türki, mongol, tungus-mançžur.

Kawkaz maşgalasy, şahalary: kartwel, abhaz-adyg, nah-dagystan.,

Kongo-kordofan, nilo-sahara we koýsan maşgalalary.

Awstroaziat maşgalasy we oňa degişli toparlar: wýet, mýao-ýao, monkhmler, munda we beýl.

Awstroneziý ýa-da malaý-polineziýa maşgalasy.

Kitaý-Tibet maşgalasy.

Taý maşgalasy.

Indeý maşgalalary.

Drawid maşgalasy.

Papuas maşgalalary.

Bu dillerden başga has ownuk dil maşgalalary, şeýle-de hiç hilli dil maşgalasyna girmeyän (mysal üçin, ýapon, koreý ýaly) aýry-aýry diller bar.

Hojalyk-medeni bölünme. Dünýä halklarynyň sanalyp geçilen bölünmelerinden diňe hojalyk-medeni bölünme aslyýetinde etnologik bolup, hojalygy we medeniýeti öwrenmegiň etnologik usullaryny ulanýar. Bu bölünme etnologiýa üçin düýpli bolup, etniki taryhyň meselelerini derňemekde, hojalygyň we maddy medeniýetiň döreýiş

taryhyny, halklaryň arasyndaky taryhy we medeni aragatnaşyklary öwrenmekde, galyberse-de, adamzat medeniýetleriň umumylygyny we üznüksizligini subut etmekdeuly ähmiýeti bar.

Etnologik maglumatlara görä, sosial-ykdysady ösüşiň deň derejesinde we meňzeş tebigy-geografik şertlerde hatda özära taryhy baglanşygy bolmadyk, dürli etniki we dil maşgalalaryna degişli halklaryň hojalygynda we medeniýetinde meňzeş hadysalar döreyär. Bu alamatlar boýunça meňzeş halklar hojalyk-medeni görnüşlere bölünýärler (HMG).

Hojalyk-medeni görnüşler adamzat taryhynyň dowamlylygynda adamlaryň özüni gurşap alýan şertlere uýgunlaşmagynda emele gelipdirler. Aýry görnüşler örän gadymy, beýlekileri soň döräpdirler.

Hojalyk ösüşiň derejelerine görä HMG üç toparlara ýerleşdirip bolýar. Birinji topar işjeňligiň eýeleýiş pudaklarynyň agdaklyk etmegi bilen hasiýetlenýär (awçylyk, balykçylyk, miwe ýygnamaklyk). Ikinjisi - el kätmen ekerançylygy we maldarçylyk bilen häsiýetlenýär. Üçinjisi azal ekerançylary birikdirýär.

Birinji HMG-iň gadymy we sosial-ykdysady ösüşiň ilkidurmuş-obşina gurluşynyň derejesine laýyk gelýär. Bu toparyň iň yza galany-sergezdan awçylar we ýygnaýjylar, tropik zolaklaryň geografiki çet ýerlerinde häzir hem seýrek duş gelmek bolýar.

Bu HMG degişli taýpalar demiri bilmeýärler, zähmet gurallary we ýaraglary daşdan, agaçdan, süňkden, balyk - gulakdan we ş.m. ýasapdylar.

Ikinji we üçünji HMG önümçilik hojalygy bilen baglanşykly. El kätmen ekerançylygy önümçilik hojalygyň iň irki merkezlerinde döräpdir.

Önümçilik hojalygyň soňraky ösüşi Aziýanyň we Afrikanyň gadymy döwletlerinde künde bilen suwarymly ekerançylyk HMG-iň döremegine getirýär. Biziň eramyzdan başlap bu görnüş ýer yüzüniň Awstraliýadan başga, hemme tebigy-geografik zolaklaryna ýaýraýar. Künde ekerançylygy

bilen bir wagtda maldarçylyk hem ösýär. Sosial-ykdysady ösüşiň dowamynda azal ekerançylarynda ilki senetçilik, soňra senagat uly ähmiýete eýe bolýar.

Burunç eýýamynyň soňunda we demir eýýamynyň başynda Aziýanyň gurak ýerlerinde we soňra Afrikada çarwa we ýarym-çarwa maldarçylyk görnüşinde özbaşdak HMG döreýär. Çarwaçylyk, bu intensiw ekerançylygy alyp barmak üçin amatly bolmadyk şertlerde ekstensiw öri maldarçylygy ýöretmekdir.

Çarwaçylyk orta asyrlarda has ösüpdir, ýöne wagtyň geçmegi bilen çarwalar maldarçylygyň haryt önümçiligine ýada oturymly ekerançylygyna we beýleki karlere geçýärler. Biziň günlerimizde çarwaçylyk Aziýanyň we Afrikanyň käbir ýerlerinde saklanyp galypdyr.

Biziň eramyzdan öň I müňýyllykda Günorta Sibirde we Demirgazyk Aziýada maldarçylygyň aýratyň şahasy - sugundarçylyk döreýär. Ýöne sugundarçylyk diňe Sibiriň az sanly toparlarynda ýaşaýşyň esasy çeşmesi bolýar. Sugundarlaryň aglabasynda sugunlar esasan ulag bolup hyzmat edýärler, ýaşaýşyň esasy çeşmeleri bolsa awçylyk, balykçylyk we ýygnamaklyk bolupdyr.

Etnologiýada kahalatlarda dünýäniň halklaryny taryhy – etnologik ülkeler boýunça bölünmesi hem ulanylýar (TEÜ). Goňşy garyndaş we garyndaş däl halklaryň taryhy ösüşinde köpwagtly aragatnaşyk netijesinde hojalygynda we medeniýetinde meňzeşlikler döräpdir. Ýöne TEÜ üçin hakyky ölçepleri kesgitlemegiň çylşyrymlylygy sebäpli bu bölünme etnologiyada uly gerim almady.

### **Etnologiýa ylmynyň taryhy**

Adamzat jemgyýetiniň ösüşi adamlaryň özlerini gurşap alýan daş-töwerek hakynda bilimleriniň giňelmegi, goňşy we alysdaky halklar barada maglumatlary toplamak bilen bagly bolupdyr. Eýýam irki döwürlerde adamlaryň tebigy bilensigeljilik häsiýetlerinden gelip çykýan etnografik synlamalar bilen bilelikde maglumatlara teoretiki, ýagny

tejribeden üzňe, baha bermek synanyşmalara girişilýär. Antik eýýamynda hojalygyň ösüşiniň “üç basgançaklygy” baradaky ylmy çaklamasy döreýär: miwe ýygnamaklykdan we awçylykdan bagçylyga, soňra ekerançylyga. Bu çaklama giň gerim alyp, XIX a. ahyrlaryna çenli alymlaryň pikirlerini täsirini etiripdir.

Etnologiýa ylym hökmünde XIXa. ortalarynda döräpdir we tebigat baradaky ylymlaryň üstünlikleri bilen bagly bolupdyr. Dünýäde hemme zat ösýär we özgerýär, taryhy ösüş – munuň özi öňe gidişlikdir, ösmekdir. Bu pikirler halklar baradaky täze ylmyň -etnologiýanyň esaslaryna salynypdyr. XIXa. etnologiýanyň düýbünü tutujylaryň arasynda A.Bastiany, İ.Bahofeny, D.T.Mak-Lennany, Ed.Teýlory, J.Lebbogy, L.G.Morgany agzap geçmek wajypdyr.

Uly alymlaryň arasynda aýratyn orny L.G.Morgan eýeleýär. Ol ilkinji bolup, ilkidurmuş jemgyýetini önümçiligiň we medeniýetiň esaslarynda döwürlere bölünişigini çaklaýar. Morganyň işlerinde maşgalanyň we nikanyň ösüşine, garyndaşlyk düzgünlere uly üns berlipdir. Onuň demirgazyk indeýleriniň etnografiýasy hakyndaky işleri giňden bellidir.

XIX a. ahyrlarynda Frans Boasyň “taryhy etnologiýanyň amerikan mekdebi” diýen taglymaty ýüze çykýar. Bu taglymatyň gowy taraplarynyň biri, olam jynsparaşlyga we kolonializme garşy göreşi bolupdyr.

Şol wagtlarda Fransiýada Emil Dýurkgeým we onuň tarapdarlary jemgyýeti ahlaklyk nukdaýnazardan, etnopsihologiýany öwrenipdirler.

Etnologiýada B. Malinowskiniň, A.Redkliff-Braunyň işleri giňden bellidir. Olaryň döreden mekdebi “funksionalizm” diýilip atlandyrylypdyr. Onuň esasy taglymaty - medeniýetiň bir bütewi zat bolmak bilen, onuň her bölegi ýaşayş üçin wajyp tarapy ýerine ýetirýändiginden ybarat bolupdyr.

Fransuz alymy K.Lewi-Stross etnologiýada “struktur antropologiýasy” mekdebini döredýär. Oňa laýyklykda

medeniýetiň wakalarynyň arasyndaky baglanyşyklar öwrenilipdir.

Bu günki günde etnologiýanyň etnoslar baradaky ylymdygy hiç kim tarapyndan inkär edilmeýär. Etnoslar bütewi sistema görnüşinde oňa girýän önümçilik, sosial, maşgala, medeni we beýleki arabaglanyşyklar toplumynda öwrenilmelidir.

Etnogenetik maglumatlaryň dünýägaraýyş ähmiýeti örän uludyr. Olar adamzat taryhynyň antropologik, dil we medeni taýdan dürli etniki toparlaryň garyşmagynyň we gatnaşmagynyň taryhydygyny, beýleki halklaryň medeni we fiziki görnüşlerini özüne siňdirmedik bütinleý arassa etnoslaryň ýokdygyny we bolup hem bilmejegini görkezýärler. Taryhy – medeni maglumatlar adamzat ösüşiniň bir bitewiligini, her halkyň dünýä medeniýetine goşan goşandyny subut edýärler.

## **I-nji bab**

### **Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklary**

Awstraliýa we Okeaniýa – ýer yüzüniň iň kiçi bölegi bolup, onuň meýdany 9 mln. kw. km. tutýar. Ondan 7,7 mln. kw. km. Awstraliýa materiginiň paýyna düşýär. Okeaniýanyň adalary bolsa ägirt suw giňişligine ýaýrasalar hem, umumy jemi boýunça tutýan meýdany uly däl.

Awstraliýa we Okeaniýanyň öňden bäre etnologlaryň ünsüni özüne çekýär. Onuňam sebäbi, ilki bilen bu ýerlerde tä soňky döwürlere çenli dünýäniň başga ýerinde eýýäm duş gelmeýän hojalygyň, jemgyýet durmuşynyň we medeniýetiň gadymy görnüşleri saklanypdyr. Awstraliýanyň we esasy Tasmaniýanyň aborigen ilaty ýewropalylar bilen ilki gabatlaşan wagtynda jemgyýet-ykdysady we medeni ösüşiniň iň aşaky basgançagynda durupdyrlar. Okeaniýanyň käbir etnoslary hem jemgyýet öşüşi boýunça dünýäniň beýleki halklaryndan yza galýardylar.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklarynyň şeýle ýagdaýy bu ýer böleginiň geografiki ýerleşşi, dünýä

siwilizasiýasynyň möhüm merkezlerinden daşlygy, regionyň terriorial dagynyklygy, käbir ýerleriniň tebigy şertleriniň amatsyzlygy, tebigy baýlyklaryň azlygy bilen düşündirilip biler.

Awstraliýany we Okeaniýany adaty 4 taryhy–etnografik bölege bölýärler: Awstraliýa, Melaneziýa, Mikroneziýa we Polineziýa. Awstraliýa ondan günorta –gündogarda ýerleşýän Tasmaniýa adasyny hem degişli edýärler. Melaneziýanyň düzümine Täze Gwineýa, Bismark arhipelagy, D'Antrkasto, Trobrian adalary, Luiziada arhipelagy, Solomon adalary, Santa-Kruz, Täze Gebrid, Täze Kaledoniýa adalaryny, Luaýote, Fidji, Rotumu adalary girýär. Mikroneziýanyň ady bilen Marian, Karolin we Marşall adalary, Gilbert adalary we beýlekilerden daşlykda ýerleşýän Oşen we Naury adalary birleşýärler. Polineziýa bolsa Tango, Samoa, Uollis, Horn, Tuwalu (öňki Ellis), Tokelau, Kuk, Tubuai, Jemgyýet, Tuamoty, Markiz, Gambýe, Gawaý adalar toparlaryny, Täze Zelandiýany we has daşlykda ýerleşýän Niue, Pasha we käbir beýleki adalary öz içine alýar. Şeýle bölünşik etnologik we geografik edebiýatlaryna ymykly ornaşdy, ýöne soňky ýyllarda okeanistikanyň geçirýän gözlegleri we önki maglumatlaryň derňemeleri bu toparlanmanyň üstüni ýetirip hem biler.

Awstraliýa ilkinji adamlar Günorta-Gündogar Aziýadan 40 müň ýyla golaý wagt öň aralaşypdyrlar. Gadymy adamlaryň ýaşan Mango derýasynyň ýanyndaky arhelogik ýeriň 32 müň ýyl ýaşynyň barlygy anyklandy. Bu ýerde ojaklar we daş gurallar tapyldy. Şeýle hem bu derýanyň ýanynda 25 müň ýyl öň ýaşan adamynyň galyndylary tapyldy. Gyzykly belenilmeli zat, Mango adasynyň boýlarynda ýaşan adamyň antropologik görnüşi Awstraliýanyň häzirki zaman ýerli (aborigen) adamyna meňzeşligidir. Alymlaryň çaklaýsyna görä, Awstraliýa gelen adamlaryň migrasiýasy soňky döwürler hem dowam edipdir. Awstraliýa geçip, adam toparlarynyň bir bölegi irki döwürlerde Tasmaniýa gelipdir. Tasmaniýadaky iň irki arheologik tapyndynyň ýaşy 22 müň ýyl hasap edilýar.

Awstraliýanyň we Tasmaniýanyň irki ýaşajylarynyň esasy kärleri awçylyk we miwe ýygnamaklyk bolupdyr. Olaryň daşdan ýasalan zähmet gurallary paleolit görnüşinde bolupdyr.

Täze Gweneýa ilkinji adamlar mundan 30 müň ýyl öň Günorta-Gündogar Aziýadan göçüp gelipdirler. Olar hem awstraliýalar ýaly awstraloid jynsyna degişli bolupdyrlar. Bu irki adamlaryň zähmet gurallary bolan paltalar we ýonmak üçin ulanan gurallary daş çakmaklaryndan bolup, iki tarapy inçelenipdir. Bu adamlaryň esasy käri ýabany ösýän pandanus ösümligini ýygnamaklygy bolupdyr. Onuň miweleri iýmit üçin ulanylypdyr, süýmli ýapraklaryndan dürli zatlar örülipdir.

Täze Gweneýa göçüp gelen adamlaryň nesillerini papuaslar diýip atlandyrýarlar. Ýene bir göçhä-göçlük akymy Okeaniýanyň kenarlaryna 5 müň ýyl ozal gelip ýetipdir. Onuň bilen gelen adamlar awstroneziý dil maşgalasyna degişli bolup, antropologik taýdan günorta mongoloidlar bolupdyrlar diýip çak edilýar. Bu toparyň dilini lingwistler protookeanik diýip atlandyrýarlar we ol awstroneziý dilleriň köpüsi üçin esas bolupdyr. Awstroneziý dilli adamlaryň häsiýetli zähmet guraly dörtgranly palta bolupdyr. Medeniýeti neolit häsiýetinde bolupdyr. Olar ot ýakmak usulynda ekerançylyk ýöredipdirler, donüzlary köpeldipdirler.

Protookeaniýa umumylygy wagtyň geçmegi bilen dargapdyr we onuň bölekleri Täze Gweneýa, Bismark arhipelagyna, Solomon adalaryna, Täze Gebrid, Täze Kaledoniýa, Luaýote adalaryna ýaýrapdyr we öňden bu ýerlerde ýaşayan papuas halklar bilen garyşypdyrlar.

Täze Gebrid adalaryna düşen protookean umumylygynyň bir topary göçhä-göçlükde daşyny gurşap alan papuas halklar bilen garyşmandyr we olardan gündogarokean etniki we dil umumylygy döräpdir. Takmynan 4 müň ýyl ozal bu umumylyk dargaýar we gündogar okeanlylar Täze Gebrid, Solomon, Fidji adalaryna ýaýrapdyr. Soňraky migrasiýalaryň netijesinde gündogar okeanlylar köpsanly ýerli garaýagyz ilatynyň arasynda siňip gidýär, ýöne kähallatlarda awtohtonlara öz dilini geçiripdirler. Şeýle çylşyrymly migrasion we etniki-dil

hadysalarynyň netijesinde Melaniziýanyň ilaty dil, etnik, medeni we antropologiýa taýdan dürli-dürliligi bilen häsiýetlenýär.

Fidji adasyndan gündogar okeanlylaryň bir topary b.e.öň 1200 ý. Tonga arhipelagyna düşýärler, ondanam takmynan b.e.öň 1000 ýyl ozal Samoa adalaryna adamlar göçýärler. Müňýyllyklary öz içine alan özbaşdak we çetde ýaşamaklyk bu ýerde özboluşly polineziýa etniki umumylygy formirleýär we köp babatda gaýtalanmajak polinez medeniýeti döreýär.

Biziň eramyzyň başyndan polinezleriň Okeaniýanyň köpsanly arhipelaglaryna beýik göçhä-göçlügi başlanýar. Samoa adalaryndan Markiz adalaryna göçüşlik bolýar, ondan hem Gündogar Polineziýanyň beýleki adalarynda we Täze Zelandiýa adamlar aralaşýarlar. Samoa adalaryndan adamlar dura bara Günbatar Polineziýanyň arhipelaglaryna, Melaneziýanyň we Mikroneziýanyň käbir adalaryna göçýärler. Polineziýanyň dürli adalarynyň arasynda ýüzýyllyklaryň dowamynda arabaglanyşyklar saklanypdyr we polinez etnoslaryň medeni ýakynlygyny saklamaga hyzmat edipdir.

Şeýlelik - de polinezleriň irki etniki taryhynyň esasy taraplaryny şu günki ylmy maglumatlar şeýle kesgitleýärler. Gündogar okeanlylar Okeaniýanyň Gündogar Mikroneziýa hem baryp ýetipdirler. Ilki Karolin adalaryna, soňra Marşall we Gilbert adalaryna barypdyrlar. Günbatar Mikroneziýanyň (Marian we Palau adalary) ilaty düýbünden başga ýerden-Indoneziýadan ýa-da Filippinlerden gelen adamlaryň esasynda düzülipdir. Bu hadysa b.e.öň takmynan II müňýyllykda bolupdyr.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklarynyň häzirki zaman medeniýeti özboluşly häsiýetini köp babatda saklapdyr. Ýewropalylar bilen arabaglanyşyklaryň köp wagtyň dowamynda çäklendirilen ýerlerinde (meselem, Awstraliýanyň içki welaýatlarynda we Täze Gwineýada) ýerli ýaşajylaryň medeniýeti üýtgemän diýen ýaly saklanypdyr. Okeaniýa halklary bolsa köp wagtdan bäri ýewropalylar we amerikanlylar

bilen ýakyn arabaglanşyk saklaýarlar (meselem, gawaý adalarynyň, Täze Zelandiýanyň, Taitiniň ýerli ilaty): olarda trdision medeniýetiniň käbir taraplary saklanyp galypdyr, medeni keşpleri üýtgapdyr. Ýöne hem adaty medeniýeti, hem täzeçillikleri deň derejede saklaýan etnoslar bu ýerde bar (meselem, fidjiler, Kuk adalarynyň aborigenleri we ş.m.)

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklarynyň etnologik häsiýetlendirilmeginde esasy ünsi olaryň adaty medeniýetine, onuň ýewropa kolonizaiýasynyň başyndaky ýagdaýyna berilýändigini aýratyn belenilmelidir. Sebäbi Awstraliýa we Okeaniýa etnologlar üçin ägirt gyzyklanma döredýänligi hem bu ýerde ilkidurmuş ýaşayşynyň galyndylarynyň tä soňky döwürlere çenli saklanyp galmagy üçindir. Ýöne Awstraliýa we Okeaniýa halklarynyň häzirki zaman medeni ýagdaýynyň öwrenilmegi hem wajypdyr, çünki adaty döp –dessurlaryň we täzeçillikleriň arasyndaky çylşyrymly baglanşyklary yzarlamağa mümkinçilik berýär. Bu mesele bolsa etnologiýada möhüm meseleleriň biri hasaplanýar.

### **Awstraliýa halklary**

Awstraliýa - dünýäniň iň çet bölegi we beýleki materiklerden daşda ýerleşýar (Antarktikany hasap etmeseň). 3 tarapyndan äpet okeanlar bilen gurşalan we diňe demirgazyk tarapdan Malaý arhipelagynyň adalarynyň birgideni bilen Aziýa kontinentine ýakynlaşýar. Tutýan meýdany 7,7 mln. km<sup>2</sup>. Awstraliýa materiğiň köp bölegi tropiki bölekde ýerleşýar, galany - subtropiki. Awstraliýa materiği tutuşlygyna diýen ýaly klimatyň guraklygy bilen belli (dine demirgazyk we günbatar böleklerinden başga). Ýagyslar köp ýaganok, howa gurak, temperatura hemişe üýtgap durýar. Şonuň üçin Awstraliýanyň klimaty gurak. Derýalar iňňan az. Ygalsyzlyga garamazdan Awstraliýa ýerasty suwlara baý we bu suwlar ýurtda uly ahmiýete eýedir. Aborigenler ýerasty suwlaryň ýataklaryny tapmakda we kärizleri gazmakda ökdedirler.

Awstraliýanyň ösümlik dünýäsi diýsen köpgörnüşli. Gür tropik tokaýlar we ýylyň dowamynda gögerýan agaçlar,

palmalar, fikuslar, ewkaliptler – bularyň hemmesi Awstraliýanyň demirgazyk we güňorta - güňdogar bölegini ýaşyl tebigy zolagy emele getirýar. Awstraliýanyň merkezi bölegi gurak we köp kilometrlere uzalyp gidýän çöllükde diňe tikenli gür ösümlük - mulga ösýär. Awstraliýanyň çöllükleri Sahara ýa-da Gobi çölleri ýaly boşap ýatanok we onun ýabany ösümlikleri köp sanly iýmit üçin ulanylýan miwelere, hozlara, tohumlara we köklere baýdyr.

Awstraliýanyň haýwanat dünýäsi-de örän täsin. Bu ýerde 100-e golaý torbaly süýt emdiriji haýwanlar bar. Olardan: uly kenguru, wombatlar, koalalar (torbaly aýylar), utkonos, ýehidna. Bu haýwanlaryň aglabasy endemik, ýagny Awstraliýadan başga hiç ýerde duş gelenok. Ösümlük dünýäsi hakynda-da şeýle diýsen bolýar.

Awstraliýa haýwanat dünýäsiniň 2 aýratynlygy bar. Birinjisi görnüşleriň baýlygy we olaryň iýmit üçin ulanylmagy: awstraliýalylar iri malyň eti bilen birlikde ownuk haýwanlary, şol sanda ýylanlary, hatda mör -möjekleri hem iýmit üçin ulanypdyrlar. Ikinjisi Awstraliýada ýyrtyjy we adam üçin howply haýwanlar ýok diýen ýaly. Krokodiller we ýylanlar az.

Awstraliýany 1605 ý. gollandiýaly deňizde ýüzüji Willýam Ýans açdy. Bu taze açylan materige Täze Gollandiýa diyip at goýýarlar. Ýöne gollandlar bu ýeri ýaşamak üçin amatsyz hasap edip, bu ýerde mesgen tutmandyrlar. 1770 ý. bu ýere inlis deňizde ýüzüji Jeýms Kuk ilkinji gezek gelýar. 1788ý. ilkinji 850 sany inlisler bu ýere gelip, mesgen tutýarlar.

Awstraliýanyň ýerli ilatynyň gelip çykyşy etnologiýa üçin hem gyzykly, hem çylşyrymly mesele. Bu halk antropologiýa taýdan, özüniň dili we medeniýeti tarapyndan hem aýratyn. Antropologiýa taýdan Awstraliýa aborigenleri aýratyn bir gornüş, ýagny awstraloid jynsny emele getirýärler. Bu görnüş şulardan ybarat: goňur reňkli deri, gara buýralyp duran saç, gür sakgal-murtly, gaşynyň üsti öňe çykyp duran, iri burunly, galyň dodakly. Boýlary ortaça ýa-da ondan uzyn, kellesi süýri, eňegi biraz öňe çykyp duran. Awstraliýanyň

aborigenleri 200-den gowrak dilde gürleýärler we bu diller awstraliýa dil şiwesine degişli.

Awstraliýalaryň esasy meşgullanan hojalyk gornüşleri aw awlamak we miwe ýygnamak bolupdyr. Awyň esasy obýektleri bolup kenguru we beýleki torbaly haýwanlar hem-de guslar bolupdyrlar. Aw awlamakda ujy daşdan igelenen naýza we bumerang ulanylypdyr. Ekerançylyk bolmandyr, öý haýwanlaryndan diňe ýarym ýabany dingo iti bolupdyr.

Awstraliýalyar demiri bilmändirler, palçykdan gapçanak ýasamak hem olara tanyş däl eken. Jaýlary çybyklardan ýasapdyr. Iýmiti aw awlamakdan we ýygnamakdan alynýan önümler, et we balyk bolupdyr. Jemgyýetçilik durmuşy ýonekeý bolupdyr. Ululygy 100 adamdan 3 müň adama çenli öz içine alýan taýpalar bolupdyr.

Taýpa öz gezeginde 2 fratriýa bölünipdir. Fratriýalar tirelere bölünipdir. Awstraliýalaryň maşgalasy öý eýesinden, onuň aýalyndan we çagalaryndan ybarat bolupdyr, kähälatlarda öý eýesiniň iki-üç aýaly bolupdyr.

Awstraliýalara Tasman adasynda ýaşan tasmanlary hem degişli edipdirler. Emma tasmanlar XIX asyryň ahyryna çenli eýýäm ýok bolupdyrlar we munuň sebäbi ýewropa ýurtlarynyň şol döwürdäki kolonizatorlyk syýasaty bolupdyr.

Awstraliýalaryň ynaçlarynyň esasy bolup totemizm hyzmat edipdir. Totemizm diýmek bir adamlar toparynyň haýsy bolsa-da bir haýwanyň, osümligiň, ýa-da mineralyň, tebigat hadysasynyň arasynda döreýän garyndaşlyk ynanjy. Mysal üçin, haýsy bolsa-da bir adam topary özüniň ilki garyndaşy diýip mojęi ýa-da gaplaňy hasap edipdirler we şoňa çokunypdyrlar.

Awstraliýalaryň halk döredijiliginde tanslar, aýdymlar totemizm bilen baglansykly bolupdyrlar. Şekillendiriş sungatynda agaçada oýup surat çekmek, dürli tebigy reňkler bilen reňklemek, guşuň perlerinden dürli zatlary bezemek ýaly ugurlary bolupdyr.

Awstraliýanyň häzirki ýaşajylaryň 98%-i ýewropaly göçüp gelenleriň nesillerinden we beýleki ýewropa

ýurtlaryndan gelen adamlardan durýar. Awstraliýanyň aborigenleri, ýagny gadymdan gelýan ýerli ilaty 1% ybarat.

Awstraliýalar özleriniň medeni görnüşi boýunça Britan adalarynyň ilatyna menzeş. Olaryň aglaba bölegi (86%) şaherlerde ýaşayarlar. Awstraliýa häzirki wagtda 6 ştata bolünýar.

### **Okeaniýa halklary**

Okeaniýa 10 müňe golaý adalary öz içine alýar. Bu adalar Ýuwaş okeanyň merkezi we günorta-günbatar böleklerinde ýerleşýar. Bularyň in ulusy -Täze Gwineýa.

Ilkinji gezek ýewropaly deňizde ýüzüjiler Ýuwaş Okeana XVI asyryň başynda gelýärler. Portugal syýahatçysy Fernan Magellan 1519ý. Ýuwaş Okeana gaýykda gelýar. XVIIa. çenli Okeaniýa hakynda belli bir ýazgylar ýok diýen ýaly. Deňizde ýüzüjileriň ýazgylarynda adalaryň geografiki ýerleşigi dogry beýan edilmändir, ýerli ilat hakynda maglumatlar az bolupdyr.

1832y. fransuz geografi we deňizde ýüzüjisi Dýumon-D'Ýurwil Okeaniýanyň adalaryny 3 uly bölege bölmegi teklipe edýär: Mikroneziýa, Melaneziýa we Polineziýa.

Täze Gwineýa Ýuwaş okeanyň in uly adasy. Bu ada 1526ý. açyldy we oňa Täze Gwineýa ady dakylady, sebabi bu ýerin ilaty - papuaslar - afrikan Gwineýanyň ýaşajylaryna meňzeş. Papuas diýmek malaý dilinde “buýra saçlylar” diymegi aňladýar.

Papuaslar Täze Gwineýada köp müňýyllardan bäri ýaşap gelýärler. Bu ýerde köp wagtlap (XIXa. II ýarymynda) belli rus syýahatçysy Mikluho-Maklaý ýasapdyr we papuaslary öwrenipdir. Täze Gwineýada öň primitiw ekerançylyk ýöredilipdir. Bu ýerde batat (şekerli kartoşka), şeker çinregi, taro, ýams, banan, nohut ekilýär. Papuaslar ot ýakmak bilen ekerançylygy ýöredipdirler. Ekiş üçin ýer saýlanansoň, onuň agaçlary we ösümlikleri çapylypdyr, olar guransoň otlany, küli bilen toprak dökünlenipdir. Soňra erkekler ýeri agdarypdyrlar, aýallar we çagalar topragy elleri bilen

ownadypdyrlar. Ekişi geçirmek, suwarmak, yetiştirmek we hasyl almak ýaly isleri diňe aýallar ýerine ýetiripdirler. Ekerançylygyň bu görnüşine etnologiýada “ot bilen topragy özleşdirmek” diýen ady alýar.

Etniki taýdan papuaslar 700 aýratyn etnoslara bölünýärler. Umumy sany 3 mln. adamdan geçýar. Papuas halklarynyň aglabasy az sanly: birnäçe ýüzden birnäçe müň adama çenli. In iri papuas etnoslary: engä (200 müň), çimbu (180 müň), kamano (110 müň) we ş.m.

Täze Gwineýada papuaslardan başga melaneziýalar ýaşaýarlar. Olar az sanly (200 müňden geçýar).

Papuaslar ekerançy halk. Olarda aw awlamak hem uly orun eýeleýär. Naýzanyň, ok-ýaýyň kömegi bilen awlanýan haýwanlar esasan ýabany doňuzlar, ownuk guşlar, kazuarlar, ýylanlar, hažžyklar.

Papuaslar uly bolmadyk obalarda ýaşaýarlar. Okeaniýanyň käbir ýerlerindäki ýaly, Täze Gwineýada erkek adamlar beýleki ýaşajylardan aýratyn erkekler üçin niýetlenen ýörite jaýda ýaşaýarlar. Jaýlary çybyklardan ýasalýar, palma ýapraklary bilen bassyrylýar. Papuaslaryň eşigi suwda ýatyrylan we guradylyp eýlenen agaç gabygyndan, otlardan we ösümlik süýmlerinden edilipdir. Şaý-sepleri esasan erkekler dakynýar: bilezikler, monjuklar, gulak halkalar, burundan dakylýan şaýlar we ş.m. Bedeni suratlar we tatuirowka bilen bezemek hem erkeklere mahsus. Aýallar bezegleri ulanylmaýarlar diýen ýaly. Ýewropaly eşikler Täze Gwineýada az ulanylýar, emma tradision eşikleriň käbirleri, meselem ýubkalar, satyn alynýan matalardan tikilýär. Iýmitleri esasan ekerançylyk önümleri, et az ulanylýar. Tagamlary ýer pejinde taýýarlaýarlar. Öňler duzy papuaslar külden alypdyrlar, indi duzy satyn alýarlar.

Papuaslar taýpalara bölünýärler we bu taýpalaryň baştutany ýok, diňe dili we medeni taýdan birleşen adamlardan ybarat topar. Ynançlary awstraliýalaryň aboriginlerindäki ýaly totemizm we magiýa - gizlin güýçlere ynaç bolupdyr. Häzirki wagtda ilatyň köp bölegi hristian dinine uýýarlar.

Papuaslaryň ertekileri esasan ýarymhaýwan - ýarymadam jynslar - ruhlar hakynda bolup, olary öz atababalary hasaplapdyrlar. Agaçdan ýonmak sungaty ösen.

**Melaneziýa.** Bu ýerde 200-den gowrak etnoslar ýaşaýarlar. Melaneziýanyň halklary uly däl. In irisi - tolai, 90 müňden geçýar. Esasy hojalygy - el ekerançylygy. Ekýän ösümlikleri: ýams, taro, banan, kokos palmasy, çörek agajy.

Häzirki wagtda kakao-boby, manioka ýaly ösümlikler ekilýar. Bu ýerde-de ot bilen ýerleri özleşdirmek usuly giňden ýaýran. Ykdysadyýetin ýene bir iri görnüşi-deňiz balykçylygy, käbir adamlarda balykçylyk gazanjyň ýeke-täk görnüşidir.

Balykçylykda esasan dürli torlar, sebetler, garmyklar ulanylýar. Balygy uýy igelenen tyg bilen urýarlar, ýaýdan atýarlar, zäher bilen seňseletýärler. Balykçylyk bilen Melaneziýada diňe erkekler meşgullanýarlar. Haýwanat dünýasiniň az sanlylygy üçin aw awlanmaýar diýen ýaly (diňe guşlar awlanýar). Ýewropalylardan öň Melaneziýada öý jandarlardan diňe doňuz, it we towuk bardy. Häzir adalarda iri şahly mal, goýunlar we geçiler ýaýran.

Senetçilikden diňe ösümlik süýmlerinden örmek ösen (sebetler, ýere ýazylyan düşekler we ş.m.). Mata dokamaklyk ösmedik diýen ýaly, mata ýerine melaneziýalylar “tapa” diýip atlandyrylýan agaç gabygyndan çekiçler bilen urlup eýlenen süýmleri ulanypdyrlar.

Melaneziýalar häzire çenli oba ýaşajylyry we köp howluly obalarda ýaşaýarlar. Jaýlary çybyklardan, bambukdan, agaçdan bolup, üsti iri ýapraklar bilen bassyrylýar. Kähalatlarda jaýyň diwarlary bolmaýar diňe pürsleriň üsti bassyrylýar. Jaýlar dörtburç we tegelek görnüşde bolýarlar. Häzirki wagta şäherlerde ýewropa jaýlar ýaýran.

Jemgyýet osüş i boýunça melaneziýalar papuaslardan ösen. Oba obşinasy ýaýran we onuň içinde birnäçe uly maşgalalar ýaşaýarlar. Ynançlary boýunça hristianlar. Öňlier melaneziýalar “mana” diýip atlandyrylýan näbelli güýje ynanypdyrlar. Bu ynanja görä mana dürli predmetlere we tebigy hadysalara, guýçli adamlara mahsus bolupdyr. Saz

gurallaryndan depler ýa-da gonglar, dürli tüýdükler ýaýran. Aýdym - saz we tanslar uly ähmiýete eýe.

Polineziýa halklaryň antropologik görnüşi mongoloid we awstraloid jynslaryň arabaglanşygyndaky görnüş. 40 etnoslardan ybarat, olaryň 5-si iri: maori, samoa, tonga, gawaýlar, taitýanlar.

Esasy ekerançylyk we balykçylyk bilen meşgullanýarlar. Awçylyk ösmedik. Polineziýalar ökde senetçiler: agaçdan dürli zatlary ýasaýarlar, sebetler, düşekler örýärler. Mata dokamaklyk bolmandyr. Okeaniýalaryň hemmesi ýaly, metaly bilmändirler. Ýaragy, gap-gajy we ş.m. daşdan, süňkden, haýwanlaryň dişinden, agaçdan, balykgulaklardan ýasapdyrlar.

Polineziýalar ökde deňizde ýüzüjiler. Olaryň atababalary Fidžiden göçüp gelipdirler we eýýäm şol gadym döwürlerde deňizde gaýyklarda ýüzmegi, ýyldyzlardan ýol tapmagy, şemalyň ugruny bilmegi başarypdyrlar.

Polineziýanyň ilaty häzirem obalarda ýaşaýarlar. Jaýlary-pürsleri dikip, diwarlary ýapraklardan we ösümlüklerden örýärler. Polineziýalar eşiği tapadan, otdan, ösümlük süýmlerinden we guşuň perlerinden ýasalypdyr. Häzir bular ýaly eşiği diňe baýramçylyklarda görüp bolýar, ilat bolsa satyn alynýan ýewropa eşikleri geýýär. Polineziýada her dürli bezegler dakynylýar, olardan iň gowy görülyäni güller.

Jemgyýetçilik durmuşynda synpy bölünişik ösükdir. Hemme adalarda taýpa serdarlary we ownuk hökümdarlar bolupdyrlar. Baý maşgalalara adalarda iň gowy ýerler degişli bolupdyr. Ilaty häzir hristianlaşan, ýöne geçmişde polineziýalar 4 hudaýa ynanypdyrlar: Tangaroa, Tane, Rongo, Tu. Kosmologiki, ýagny asman jisimlerine hem ynanypdyrlar.

Bilim ugrundan hem bu halklar özüçe ösen bolupdyr: olar ýyldyzlary we planetalary saýgarypdyrlar, özlerini gurşap alýan deňiz giňişlikleri hakynda belli derejede dogry düşüňjeleri bolupdyr, taýajyklardan ýönekeý kartalary düzüpdirler. Özleriniň geçmişini, taryhyny hem gowy bilipdirler. Hatda öz hatyny hem oýlap tapypdyrlar. Bularda 4-5

synply mekdepler bolupdyr. Halk döredijiligi beýleki okeanlardan ösüpdür. Pasha adasyndaky daşdan ýasalan adam gornüşli äpet sütünler giňden bellidir. Polineziýalar tanslary we aýdymlyary gowy görýarlar.

**Mikroneziýa.** Etniki taýdan beýleki okeanlardan ilatynyň azlygy bilen tapawutlanýarlar: bu ýerde 15 etnos ýaşaýar. Antropolgiýa taýdan günorta aziýa görnüşi ýaýran. Häzir bu halklar metislenen, ýagny garyşyk. Ekerançylyk, balykçylyk ösen. Çamorro halky Okeaniýada tüwi ösdürýan ýeke-täk halk. Aw ösmedik diýen ýaly, diňe guşlary, uçýan syçanlary, pyşbagalary awlapdyrlar.

Bu ýerde mata dokamaklygy bilipdirler. Tagamlary balykdan, miwelerden we awda awlanýan haýwanlardan durupdyr. Bu ýerde ene urugy (matriarhat) esasy bolupdyr. Erkekleriň we aýallaryň aýry soýuzlary bolupdyr. Ynançlary ýonekeý, şamanizmyň elementleri höküm sürüpdür.

Häzirki wagtda Mikroneziýada gadymy medeniýetden hiç zat galmady diýen ýaly. Eşikleri ýewropalaşan, öňki adatlar geçmişde galan.

Tasmaniýa - Awstraliýanyň günorta - gündogar kenaryna ýakyn kiçeňräk ada ( $67.897 \text{ km}^2$ ). 1642ý. bu adany Tasman açypdyr. Ýewropalylar bu adada, dürli maglumatlara görä, 1 müňden 20 müňe çenli adamlaryň ýaşandygyny anyklapdyrlar. Bu ilatyň 6 müňe golaý bolandygyny etnograf alymlar çaklaýarlar.

Tasmaniýanyň kolonizasiýasy bu ýeriniň ýerli ilatynyň dünýä ýüzünden doly ýitmegine getirýär. 1860-njy ýylda 11 sany tasmanly galypdyr. 1876ý. soňky tasman aýaly Truganina aradan çykypdyr.

## **II-nji bap**

### **Aziýa halklary**

Aziýa - dünýäniň 6 böleginiň biri bolup, tutýan meýdany boýunça 43,4 mln. kw. km. Aziýa demirgazygyndan Demirgazyk Buzly okeany, gündogardan Ýuwaş, günortadan Hindi okeanlary bilen we olaryň deňizleri bilen ýuwulýar. Daglar we dag düzlükleri Aziýanyň tutýan meýdanynyň 75% eýeleýär. Esasy dag seste malary Gimalaý, Gindukuş, Gunlun, Týan-Şan, Uly Kawkaz we beýlekiler. Aziýa Günbatar (ýa-da Alynky), Günorta, Günorta-Gündogar, Gündogar we Merkezi Aziýa bölünýär.

Aziýanyň hemme böleklerinde diýen ýaly köpsanly paleoantropologik we arheologik tapyndylar gazylyp alyndy. Olar irki paleolitiň dürli tapgyrlaryna we ondan giçki döwürlere-häzirki döwür adamyň kämilleşen wagtyna degişli.

Mezolit eýýamynyň soňunda Aziýanyň subtropiki daglyk ýerlerinde ýer ýüzünde ilkinji gezek ösümlikler we haýwanlar eldekleşdirildi, ol bolsa adamzadyň soňraky taryhy üçin uly ähmiýet boldy. Ösümlikleriň we haýwanlaryň eldekileşdirilmeginiň ilkinji merkezleri Günbatar Aziýada, Merkezi Aziýanyň günorta-günbatarynda we megerem, Günorta Gündogar Aziýada döräpdir. B.e. öň X-IX müňýyllyklarda bu merkezlerde adaty kärleri öz içine alýan hojalyk toplумы (kompleksi) döräp başlaýar: awçylyk, balykçylyk, miwe ýygnamak we ösümlikleriň we haýwanlaryň ösdürilip ýetişdirilmegi. Wagtyň geçmegi bilen ekerançylyk we maldarçylyk hojalyk kärleriniň esasy görnüşleri bolýar we b.e.öň VIII-V müňýyllyklarda irki ekerançylaryň medeniýetleri döreýär.

Olar ilki Günbatar, Merkezi, Günorta we Günorta-Gündogar, soňra Gündogar Aziýada döreýärler. Önümçilik güýçleriniň uly depginleri bilen ösmegine suwarymly ekerançylygyň ýaýbaňlanmagy, keramiki önümçiliginiň oýlanyp tapylmagy, demiriň işlenilmegi sebäp bolýar. Şäherler, senetçilik merkezler ösýärler. Şeýlelikde, IV we III

müňýyllyklaryň araçäginde taryhy iň gadymy döwletleriň biri-Şumer döwleti döreýär. Sürümli ekerançylyk ösýär, bagçylyk, dokamaçylyk, hat we pul döreýär. Şumerden soň beýleki döwletler emele gelýarler: Elam, Mohenjo-Daro, Harappa.

Aziýanyň gurak sahralyklarynda, çöllerinde we daglyk ýerlerinde gadymy döwürlerden eýelemek we öndürmek pudaklaryny öz içine alýan hojalyk toplумы ýaýrapdyr. B.e. öň II müňýyllykda bu ýerde çopan maldarçylyk hojalygy giň gerime eýe bolýar. B.e. öň I müňýyllykda dürli sosial-ykdysady we tebigy-howa şertleri netijesinde bu ýerlerde çarwaçylyk we ýarym çarwaçylyk döräpdir.

Şol bir wagtda Aziýanyň tropik, geografik taýdan çet ýerlerinde, ilkidurmuş ýagdaýynda ýaşamagy dowam etdirýän awçylaryň, balykçylaryň we ýygnaýjylaryň taýpalary bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen olar hem ekerançylyga geçipdirler we sosial-ykdysady gatnasyklaryň has ösen görnüşlerini kabul edipdirler. Ýöne häzirki döwürlerde hem, esasy Günorta-Gündogar Aziýada, ilkidurmuş jemgyýetiniň dargamagynyň dürli basgançaklarynda duran uly bolmadyk ilat toparlary saklanyp gelýar.

Aziýanyň ilatynyň etniki düzüminiň çylşyrymlygy dürli taryhy sebäpler bilen düşündirilýär. Olaryň hatarynda köpsanly migrasiýalar, giňişleýin basyp alyjylykly ýörüşler we beýleki wakalar degişli. Netijede etniki garyşmalar we uly ilat toparlarynyň herekete gelmegi ýuze çykypdyr. Aziýa halklarynyň arasynda uly adam rasalarynyň hemmesiniň wekillerine duş gelmek bolýar. Olaryň arasynda san taýdan mongoloidler we ýewropeoidler saýlanýarlar. Garyşyk, kontakt we gadymy toparlar köp. Papuaslaryň, melaneziýalylaryň kelte boýly pigmeý-negrito, awstraloidleriň toparlary bar.

Şonuň ýaly dil düzümi hem çylşyrymly. Aziýada iri dil maşgalalary ýäýran, olarda onlarça we ýüzlerçe million adamlar gürleýarler (meselem, tibet-kitaý, indo-ýewropa, semit-hamit, altaý, awstroneziý we beýl.) Olardan beşga ownuk dil maşgalalary we aýry özbaşdak diller ýaýran.

Aziýanyň tebigy-howa şertleriniň iňňän dürlidigi we ilatyň taryhy sosial-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklary sebäpli bu ýerde hojalyk-medeni görnüşleriň eýeçilik we öndürjilik pudaklaryň köpüsi ýaýrapdyr. Olar: sergezdan awçylar, balykçylar, ýygnaýjylar; ýönekeý kätmen ekerançylary; emele suwaryşy ulanýan kätmen ekerançylary; çarwa we ýarymçarwa maldarlary; künde suw ekerançylary. Olardan başga garyşyk we geçiş hojalyk –medeni görnüşleri bar. Häzirki wagtda Aziýanyň halklarynyň aglabasy senagat-agrar ösüş ýoly bilen barýarlar.

### **Merkezi Aziýanyň halklary**

Tutýan meýdany 4 mln. kw. km. Bu ägirt territoriýada baş döwlet ýerleşýär: Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Özbekistan.

Merkezi Aziýanyň territoriýanyň köp bölegini gury düzlükler we çöller tutýar, klimaty yssy, gurak. Günortada we günorta – gündogarda Kopetdag, Týan-Şan we Pamir dag massiwleri ýerleşýär. Jülgeriň klimaty has ýumşak, käbirlerinde hatda subtropik ösümlükler hem ýetişdirilýär (Sumbar derýasynyň jülgelerinde). Merkezi Aziýanyň Dünýä okeanyna çykyşy ýok. Amyderýa we Syrderýa Aral deňzine guýýar.

**Etnogenez, etniki taryhy.** Alymlaryň soňky ylmy çaklamalaryna görä, Merkezi Aziýa dünýä siwilizasiýanyň emele gelen ýeri bolupdyr. Eýýäm orta paleolitde bu ýerde adamlar ýaşapdyr. Neolit döwründe Merkezi Aziýanyň hemme yerinde adamlar ýaýrapdyr. B. e. öň V müňýyllykda Türkmenistanda dünýäde iň gadymy ekerançylyk medeniýeti döräpdir. Jeýtun arheologik ýadygärliklerinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende, ekerançy gurallaryň galyndylary we öý haýwanlaryň süňkleri tapyldy. Jeýtun medeniýetini döreden taýpalar gadymy Türkmenistanda ekerançylyk we maldarçylyk Ähew medeniýetiniň emele gelmeginde-de uly orun oýnapdyrlar. Neolit döwründe Merkezi Aziýa hojalyk görnüşi boýunça iki bölege bölünipdir: günortada suwarymly ekerançylygyň we maldarçylygyň esasynda бүрүнч döwründe şäherler döräpdir;

demirgazyk düzlüklerinde ilet awçylyk, balykçylyk we ýygnamaklyk bilen meşgullanmagyny dowam edipdir. Ilat bu döwürde indoyewropa maşgalasyna degişli dillerde gürläpdirler diýip çaklanýar.

Merkezi Aziýanyň etniki taryhynyň indiki tapgyry b. e. öň I müňýyllygynyň birinji ýarymynda başlanýar. Bu döwürde ösen ekerançy ýurtlar Ahemenidler imperiýasynyň düzümine giripdirler. Oazisleriň ilaty ýazuw çeşmelerinde horezmler, sogdlar, baktriler, sähralyklaryň ilaty skifler, saklar, massagetler diýip atlandyrylýar. B. e. öň I müňýyllygyň II ýarymynda Merkezi Aziýanyň günorta taraplary grek-makedon goşunlary tarapyndan basyp alynyp, Aleksandr Makedonskiniň imperiýasyna birikdirilýär. Bu döwlet dargandanson, Merkezi Aziýada birnäçe döwletler emele gelýär. Antik çeşmeler olaryň ýaşaýjylaryna parfýanlar, baktriler diýip atlandyrypdyrlar.

B. e. çäklerinde Merkezi Aziýanyň köp bölegini ýueçji taýpalary tarapyndan basyp alynýar. Olar güýçli Kuşan döwletini emele getirýärler. Onuň ilaty eýran maşgalasynyň dillerinde gürläpdir we antropologik taýdan ýewropeoidler bolupdyrlar.

Giçki döwürlerde gündogar serhetlerde usuni çarwa halky peýda bolýar, soňra eftalitler gelýärler. Eftalitler Merkezi Aziýanyň günortalarynda uly döwlet döredýärler. Olar eýran toparynyň dillerinde gürläpdirler diýip çaklanýar. Bu dilleriň biri täjik diliniň formirlenmegi üçin esas bolupdyr.

Takmynan V a. demirgazykdan we demirgazyk – gündogardan Merkezi Aziýa türkidilli halklar aralaşyp başlaýarlar. Türki dilli ilatyň gelmegi türk kaganlygy döwründe has hem güýçlenýär (VI-VII a.). Türki çarwalar oazislerde ýerleşipdirler we türki dilini hem bu ýere getiripdirler.

Merkezi Aziýanyň etniki taryhynyň ýene bir tapgyry arap ýörişleri bilen baglanşykly. Ilatyň ruhy medeniýetine araplaryň täsiri uly bolupdyr. Olar Merkezi Aziýa yslam dinini getirýärler. Arap ýörişlerinden soňky döwürlerde, I we II müňýyllyklaryň araçäginde Merkezi Aziýada iki sany uly hojalyk – medeni zolaklar: çarwa sähralyklary we ekerançy

oazisler döreyär. Bu iki zolakda hojalyk işjeňliginiň netijesinde aýratyn medeni düzgünler döräp, soňky taryhy döwürlerde ösüpdür.

XIII a. Merkezi Aziýany mongollar basyp aldylar, onuň medeni merkezlerini ýumurdylar, ilatyň etniki düzüminiň üýtgemegine getirdiler. Basybalyjylaryň zarbasy netijesinde uly ilat toparlarynyň herekete gelmegi başlapdyr. Mongollaryň gelmegi bilen bu ýere täze mongoloid antropologik görnüş aralaşypdyr diýen çaklama bar. Ýöne Gazagystanyň we Gyrgyzystanyň demirgazyk böleklerinde mongoloid ilat toparlary has ir peýda bolýarlar. Mongol ýörişlerinden soň Merkezi Aziýanyň antropologik kartasy düzülýär. Ol ýewropeoid we mongoloid iki uly rasanyň birleşýän ýeri boldy. Has gadymy ýewropeoid komponenti türkmenlere, täjiklere we özbeklere mahsus. Mongoloid keşbi garagalpaklara, gazaklara, gyrgyzlara we özbekleriň käbir toparlaryna häsiýetli. Şeýle-de garyşyk we aralyk antropologik toparlar bar.

Türkmen halkynyň etnogeneziň meseleleriniň köp ýyllaryň dowamynda öwrenilmegi esasynda, türkmen halkynyň ilki başda Türkmenistanyň gadymy awtohton ilatyndan dörandigini görkezdi. Türkmenleriň etnogenezinde türki dilli taýpalar, gadymy türkler we soňra oguz – türkmen taýpalary aýgytlaýjy orny oýnapdylar.

Türkmenlerde eýýäm b. e. öň V müňýyllykda ekarançylyk medeniýeti emele gelýär. B. e. öň II müňýyllygyň başyna çenli ekarançylyk medeniýetiniň arealy has giňeýär. Murgap, tejen ýaly uly derýalaryň kenarýaka ýerleri özleşdirilipdir. B. e. öň I müňýyllygyň başynda ekarançylyk hojalygyň esasy hökmünde Merkezi Aziýanyň beýleki ýerlerine ýaýrapdyr. Türkmenler baý gadymy ýerli ekarançylyk - maldarçylyk siwilizasiýasynyň nesilleri bolup, öz atababalarynyň döp-dessurlarynyň esasynda özboluşly, beýlekilerden tapawutlanýan hojalyk-medeni görnüşini we dünýa belli nepis halylary we haly önümlerini, zergärçiligi ýokary derejede bolan şaý-sepleri, inçe ýüpek matalary, meşhur ahal-teke atlaryny, tohum mallaryny, özboluşly keşdeleri,

nagyşlary we başga-da birnäçe ajaýyp nusgalary döredipdirler. Merkezi Aziýanyň gündogar böleginde bolup geçen hadysalardan geografiki taýdan has uzakda ýerlesendigi üçin, türkmenleriň ata-babalary özleriniň ruhy we maddy medeniýetinde türki döwürden öňki häsiýetleri saklapdyrlar. Türkmen halkynyň formirlenmegi esasan gadymy söwda - ykdysady merkezleriň (şäherleriň, oazisleriň) töwereginde bolup geçipdir. Türkmenler ýewropeoid rasasyna degişli.

Täjik halkynyň formirlenmegi oazisleriň gadymy oturymly ekerançy ilatyň-sogdlaryň, baktrileriň we ferganalaryň esasynda bolup geçipdir. Mongollardan soňky Merkezi Aziýanyň täjik dilli ilaty iri ykdysady merkezleriň-Buharanyň, Samarkandyň, Hojentiň, Kulýabyň töwereginde jebisleşipdir. Bu şäherler geçmesi kyn daglar we suwsyz çöller bilen biribirinden çäkleşipdir. Bu bolsa täjikleriň arasynda hojalyk we medeni ösüşi boýunça tapawutlanýan birnäçe etnografik toparlaryň döremegine getiripdir. Şol bir wagtda täjikleriň täze ýerleri özleşdirmekleri dowam edipdir. Daglyk ýerlerine göçýän täjikler öz dilini we medeniýetini uly bolmadyk gündogar eýran ilatyna-wahanlara, işkaşimlere, ýazkulemlere, şugnanlara we beýlekilere geçiripdirler. Häzir olara pamir täjikleri diýilýär.

Gazaklaryň formirlenmegi Merkezi Aziýanyň demirgazygynyň we gündogar sebitleriniň ägirt sähralarynda geçipdir. Bu sebitiň ilaty geografik ýerleşşi sebäpli ilkinji bolup, gündogar tarapdan gelýän keseki taýpalary garşy alypdyrlar. Bu taýpalar özlari bilen ilki türki dilini, soňra hem mongoloid antropologik görnüşi getiripdirler. Bu bolsa gazaklaryň daş keşbinde mongoloid keşbiniň has mese-mälimligi bilen häsiýetlenýär. Şol bir wagtyň özünde gazaklaryň formirlenen sebitleriniň ilaty eýran dilli toparlaryň täsirine sezewar bolmandyrlar diýen ýaly. XV-XVI a. başynda Syrderýanyň kenarlarynda, Ýediderýalykda uly bolmadyk hanlyklar döreýär. Olar dürli gazak taýpalaryň syýasy-territorial birlikleri bolupdyr we soňra Uly, Orta we Kiçi juzlary (iri toplumlary) emele getiripdirler. Her juzyň döremegi oazislerde

bolup geçipdir, olaryň esasyňy maldar taýpalar we çarwalary düzüpdirlär. Biri-birleri bilen bu toparlar pugta ykdysady gatnaşykda bolupdyrlar. Oturymlylyga geçiş prosesleri Gazagystanda Merkezi Aziýanyň beýleki ýerlerine garanyňda haýalrak geçipdir.

Gyrgyzlaryň etniki döreýşi öz gözbaşysyny b.e. II müňýyllygynyň çäklerinde Merkezi Aziýada dörän uly çarwa taýpalardan alyp gaýdýar. Gyrgyzystanyň territoriýasyndaky türkidilli taýpalar ol wagta çenli eýýäm mongol toparlarynyň täsirini özünde duýupdyrlar. Bu ýerde birleşdiriji ykdysady merkezler bolup biljek uly oazisler bolmandyr. Şol sebäpli hem gyrgyzlar oturymly ýaşaýyşa haýal geçipdirler, olarda taýpa guramasy geçmişde has berk bolupdyr.

Özbek halkynyň formirlenmeginde iki esasy komponent-gadymy oturymly eýran we oazisleriň sähralyklaryň türk dilli ilaty gatnaşypdyr. Çarwalaryň oturymlyga geçmegi dürli taryhy döwürlerde deň bolmandyr. Özbekistanyň oazislerinde oturymlylyga geçen we “özbek” etnonimi getiren soňky uly çarwa toparlary Aral we Kaspi deňizleriň arasyndaky sähralarda göçüp-gonupdyrlar. Bu taýpalar öz adyny Altyn ordanyň hany Özbekden (XIV a.) alypdyrlar diýen çaklama bar. Ýöne has irki döwürlere degişli ýazuw çeşmelerinde bu etnonim duş gelýär. XVI a. başynda çarwa özbek taýpalary Şeýbani hanyň baştutanlygynda Horezme, Zerawşan derýasynyň boýlaryndaky oazislere, Fergana jülgesine, Daşkent we beýleki oszislere göçüp barýarlar. Häzirki Özbekistanyň territoriýasynda Hywa, Buhara we Kokand hanlyklary emele gelýär. Olarda esasy syýasy güýç çarwa toparlar bolýar. Çarwalary kem-kemden oturymlylyga geçýärler.

Garagalpaklaryň formirlenmegi mongollardan soňky döwürlere degişli we çarwa maldar taýpalarynyň gatnaşmagynda bolup geçipdir. XVI a. çenli Syrderýanyň aşaky akymlyryna süýşen çarwalaryň birikmesi emele gelipdir. Bu ýerde garagalpaklaryň ata-babalary ýarym çarwa hojalygyny ýöredipdirler, onda maldarçylygy ekerançylyk bilen

utgaşdyrypdyrlar. XIX a. garagalpak halky gutarnykly düzülipdir.

Ýediderýalykda uýgur halkynyň etnogenezi geçipdir. Olara XX a. başyna çenli ýaşayan ýerleri boýunça kaşgarlar, jarkentler, tarançiler diýilipdir. 1917 ý. soň Ýediderýalyk oazisleriň oturymly türkidilli we Hytaýyň ýakyn ýerleriniň ilaty uýgurlar diýilip atlandyrylypdyr.

Türkmenler, gazaklar, özbekler, gyrgyzlar, garagalpaklar, uýgurlar altaý dil maşgalasynyň türki dillerinde gürläýärler. Täjikler Merkezi Aziýanyň uly halkларыndan ýeketäk indoýewropa dil maşgalasynyň eýran toparynyň dilinde gürläýärler.

Merkezi Aziýada XIX a. başyna çenli sany boýunça uly bolmadyk kürtleriň, buluçlaryň, ortaaziýa (buhara) ýewreýleriň, araplaryň, eýranlaryň, syganlaryň toparlary ýaşayarlar.

**Hojalygy.** Merkezi Aziýanyň territoriýasynda etnograflar 3 sany taryhy dörän hojalyk-medeni görnüşleri tapawutlandyrýarlar: oazisleriň oturymly ekerançylary, sáhralaryň we ýarym çöllükleriň çarwa maldarlary, oazisleriň çetlerinde we uly derýalaryň kenarlarynda ýaşan ýarym oturymly ekerançylar-maldarlar.

Oturymly ekerançylyk bilen täjikler, türkmenleriň we özbekleriň aglaba bölegi, gyrgyzlaryň, garagalpaklaryň, uýgurlaryň toparlary meşgullanypdyr. Çarwa maldarçylyk bilen gazaklardan we gyrgyzlardan başga Günbatar Türkmenistanyň ilatynyň bir bölegi meşgullanypdyr. Ekerançylyk bilen maldarçylygyň utgaşdyrylan hojalygyny - garagalpaklar, horezm özbekleri we türkmenleri, gazaklaryň toparlary ýöredipdirler.

Ekerançylyk Merkezi Aziýada örän gadymy döwürlerden bäri belli. Ekerançylyk medeniýeti Türkmenistanyň günortasynda b.e.öň V müňýyllykda ösüpdür. B.e. öň II müňýyllyga çenli ekerançy medeniýetiň gerimi ýaýrapdyr we Murgap, Tejen ýaly uly derýalaryň kenarýakalary özleşdirilipdir. B.e. öň I müňýyllykda ekerançylyk hojalygyny

esasy hökmünde Merkezi Aziýanyň hemme günorta sebitlerine ýaýrapdyr.

Merkezi Aziýanyň ekerançylygynyň esasy-suwaryş sistemasy hem gurulanda, hem ýöredilende uly zähmet güýçlerini talap edipdir. Ilatyň ägirt köpçüligi her ýyl kanallaryň we ýaplaryň arassalanmagyna, bejerilmegine, derýalaryň suw alyş desgalarynyň gurluşygynda zähmet çekipdirler. Daglyk ýerlerde suwaryş sistemalar uly bolmandyr, sebäbi ekerançylyk üçin ýaramly ýerler köp bolmandyr.

Geçen döwürleriň oba hojalyk gurallary ýönekeý bolupdyrlar: demir uçly künde bilen ýer agdarylypdyr, diş-diş mala bilen tekizlenipdir, hasyly orak bilen ýygnapdyrlar. Öküzler, atlar, düýeler tirkeg mallary hökmünde ulanypdyrlar. Kätmen, pil bilen sürümden başga hemme toprak işleri ýerine ýetirilipdir. Bugdaý, arpa, zagara, dary, pagta ekilipdir. Bagçylyk, üzümçilik, bakja önümleri ekmek hemme oazislerde ýaýrapdyr. Ekerançylygyň düme görnüşi hem ýöredilipdir.

Merkezi Aziýada çarwaçylygyň üç görnüşi tapawutlandyrylýar: “meridonal”, “wertikal” we “stasionar”. Yaşaýyş sebiti bu görnüşleri tapawutlandyrmakda esas bolupdyr. “Meridonal” çarwaçylykda çarwalaryň gyslaglary ýaşayan ýerleriniň iň günortasynda ýerleşipdir. Tomsuna sürüler demirgazyk tarapda bakylypdyr, güýzüň gelmegi bilen çarwalar günorta, gyslaglaryna gidipdirler.

“Wertikal” çarwalygy daglyk sebitlere mahsus bolupdyr. Gyşy çarwalar jülgelerde geçiripdirler, ýazyna mallar dag etekleriň günortasynda bakylypdyr. Kem-kemden sürüler daglaryň gerişleri bilen beýiklige, dag çemenliklerine getirilipdir we tomsy bilen ol ýerlerde bakylypdyr. Güýzüne çarwalar sürüleri gyslyga aşak düşüpdirler.

“Stasionar” çarwalygy Merkezi Aziýanyň gurak ýerlerinde ýaýrapdyr. Bu görnüşde mallar köp hereketde bolmaýar. Gyşy çarwalar sürümleri bilen gumda ýa-da dag jülgelerinde geçiripdirler. Tomsuna çarwalar guýularyň töwereginde ýerleşipdirler. Mal sürüleri ýaşaaýyş ýerinden 1-

günlük ýol daşlykda bakylypdyr we her 1-2 günden suwa ýakmaga getirilipdir.

Merkezi Aziýada hünärmentçilik we senetçilik hojalyk işjeňliginiň esasy bölekleriniň biri bolupdyr. XIX a. ahyryna çenli bu sebitiň halklary hünärmentçilik önümçiliginiň 3 tapgyryny geçýär: gerekli önümleriň aýry maşgalanyň öz güýçleri bilen öndürmek, professional ussalaryň öz ýaşaýan obasynyň ýaşaýjylary üçin önümleri öndürmek, hünärmentçiligiň oba hojalykdan dolulygyna aýrylmagy we ussalaryň önümleri bazar üçin öndürmegi. Hünärmentçiligiň ekerançylykdan aýrylmagy Merkezi Aziýada бүрүнч еýýamynda bolup geçdi.

Hünärmentçilik önümçiligi oazislerde-şäherlerde we uly obalarda jemlenipdir. Senetleriň dürli ugurlara bölünmegi örän ösen bolupdyr. Çarwalarda gerekli önümleri her maşgalada öndürilipdirler.

**Maddy medeniýeti.** Merkezi Aziýada ýaşaýyş jaýlar oturymly we çarwa bolupdyr. Ekerançylyk oazislerde ýaşaýyş jaýlar pahasadan salynypdyr, daşyna palçykdan haýat çekilipdir. Daglyk ýerlerde ýaşaýyş jaýlar öz gadymy görnüşlerini saklapdyrlar we äpişgesiz, diňe tüsse çykar ýaly tüýnükli we gapyly bolupdyr. Çarwalarda esasy ýaşaýyş jaýy gara öý, ýurta bolupdyr. Olaryň iki görnüşi: mongol we türk görnüşlerini tapawutlandyryrlar. Birinjisinde konus şekilinde üçek bolup, ikinjisinde gümmez görnüşinde bolupdyr. Gazaklarda, gyrgyzlarda, garagalpaklarda, özbeklerde bu ýaşaýyş jaýlaryň iki görnüşi hem bolupdyr, türkmenlerde diňe gümmez görnüşli.

Milli egin-eşikde etniki tapawutlyklar has hem aýal eşiklerinde saklanypdyr. Erkek egin-eşigiň esasy tunika (göni, giň) görnüşli köýnek, giň balak, don tutupdyr. Ýüň, nah, ýüpek matalardan tikilipdir.

**Ruhy medeniýeti.** Merkezi Aziýa halklarynyň ruhy medeniýeti iňňän baý. Halk döredijiliginde dostluga, parahatsöýüjilige, hoşniýetli goňsuçylyga goýýan sarpasyny wasp edýän eserler köp. Türkmenlerde “Görogly”, gyrgyzlarda “Manas”, özbeklerde “Alpamyş” eposlary meşhurdyr. Medeni

däplerde etniki özboluşlylyk bilen birlikde umumy häsiýetleri hem görmek bolýar. Bu has hem epik eserlere mahsus. Olarda gahrymanlaryň ady, wakalar, aýry-aýry poemalaryň atlary meňzeş. Awestadan, sak eposyndan aýdysyklar rowaýatlarda, poemalarda duş gelýär. Türkmenlerde gadymyýetden gelýän bagşylyk sungaty ösendir. Merkezi Aziýanyň halklary musulmanlar.

### **Günbatar Aziýanyň halkary**

Günbatar (Alynky) Aziýanyň iri döwletleri: Türkiýe, Eýran, Owganystan, Saud Arabystanlygy, Yrak, Ýemen, Siriýa, Liwan, Iordaniýa, Izrail.

Türkiýede ilatyň aglabasyny türkler düzýärler, olaryň arasynda özboluşly, geçmişde çarwa, etnografik topar-ýurýuklar hem bar. Türkiýede ýene kürtler, azerbaýjanlar, türkmenler, araplar, tatarlar, gruzinler, grekler, albanlar, ýewreýler, ermenler, çerkesler, lazlar ýaşaýarlar. Döwlet dili - türk dili.

Eýranda ilatyň köp bölegi parslar. Şeýle-de kürtler, lurlar, bahtiarlar, parslara ýakyn gilýanlar we mazendaranlar, türkidili azerbaýjanlar, afşarlar, kaşkaýlar, türkmenler we ermenler, araplar ýaşaýarlar. Eýranyň döwlet dili-farsi.

Owganystan hem köpmilletli ýurt. Ilatyň ýaryndan gowragy - owganlar (puştunlar). Şeýle-de täjikler, özbekler, turkmenler, hazareýler, buluçlar, nuristanlar ýaşaýarlar. Owganystanyň döwlet dilleri-puştu we dari.

Arap ýurtlarynda ilatyň köp bölegini araplar we olardan soň kürtler, parslar, hindiler, aýsorlar, buluçlar, türkmenler, Afrikadan gelenler, ermenler, ýewreýler, orta asyr ýewropa kolonistleriniň nebereleri-lewanitler ýaşaýarlar. Olaryň aglabasy arap dilinde gürlýärler.

Izrailiň ilatynyň köp bölegi ýewreýler. Ýurdyň demirgazyk böleklerinde araplar ýaşaýarlar. Izrailiň döwlet dili-iwrit.

Günbatar Aziýanyň halklary 3 iri dil maşgalalaryna we birnäçe ownuklara degişli. Iriler-indoýewropa, türki (ural-altaý

maşgalasynyň şahasy) we semit-hamit dil maşgalasynyň semit şahasy. Indoýewropa maşgalasy esasan eýran şahasy bilen görkezilen. Bu şahanyň dillerinde parslar, puştunlar, kürtler, täjikler, buluçlar, lurlar, hazareýler, çör-aýmaklar, gilýanlar, talyşlar we beýlekiler gürläýarler. Hindieýran dard şahasynda nuristanlar gürläýarler. Indoýewropa dillerde grekler, ermeniler, albanlar, bosniýalar gürläýarler. Türki halklartürkler, azerbajjanlar, özbekler, türkmenler, kaşkaýlar we beýlekiler degişli. Semit dilliler-araplar, Izrailiň ýewreýleri, aýsorlar. Olardan başga Günübatar Aziýada Kawkazdan göçüp gelen halklar kawkaz dillerinde gürläýarler. Antropologik degişlilik boýunça Günübatar Aziýanyň halklarynyň aglaba bölegi ýewropeoidler. Türkleriň az böleginde çala bildirýan mongoloid keşp düş gelýar; hazareýler hem mongoloid keşbinde; Arabystan ýarym adasynyň ilatynda negroid gatymy duýulýar.

Günübatar Aziýanyň hemme ýerlerinde diýen ýaly irki paleolitiň ýadygärlikleri ýaýran. Aýratyn hem Gündogar Ortaýerdenizliginde Tabun, Shul, Baradost we beyleki dag gowaklarynda paleoantropalaryň süňkleri we gurallary tapyldy. Alymlaryň arasynda Günübatar Aziýada irki we giçki paleolitiň çäklerinde hazirki zaman adamyň formirlenmegi bolup geçipdir diýen çaklama bar.

Giçki ýazuw çeşmeleriň maglumatlaryna görä, b.e.öň IV we III müňýyllyklarda Alynky Aziýada köpsanly halklar ýaşapdyr. Olaryň haýsy dilde gürländigini belli däl. Günüorta Mesopotamiýada şumerler ýaşapdyr. Olaradan demirgazykda hurrit diliniň dialektlerinde gürlän halklar ýaşapdyrlar. Kiçi Aziýanyň demirgazygyny hattlar eýeläpdirler. Şumerlerden gündogarda elamitler we kaspıy dil toparyna şertli birleşýän halklar ýaşapdyrlar (kassitler, lulubeyler we beýl.)

B.e.öň III müňýyllyklarda şumerlerde ilkinji döwlet emele gelipdir. Wagtyň geçmegi bilen bu döwletde esasy orny semit şahasynyň dilinde gürlän akkadlar eýeläp başlapdyrlar. Akkadlar Mesopotamiýanyň beýleki halklary bilen wawilon siwilizasiýasyny döredýarler. Semitdilli beýleki halklar-

hananeyler, amoreýler, ýewreyler, arameýler-b.e. öň II müňýyllykda Tigr we Ýewrat derýalarynyň günorta-günbatarynda, bu müňýyllygyň ikinji ýarymynda Arabystan ýarymadasynda araplar ýerleşýärler.

Indoýewropa maşgalasynyň dillerinde gürlän halklar barada ilkinji maglumartlar b.e. öň II müňýyllyga degişli. Şol wagt Kiçi Aziýada hettleriň döwleti döreýar. B.e. öň I müňýyllykda indoýewropa dillerinde halklaryň basyp alan ýerlerinde güýçli döwletler döräpdirlir: Midiýa, Eýran, soňra Baktriýa, Parfiýa.

Etniki özara baglanyşyk netijesinde bu ýerlerde irki döwürlerde ýaşan halklardan eýran dilli oturymly halklaryň köpüsi (parslar, gilýanlar, mazendaranlar, puştunlaryň bir bölegi, täjikler) we çarwa (puştunlaryň bir bölegi, kürtler, lurlar, bahtiarlar we beýl.) halklar, Eýranyň we Owganystanyň häzirki ýaşaýjylary bolup durýarlar.

Alynky Aziýanyň etniki we medeni ösüşine b.e. VII-VIII a. arap ýörişleri uly ähmiýetini ýetiripdir. Araplaryň Günbatar Aziýada giňden ýaýramagy VII a. birinji ýarymynda onuň doly diýen ýaly alynmagy bilen gutarýar. Araplar Mesopotamiýanyň, Siriýanyň we beýleki ýurtlaryň basyp alnan ilaty bilen garyşypdyrlar. Täze etniki umumylyklar, häzirki arap halkarynyň ata-babalary döräpdirlir. Umumy edebi arap dilini ulanyp, olar bu diliň dürli dialektlerinde gürläýärler.

Gunbatar Aziaýanyň etniki düzümine X a. başlan türki halklaryň Merkezi Azaýadan günbatara göçhä-görlügi wajyp ähmiýetini ýetiripdir. XI a. başynda Eýran daglyk ýerine, Siriýa, Mesopotamiýa we Kiçi Aziýa seljuklaryň baştutanynda köpsanly türki taýpalar gelipdirler. Olaryň ýörişleri XII a. hem dowam edipdirler we türki halklarynyň birnäçesiniň emele gelmegine getiripdir. Türki taýpalaryň ýerli ilat bilen garyşmagyndan häzirki türkler, azerbajjanlar we beýleki türkidilli halklar emele gelipdirler.

Alynky Aziýanyň etniki düzüminiň käbir üýtgemeleri mongollaryň ýörişleri bilen baglanyşkly. Olardan soňky döwürler häzirki etniki umumylyklaryň döräp başlan wagty

bolupdyr. Ýöne Alynky Aziýanyň halklarynyň ýerleşmegi we olaryň etniki düzüminiň möhüm üýtgemeleri soňraky döwürlerde hem bolup geçipdir.

**Etnogenezi.** Alynky Aziýada irki we giçki paleolitde häzirki zaman adamyň formirlenmegi bolup geçýär. Mezolit döwründe Gündogar Ortaerdeňizliginde natufiýa medeniýeti, ondan demirgazykda zarziýa medeniýeti döreýär. Arheologik maglumatlara görä, mezolit döwründe bu sebitlerde ösümlikleri medeniýetleşdirmek we haýwanlary eldekleşdirmek boýunça tejribeler başlanýar we b.e. öň X-IX a. geçiniň, goýnyň eldekleşdirilmegi, medeni ekinleriň döremegi bilen tamamlanýar.

Bu döwürde Günbatar Aziýanyň etniki düzümini kesgitlemek mümkin däl. Ýöne antropologik taýdan onuň ýewropeoid bolandygyny takyk aýdyp bolýar. Alynky Aziýanyň etnik düzümi barada ilkinji maglumatlar b.e.öň IV-III müňýyllyklarda peýda bolýarlar. Sol wagt şumerler Günorta Mesopotamiýada gadymy döwlet emele getirip, öz hatyny döredýärler. Alynky Aziýanyň etniki we dil düzümi gadymyýetde, şeýle-de soňraky döwürlerde hem dürliligi bilen tapawutlanypdyr. B.e.öň III müňýyllykda akkad halkynyň goýup giden ýazuw ýädigärlikleri bu halkym semitdilli bolandygyndan habar berýär. Beýleki halklar bilen bilelikde akaddlar Wawilon siwilizasiýasyny döredipdirler. Özleriniň haty finikiýlarda, arameýlerde, ýewreýlerde hem bolupdyr.

B.e.öň II müňýyllykda semitdilli halklaryň ýaýramagy dowam edipdir. Hananeýler, arameýler Tigr we Ewrat derýalaryň aralygyndaky ýerlerde göçüp ýerleşipdirler. Arap ýarymadasynda araplaryň ata-babalary mesgen tutupdyrlar.

B.e.öň. II müňýyllykda Alynky Aziýada indoýewropa dil maşgalasyna degişli halklar peýda bolýarlar. Olar Hett döwletini emele getirýärler.

B.e.öň I müňýyllykda indoýewropa dil maşgalasyna degişli halklaryň ýaýran sebitlerinde güýçli döwlet bolan Midiýa, Baktriýa, Parfiýa döreýärler. Şol bir wagtda çylşyrymly we köpsanly etniki ýagdaýlar bolup geçýär, dürli

etniki umumylyklar peýda bolýarlar. Bu halklaryň arasynda bolup geçen arabaglanşyklaryň netijesinde häzirk Eýranda, Owganystanda, Gündogar Türkiýede ýaşayan halklar emele gelipdir.

Günbatar Aziýanyň entniki we medeni ýagdaýlaryna VII-VIII asyrynda arap ýörüşleri özüniň uly ähmiýetini ýetiripdir. XVIII asyra çenli araplarAlynky Aziýanyň ilatynyň uly bölegini özüne boýun egdiripdirler. We şol bir wagtda özleri hem Mesopotamiýanyň ilaty bilen garyşypdyrlar. Taze etniki umumylyklar döräpdir, häzirk zaman arap halklarynyň formirlenmegi bolup geçipdir.

Alynky Aziýanyň etniki düzümine X a. başlan we ondan soňky ýüzýyllyklarda dowam eden Merkezi Aziýanyň halklarynyň göçüşligi uly ähmiýetini ýetiripdir. Has hem türki seljuklaryň XI a. ýörüşi ähmiýetli bolupdyr. Türki halklaryň Alynky Aziýa gelmegi XII a. hem, mongol ýörüşleri wagtynda dowam edipdir. Netijede türkler, azerbaýjanlar we beýleki halklar emele gelipdirler. Mongollaryň Alynky Aziýanyň halklarynyň dil we antropologik düzümine, medeniýetine uly ähmiýeti bolmandyr. Ýöne olaryň ýörişleriniň netijesinde bolup geçen halklaryň göçüşliginiň uly etniki netijeleri bolýar. Köp halklar mongollardan soňky döwürde gutarnykly düzülýärler.

**Hojalygy.** Günbatar Aziýada dürli hojalyk ekinleri ýetişdirilýär. Arap ýurtlarynyň köpüsinde bugdaý, arpa, hurma agajy, şaly, sitruslar, käbir ýerlerde tehniki öşümlikler, Ýemende kofe esasy bolup durýarlar. Gündogar Ortaýerdeňizliginiň subtropik sebitlerinde alma, üzüm, sitruslar, hurma ekilýar. Türkiýede, Eýranda, Owganystanda däneler bilen birlikde pagta, üzüm, temmäki miweli agaçlar köp ekilýar. Eýranda aýratyn ýokary hasylly şalynyň sortlaryny ekýärler.

Ekerançylar dürli öý jandarlaryny saklaýarlar. Dayhanlar öý güşlaryny köpeldýarler. Düyeleri esasan Arap ýarymadasynda saklaýarlar, Türkiýede, Eýranda, Owganystanda giňden ýaýran däl.

Günbatar Aziýanyň çöllerinde, ýarym çöllüklerinde we daglarynda çarwa hojalyk–medeni görnüşi ýaýran. Ol öz içine çarwa, ýarym çarwa we ýarymoturymly maldarçylygy jemleýar. Bu görnüşler bilen araplaryň bir bölegi, puştunlar, kürtler, buluçlar, ýarymçarwa türkler-ýurýukler meşgullanýarlar.

Arabystanyň beduinleri esasy bir örküçli düýeleri we tohum atlaryny yetiştirýärler.

Puştunlar, buluçlar, kürtleriň bir bölegi ownuk şahly mallary, düýeleri, atlary yetiştirýärler. Merkezi Arabystanyň çarwa beduinlerinden başga hemme çarwalar we ýarymçarwalar uly bolmadyk ekin meýdanlarynda ekerançylygy ýöredýärler.

Alynky Aziýada ýarymoturymly maldarçylyk hem käbir sebitlerinde duş gelýär. Hojalygynyň bu görnüşinde diňe ownuk mallar däl-de, eýsem iri şahly mal, düýeler, atlar hem yetiştirilýar. Angor geçileri saklamakdan ybarat özboluşly ýarym oturym maldarçylyk Türkiýänyň ilatynyň käbir toparlarynda dowam edýär.

Alynky Aziýada senetçilik we hünärmentçilik irki döwürlerden bäri ýokary ösen. Eýýäm gadymyýetde demir işlemegiň usullary giňden belli bolupdyr, ýarag ýasamak üçin niýetlenen meşhur damassk polady oýlanyp tapyldy. Ýokary sungata eýe altyn-kümüş şaý-sepler ýasalýar. Şeýle bezeglere pöwürze, rubin, hakyk daşlar goýulýar. Daşda, süňkde, gymmatbaha agaçda oýup nagyşlamak sungaty örän kämil. Alynky Aziýada inçe halylar dokalýar, gap-gaçlar ýasalýar. Öňki döwürlerde dokmaçylyk ösen bolupdyr. Senediň bu görnüşi häzir seýrek duş gelýär we diňe oba ýerlerinde milli egin-eşik üçin ýüň, ýüpek we nah matalaryň dokalşyny görmek bolýar.

Geçen asyrdaky senetler we hünärmentçilik ýiteňkirläpdir we senagat önümleri bilen çalşylypdyr. Turizmiň giňden ösmegi bilen we suwenirlere hem-de etnografik predmetlere islegiň artmagy bilen köp tradision halk senetleri dikeldilýär, gülleýär.

**Maddy medeniýeti.** Alynky Aziýanyň oba ilatynyň ýaşayyş ýerleri tebigy şertlere we ýerli däplere görä tapawutlanýarlar. Türkiýede obalar deňiz kenarларында we baýyryklarda, Eýranda daglaryň eteginde we baýyryklarda, Owganystanda esasy daglyk ýerlerde, Arap ýarymadasynda daglarda, düzlüklerde ýerleşýarler.

Alynky Aziýanyň ekerançylaryň obalary adatça uly, kwartallaryň gurluşynyň belli bir tertibi ýok. Diňe soňky onýyllyklaryň içinde dörän obalaryň planlaşdyrylşy tertipli.

Adaty her uly obanyň merkezinde bazar meýdançasy, metjit, çayhana, kofeýnýa, administratiw jaýlar ýerleşýar. Merkezden köçeler birnäçe tarapa uzap gidýarler.

Çarwalaryň we ýarymçarwalaryň obalary wagtlaýyn, passyllaýyn bolýar. Has ululary we uzak möhlete niýetlenenler tomusda emele gelýarler. Merkezi Arabystanyň beduinlerinde şeýle tomusky ýaşayyş ýerler birnäçe çarwa öýleri emele getiripdirler. Olar guýularyň ýa-da beýleki suw çeşmeleriniň töwereginde ýerleşýarler. Garyndaş maşgalalaryň öýleri özboluşly kwartallary emele getirýarler. Çarwa toparynyň baştutanynyň çadyry ilki goýulýar, onuňam sebäbi myhmanlar öňürti bu çadyrda düşlemeli.

Ekerançy we maldarçy ilatda jaýlaryň görnüşleri dürli-dürli. Olar palçykdan, cig kerpiçden salynýar. Ýerli şertlere görä hojalyk jaýy ýa-da ýaşayyş jaý birikdirilip salynýar, ýa-da aýratyn goýulýar. Köplenç jaýlar beýik haýatlar bilen gurşalýar.

Jaýlaryň içki bezegi käbir welaýatlarda keçelerden, haly-palaslardan, agaç topçanlardan – ýataklardan, sandyklardan ybarat. Beýlekilerde (Türkiýede, Eýranyň käbir ýerlerinde) pesrāk mebel goýulýar. Häzirkî wagtda fabriklerde öndürilen mebellер ýaýran.

Çarwa öýler çadyrlardan (ýüň matadan ýa-da brezentden), gara öýlerden ybarat. Kähalatda öýüň içini tuty bilen ikä bölünýar: öňki bölegi erkekleriňki, ikinji bölegi aýallara degişli.

Alynky Aziýanyň milli eşikleri umumy görnüşi boýunça meňzeş, başgaplary dürliligi bilen tapawutlanýar.

Has ýaýran erkek eşigi giň ýeňli köýnekden we balakdan, dondan ýa-da plaşdan ybarat. Gyşda goýun derisenden possun geýýärler. Türk ekerançylary köýnegiň we balagyň üstünden ýeňsiz, nah kurtka geýýärler. Puştunlaryň eşigi ak ýa-da çal reňkdäki, eliňi çykarmak üçin ýörite kesilen plaş bilen üstüni dolaýarlar.

Ekerançylar esasy nahdan eşikleri geýýärler. Çarwalarda gysky eşik ýüň matadan tikilýär. Araplaryň başgaby ýörite ýaglyk (kufiýa) bolup, daşyndan ýüň ýüp bilen berkidilýär.

Owganystanda erkekler garagölden tikilen başgap geýýärler. Türkiýede 1925 ý. çenli gyzyly reňkli feska geýmek giň ýaýran bolupdyr. Selle geýmek hem adaty. Şäherlerde ýewropa eşigi geýilýär.

Milli aýal eşigi adatça uzyn köýnekden we pasyla görä dürlü ýeňsizlerden, donlardan ybarat. Egin-eşikler biçüwi boýunça, reňkleri boýunça tapawutlanýarlar. Başgap esasy ýalyk, pürenjek. Şaý-sepleri dakynmak hem giňden ýaýran. Aýal egin-eşikleri hem, erkekleriňki ýaly, soňky döwürlerde döwrebaplaşýar.

Adaty tagamlary: bugdaý çöregi we süýt önümleri. Tagam rasionynda dürlü içgiler uly orun eýeleýär: gara we gök çay, narpyzly çay, kofe. Çarwalarda süýttureş önümleri giň gerime eýe.

**Ruhy medeniýeti.** Alynky Aziýanyň halklarynyň döredijiligi örän gadymdyr we köpgörnüşlidir. Şonuň üçin oňa umumy häsýetlendirme bermek bolýar.

Araplaryň halk döredijiligini folkloryň dürlü görnüşlerini öz içine alýar: eposlar, ertekiler, rowaýatlar, we ş.m. Oturymly ekerançylarda we çarwalarda baý halk saz medeniýeti bar. Dep, üflenip çalynýan, kırışli saz gurallaryň dürlü görnüşleri ýaýran. Baýramçylyk günlerinde aýdym-sazly, tansly tomaşalar gurnalýar. Halk lukmançylygy köpasyrlyk tejribä we dermanlyk otlaryň giňden ulanylmagyna esaslanýar.

Orta asyrlarda arap dünýäsiniň şäher merkezleri ylmyň, bilimiň, sungatlaryň ösen ýerleri bolupdyr we olar dünýä medeniýetini baýlaşdyrypdyrlar.

Türk halk sungaty köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Halk akyldary Hoja Nasreddin barada rowaýatlar dünýä bellidir. Milli döplerini halk bagşylary dowam etdirýärler. Olarsyz obalarda bir baýramçylyk hem geçmeýar. Gurjak teatry, kölegeler teatry halkyň isleginden peýdalanýarlar.

Eýranda halk döredijiliginiň hemme ugurlary giň ýaýran. Taryhy rowaýatlar, gadymy we orta asyr eposlar Eýran folklorunda uly orun eýeleýär. Gurjak teatry, halk şahyrlaryň we sazandalaryň bäsleşikleri ilatyň arasynda uly söýgüden peýdalanýar.

Owgan halk döredijiliginde folklor saz eserleri, halk teatry, aýdymlar, tanslar ýaýran. Puştunlarda gysga aýdymlar, ertekiler gowy görnüp aýdylýar. Adan-han we Dür-han baradaky epik eserler giňden belli. Puştun söweşeň tanslar ýerine ýetirilýär, at çapyşyklar geçirilýär. Halk lukmançylygynda gadymy usullar ulanylýar.

Alynky Aziýanyň ilatynyň aglabasy musulmanlar. Hristian dinine liwan araplarynyň kiçiräk bölegi (maronitler), prawoslaw grekler, aýsorlar, ermeniler we käbir beýleki toparlar degişli. Izrailde döwlet dini iudaizm.

### **Günorta Aziýanyň halklary**

Günorta Aziýa geografik taýdan Hindistan ýarymadasy, Şri Lanka adasy (1972 ý. çenli Seýlon), Lakkadiw, Amindiw, Andaman we Nikobor adalary degişli.

Günorta Aziýa girýän döwletlet: Hindistan, Bangladeş, Päkistan, Şri Lanka, Nepal, Butan, Maldiwler.

Demirgazykdan Günorta Aziýa dünýäde iň ýokary Gimalaý dag sistemasy we Karakorum bilen, demirgazyk-günbatardan Beludžistan dag ýeri we Gindukuş bilen, demirgazyk-gündogarda Birman-Assam daglary bilen gurşalan. Hindistan subkontinentiniň günortasy we Günorta Aziýanyň

adalary Hindi okeanyňyň, Arawiýa we Andaman deňizleriniň, Bengal aýlagynyň suwlary bilen ýuwulýar.

Günorta Aziýanyň köp bölegini giňişleýin üsti tekiz belentlikler we peslikler emele getirýärler. Hindistan ýarymadasyňyň aglabasyny Dekan üsti tekiz belentligi tutýar. Onuň günortasynda Nilguri we Kardamon daglary ýokary galýarlar. Ägirt territoriýany Hindi-Gang düzlügi eýeleýär.

Şri Lanka adasynyň peslikleri hem tutýan meýdany boýunça uly.

Günorta Aziýada beýik derýalar akýar: Ind, Gang, Brahmaputra, Jamna.

Günorta Aziýanyň tebigy gurşawynyň dürli-dürlidigine garamazdan, onuň dag beýikliklerinden başga ýerlerinde esasy tropik, dag eteklerinde bolsa subtropik howa şertleri höküm sürýär. Şonuň üçin bu sebitiň ýerleriniň köpüsinde ygal köp ýagýar. Ýylda üç ýa-da iki pasyl bolýar (yssy, ýagyşly, salkyn ýa-da gury we ýagyşly). Şonuň bilen birlikde subkontinentiň demirgazyk-günbatarynda we günbatarda Beludžistanda, Sindde, Radžastanda gurak, çöl ýerleri bar.

Günorta Aziýanyň ösümlik we haýwanat dünýäsi iňňän baý. Gadymda onuň düzlükleri we dag etekleri tutuş tropik tokaýlar-jungliler bilen örtügli bolupdyr. Häzirki wagtda adamyň işjeňligi netijesinde olar ep-esli seýrekleşdi. Ýöne häzir hem tokaýlarda gymmatly agaçlar bar (tik, sal we ş.m.) Giň meýdanlar hemişe gök öwüsýän “ýagyşly” tokaýlar bilen örtülen.

Belli rus biology N.I.Wawilow Günorta Aziýda köpsanly möhüm oba hojalyk ekinleriň medeniýetleşdirilendigi barada çaklamany ilkinji bolup öňe sürüpdir. Biziň eramyzdan birnäçe münýyllyklar öň bu ýerde şaly, bugdaý, şekerçiňrik, noýbalar, ýag alynýan ösümlikler, şeýle hem aziýa pagtasy ösdürilip ýetişdirilipdir. Soňra beýleki ýurtlardan geçen banan we kokos palmalary, çay agaçjygy giň gerime eýe bolupdyr.

Öý jandarlaryndan hindi örküçli zebu, hindi buýwol ösdürilip ýetişdirilýär. Gurak welaýatlarda düýeleri, geçileri, atlary saklaýarlar.

**Etnogenez we etniki taryhy.** Hindistan subkontinentiň günortasynda adamlar eýýäm b.e.1 mln. ýyl öň ýaşapdyrlar diýip çaklanýar. Şeýle-de Günorta Aziýa häzirki zaman adamyň döreyşi sebitine (arealyna) girendigi baradaky pikirler hem orta atylýar. Giçki paleolite we daş asyryň soňraky döwürlerine degişli köpsanly medeniýetler belli.

Günorta Aziýanyň ylatynyň etniki düzümi boýunça, irki paleolit we mezolit döwürleri barada maglumatlar ýok. Bu regionyň şol wagtlarda ilaty az bolupdyr diýen çaklamalar hem bar. Antropologiýa taýdan Hindistan ýarymadasynyň we Şri Lanka adasynyň ýaşajylary ol döwürlerde weddoidler bolupdyr. Dilleri aziat-okeaniýa sebitiniň dilleri bilen meňzeş bolandygy çak edilýär.

B.e. öň III-II müňýyllyklarda seredilýän sebitlere drawid we munda dillerinde gürleýän taýpalar aralaşypdyrlar diýip alymlar çak edýärler. Drawidler günorta ýewropeoidler bolup, Ind derýasynyň ýakalarynda ilkinji (harappa, mohenjodaro) siwilizasiýany döredipdirler we ondan gündogara we günorta ýaýrapdyrlar. Göçhä-göçlükde drawidler we munda weddoidler bilen garşylaşyp, olary hem assimilýasiýa sezewar edipdirler. Bu prosessleriň netijesi günorta hindi drawid rasa toparynyň formirlenmegi bolupdyr.

Mundarlaryň ata-babalary awstraloid we mongoloid rasa görnüşine degişli bolup, ýerli weddoid ilaty bilen garyşyp, Merkezi Hindistanyň munda halkyny emele getiripdirler.

B.e.öň II müňýyllykda Demirgazyk Hindistana ýewropeoid-arileriň toparlary göçüp ýerleşýärler. Olar maldarlar we oturymly ekerançylar bolupdyrlar. Olaryň taryhy arheologik materiallardan we şeýle-de mukaddes kitaplara ýazylan aňlatmalar-“wedalar” arkaly belli. Olardan iň gadymysy – “Rigweda”. Ariler birnäçe irki synpy döwletleri döredipdirler, olar üçin warna-kasta bölünşiği häsiýetli bolupdyr. Ariler ýerli drawid we munda ilaty bilen garyşypdyrlar.

B.e.öň I müňýyllykda Şri Lanka adasyna häziki singallaryň we tamilleriň ata-babalary göçüpdirler. Olar ýerli ilat bilen garyşypdyrlar.

XVI-XVII aa. Günorta Aziýa ýewropalylar aralaşyp başlaýarlar: ilki portugallar, soňra gollandlar, inlisler, fransuzlar.

XIX a. ortalarynda Hindistan britan koloniýasyna öwrülýär. 1947-nji ýylda Indiýa we Pakistan garaşsyzlygyny alýarlar.

Häzirki döwürde Günorta Aziýada 200-e golaý halklar ýaşaýarlar, olaryň köpüsi san taýdan uly däl.

Günorta Aziýanyň ilaty hindi (hindi-ariý), eýran we dard (indoýewropa dil maşgalasynyň şahalary), drawid, awstroaziat we hytaý-tibet dillerinde gürlýärler.

Indoýewropa dillerinde gürlýän halklar has köp. Hindi şahasyna hindi (Hindisdtanyň döwlet dili), urdu (Pakistanyň döwlet dili), bengali (Nepalyň döwlet dili), singal (Şri Lankanyň döwlet dili), penjab, radžasthan, maratha, gudžarat, lhanda, bihar, assam we beýlekiler degişli. Eýran şaha puştu, buluç we beýl. degişli. Dard dillerinde Kaşmiriň ilatynyň aglabasy gürlýär.

Drawid maşgalasy köp iri we ownuk dilleri bilen görkezilen. In irileri: telugu, tamil, kannara.

Awstroaziat we hytaý-tibet maşgalasynda Günorta Aziýada az sanly ilat gürlýär: santal, ho, korku, nikobar halklary; hytaý-tibet maşgalasynda – dzongke (Butanda), nago, goro dilleri.

**Hojalygy.** Günorta Aziýa häzirki arheologik, paleobotanik we paleozoologik maglumatlary boýunça gadymy ösümlikleriň we haýwanlaryň eldekleşdirilen arealyna girmändir. Oňa garamazdan öndürjilikli ekerançy – maldar hojalygy irki döwürlerden bari bu ýerlerde döräp başlapdyr. Takmynan b.e.öň 4 müňýyllyga çenli kabul ediji häsiýetdäki hojalyk bilen baglanyşykly kärler höküm sürüpdür. Wagtyň geçmegi bilen derýalaryň boýlarynda gadymy ekerançylaryň we maldarlaryň ýaşaýyş ýerleri döräp başlapdyr. Önümçilik

hojalygy soňra has giň ýaýrap başlaýar. Ýöne intensiw hojalyk, sosial-ykdysady we medeni ösüş esasy açyk düzlüklerde we sähralyklarda ýaýbaňlanýar. Uçgyraksyz junglileriň az sanly ilaty bolsa bu prosesslere köp wagtlap goşulmandyr, diňe tropik tokaýlaryň çetinde ýaşayanlar ösen goňşulary tarapyndan täsirini duýupdyrlar.

Günorta Aziýanyň tebigy-geografik şertleriniň dürliligi hojalyk-medeni görnüşleriň hem dürlüligini esaslandyrypdyr.

Günorta Aziýanyň ilatynyň aglaba bölegi ekerançylar. Maldarçylyk we hünärmentçilik bilen utgaşdyrylýan sürümli ekerançylyk eýýäm b.e.öň ýaýran hojalyk-medeni görnüş bolupdyr. Soňra bu görnüş esasy bolýar.

Ekerançylyk sebitler Hindistanyň, Päkistanyň, Bangladeşiň, Şri Lankanyň hasylly derelerinde, Nepalyň dag ýerlerinde we derelerinde ýerleşen.

Hindistanda esasy azyk medeniýeti-şaly we diňe demirgazyk-günbatarda bugdaý has köp ekilýär. Ikinji ýerde bugdaýdan soň dary we noýbalar durýar. Beýleki däneli ekinler, dürli bakjalar, ir-iýmişler ekilýär. Olardan başga tehniki we plantasiýa medeniýetleri köp ekilýär: pagta, şekerçiňrek, jut, ýag alynýan ekinler, kauçuk ekinleri, kokos palmasy. Kofe, temmäki, meşhur assam çayy ýetişdirilýär. Hindistanda iri şahly mal köp. Ýöne mal mukaddes hasaplanansoň, ony soýmaýarlar we şol zerarly önümçilige ýaramaýan malyň sany köp, ol bolsa oba hojalyk üçin kynçylyk döredýär.

Päkistanda şaly, bugdaý, dary, ýag alynýan ekinler, pagta, şekerçiňrek ýetişdirilýär. Päkistanyň demirgazyk-günbatarynda we Sindde çarwa we ýarymçarwa maldarçylygy ýöredilýär. Ownuk şahly mal, düýeler, atlar köpeldilýär.

Ekerançylyk Günorta Aziýada gadymdan bäri suwarymly. Künde bu ýerde gadymdan bäri ýaýran. Biziň günlerimizde oba hojalyk tehnika ýaýrasa-da, ekerançylaryň bir bölegi ýeňil agaç künde bilen topragy agdaryýarlar. Ekişde buýwollar we zebu ulanylýar. Käýerlerde el degirmenleri hem şu günlere çenli hojalykda ulanylýar.

Künde ekerançylarda gadymy döwürden dürli senetçilik we hünärmentçilik görnüşleri ösen. Günorta Aziýada öňki döwürlerden bəri ýüpek, nah, käbir ýerlerde ýün matalar öňdürilipdir. Olaryň aglabasy eksport edilipdir. Şaý-sep ýasamak, agajy we süňki oýup nagyşlamak, halyçylyk we beýlekiler meşhurdyr.

Biziň eramyzyň ilkinji asyrlaryndan we ondan-da öňräk, Günorta Aziýanyň gurak ýarym çöl we çöl sebitlerinde çarwa we ýarym çarwa maldarlaryň hojalyk-medeni görnüşü döräpdir. Hojalygyň bu görnüşü biziň günlerimizde-de buluçlaryň we puştunlaryň käbir toparlarynda saklanyp gelýär. Ownuk şahly mallary, atlary, düýeleri köpeltmekde we pasyllaýyn göçüşliklerde esaslanýan bu hojalyk Günbatar Aziýa çarwalaryňka meňzeş. Bugdaýy, şalyny we beýleki ekerançylyk azygyny çarwalar maldarçylyk önümlerine alyş-çalyş edýärler.

Geçmişde kätmen ekerançylaryň hojalyk-medeni görnüşü giňden ýaýrapdyr we şu günlerde-de öz ähmiýetini ýitirenok. Käbir ilat toparlarynda ýygnamaklyk, awçylyk, balykçylyk ýaly eýeleýiş häsiýetli kärler hem azda-kände saklanýar. Meselem, kauçuk, kamfara ýaly şepbikler we gymmatbaha agaçlar ýörite alypsatarlara satylýar.

**Maddy medeniýeti.** Günorta Aziýanyň ilatynyň aglaby oba ýerlerinde ýaşaýar. Ekerançylaryň jaýlary dürliligi bilen tapawutlanýar. Ind - Gang düzlüginde obalar köçe planynda bolup, birnäçe jaýlardan ybarat. Olar esasan pahsadan, üçekleri ýasy. Günorta Aziýanyň demirgazygynda kerpiçden salnan 1-2 otagly we eýwanly jaýlara duş gelmek bolýar. Günorta sebitde jaýlary agaçdan, daşdan gurýarlar. Daglyk ýerlerde jaýlar pürsleriň ýa-da beýik fundamentiň üstünde gurulýar. Gang derýasynyň boýlarynda karkas jaýlar köp.

Päkistanda sindh halkynda kiçiräk jaýlardan durýan köp ilatly obalar ýaýran. Jaýlar palçykdan ýa-da karkasdan (daşyna palçyk çalynan örülen çybyklar), üçekleri ýasy. Jaýyň daşyna çybykdan örülen ýa-da palçykdan haýat aýlaýarlar. Bişen kerpiçden hem jaýlar duş gelýär.

Bengaliýada we Biharda birnäçe müň adam ýaşayan uly obalar bar. Jaýlar karkasdan we palçykdan, bir-iki otagly.

Şri-Lankada, günorta Hindistanda hem jaýlar dürli-dürli. Andhra halklarynda obalar uly däl, tamillerde adaty uly obalar köp. Jaýlar palçykdan, karkasdan, kerpiçden, bambukdan. Daýhanlaryň jaýlarynda köplenç pes tapçanlar bolýar, üstüne çybykdan örülen düşekçeler ýazylýar. Olaryň üstünde hem naharlanýarlar, hem-de ýatýarlar. Agaçdan oýulyp ýasalan pessejik mebel goýulýar.

Günorta Aziýanyň günbatar sebitlerinde çarwa we ýarymçarwa ilaty kem-kemden oturmlylyga geçse-de, suw çeşmeleriň ýanyndaky wagtlaýyn jaýlarda ýaşayanlar hem az däl. Çarwa puştunlar we buluçlar ýüň galyň mata ýa-da brezent örtülen palatkalarda ýaşaýarlar. Onuň merkezinde ojak bolýar, daşyna haly-palasyr, örülen düşekçeler ýazylýar. Berkidilen taýaklarda dürli hojalyk zatlary, çuwallary asyp goýýarlar.

Andamanlarda geçmişde birnäçe uly jaýlardan ybarat obalar bolupdyr. Bu jaýlaryň hersinde onlarça, hatda ýüze golaý adamlar ýaşaýdylar. Olar urug toparyny emele getiripdirler. Süýri görnüşdäki jaý diregleriň iki hataryndan durupdyr. Olaryň üstünden palma ýapraklaryndan bassyrypdyrlar we şeýle bassyrma ýere çenli dowam edip, diwarlary emele getiripdir. Jaýyň perimetrinden ýatar ýaly belentlik bolupdyr. Onda jaýyň ýaşaýjylary ýatypdyrlar. Jaýyň merkezinde umumy ojak bolupdyr, gapa ýakyn ýerde tans edilýän ýer we “saz agajy” (içi boş, deşikler edilen agaç pürsi) ýerleşipdir. Her ýatak ýeriň ýanynda aýratyn maşgala ojagy bolupdyr.

Günorta Aziýanyň ilatynyň owadan we özboluşly eşikleri özüniň dürlliligine garamazdan, birnäçe esasy görnüşlerden ybarat. Tikilen we tikilmedik geýimler ýaýran. Tikilmediklerden erkeklerde dhoti-uzyn ýa-da gysga bildaňysy geýilýär. Ondan başga balak, köynek, kurtkalar geýilýär. Kellelerine erkekler başgap geýýärler. Bengallar we penjablaryň bir bölegi selleli gezyärler. Aýallaryň tikilmedik eşikleri sari-uzyn mata zolagyndan durup, ol bilinden

aýaklaryna çenli oralýar. Sariniň bir çeti egninden atylýar. Kāwagtlar ol kellä hem atylýar. Sariniň üstüni gysga ýeňli keltejik kofta we şal bilen ýetirýärler. Şeýle-de tikilen eşikler bar. Kābir halklarda aýal milli eşiği köýnekden, giň etekden (ýubkadan) we giň balakdan durýar. Hemme aýallar köp şaý-sep dakynýarlar: elinde we aýagynda bilezikler, gulakda we burunda halkalar, elni we aýagyň barmaklarynda ýüzükler, dürli tumarlar we ş.m. Milli egin-eşik biziň günlerimizde-de Günorta Aziýada giň gerime eýe.

Ilatyň gap-gaçlary esasan metaldan, palçykdan, agaçdan. Obalarda kähallatlarda guradylan kädiden, bambukdan küyzeler ulanylýar. Gap-gaç hökmünde agaç ýapraklaryny hem ulanýarlar. Olaryň üstünde nahar goýup, elleri bilen iýýärler.

Günorta Aziýanyň ilatynyň tagamlary esasy ösümlik we süýt önümlerinden durýar. Köp bakja önümleri, ir-iýmiş iýilýär, deňiziň we derýalaryň kenarynda balyk. Et kân iýilmeyär. Sygyryň etini induistler asla iýmeýärler.

Ulag hökmünde öküzlere ýa-da zebu dakylan agyr arabalar ulanylýar. Çarwa sebitlerde düýeler we atlar.

**Maşgala we jemgyýet gurluşy.** Maşgala we maşgala gatnaşyklary Günorta Aziýada ol ýa-da beýleki ilat toparynyň jemgyýet – ykdysady ösüşine laýyklykda, şeýle-de induist, musulman ýa-da başga haýsy-da bolsa bir dine uýmaklygyna baglydyr. Induistlerde we musulmanlarda geçmişde maşgalalar uly, patriarchal bolupdyrlar. Häzirki wagtda kiçi maşgalalar agdaklyk edýär.

Nika hakynda dāp boýunça oglanyň we gyzyň eneatalary gürleşýärler. Soňky döwürlere çenli nikalar diňe bir kastanyň agzalarynyň arasynda rugsat berilipdir. Günorta Aziýanyň köp ýurtlarynda irki nikalar ýaýran bolupdyr. Häzirki wagtda olar kanun tarapyndan gadagan edildi. Ýöne gutarnykly ilatyň arasyndan entek aýyrlanok.

Nika dāp-dessurlary birnäçe görnüşleri öz içine alýar we öýlenýän oglanyň gelinligine ýörite tumary (“tali”) dakmagy bilen tamamlanýar.

Günorta Aziýanyň iri halklary üçin köp wagtyň dowamynda obşina gatnaşyklaryň saklanmagy uly ähmiýete eýe bolupdyr. Hindi obşinasy birnäçe görnüşde bolupdyr. Ol obşina ýer eýeçiligi we ýerli dolanşygy bolan ýapyk adamlar köpçüligini emele getiripdir. Obşina onuň has gurpuly agzalary we ruhanýlar (brahmanlar) baştutanlyk edipdirler.

XVI a. iri ýer eýeleri-zemindarlar ýüze çykydýr.

Günorta Aziýanyň jemgyýet gurluşynyň ýene bir aýratynlygy – kasta düzgüni. Gelip çykyşy boýunça kastalaryň düzümi çylşyrymly Kastalaryň bir bölegi gadymy warnalardan gözbaşysyny alyp gaýdýarlar, köpüsi gadymy jemgyýetde zähmet bölünşiği netijesinde döräpdirler. Köp kastalaryň etnik kökleri bar. Şeýle-de hünär bilen baglanyşykly kastalar ýaýran. Kasta düzgüni din tarapdan goldanypdyr we müňýyllyklary öz içine alan jemgyýet gurluşyna öwrülipdir. Gadymyýetde 4 sany “klassiki kastalar” (warnalar) bolupdyr: brahmanlar-ruhanýlar, kşatri-harbylar, waýşya-ekerançylar, şudra – hyzmatkärler. Şudralaryň düzümine birwagt ariler tarapyndan basyp alnan ilatyň aglaba bölegi giripdir. Biziň döwrümüzde birnäçe müň kastalar (djati) bar. Kastalar endogam häsiýete eýe. Olaryň käbirleri, esasan hem kär bilen baglanyşykly bolanlar (zir-zibil ýygnaýjylar, deriçiler we ş.m.) pes hasap edilýär. Ondan başga “el degirmezliler” we hiç hili kasta girmeyänler bar. Hindistanda kasta düzgüni gadagan edilen, ýöne entek hem ilatyň aňyndan doly aýrylyp gidenok.

**Ruhy medeniýet.** Günorta Aziýanyň halklarynyň ruhy medeniýetiniň köp asyrylyk taryhy bar. Biziň günlerimizde-de halkyň arasynda gadymy Mahabharata, Ramaýana we beýleki eposlar giňden ýaýran. Olary okaýarlar, aýdym aýdýarlar, ýatdan gürrüň edýärler. Olardan teatr sahnalaryny goýýarlar. Gadymy halk däplerinde goýulan “katakali” teatry giňden belli. Gurjak teatry hem şeýle. Her baýramçylykda tans edilýär, aýdym aýdylýar. Gözbagçylaryň görkezýän oýunlary ilat arasynda örän ýörgünli.

Aziýanyň saz sungaty köpdürlidir. Saz gurallarynyň görnüşlerinden çirtilip çalynýanlary, kemeňçeli çalynýanlary we depler giňden ýaýran.

Şekillendiriş sungaty we arhitektura Günorta Aziýada iňňän ösen derejededir. Orta asyr Agranyň arhitektura toplумы we oňa girýän bütin dünýä belli bolan Beýik Mogollar döwrüniň Täç Mahal mawzoleýi meşhurdyr. 2007-nji ýylda 100 mln. adamyň gatnaşmagynda geçirilen bütindünýä Internet ses bermesinde Täç Mahal ýedi sany dünýä täsinlikleriň biri diýip ykrar edildi. Benaresiň ybadathanalary we beýleki ýadygärlikleri özüniň owadanlygy bilen haýran galdyryrlar. Adžantanyň gowak ybadathanalarynyň diwar suratlary meşhurdyr. Agajy oýup nagyşlamak we miniatýura sungatlary giňden ýaýran we özünde ýokary ussatlygy hem-de halk mazmunyny jemleýär.

Günorta Aziýanyň çäklerinden has uzaklarda onuň tebigy derman serişdelerinde we adamyň psihikasyna täsir etmekde esaslanan halk lukmançylygy şöhratlyk gazanan. Ýoga bilimi giňden bellidir.

Günorta Aziýada dürli dini ynançlary ýaýran. Tarapdarlaryň has köp sany induizmde, yslamda we buddizmde. Ilatyň aýry-aýry toparlary jaýnizm, hristiançylyk we käbir beýleki dinlerine uýýarlar. Mazdeizmiň köp bolmadyk tarapdarlary bar. Induizm özüniň köklerini gadymy arileriň we ýerli taýpalaryň ynançlaryndan alyp gaýdýar. Induizm – köphudaýly din. Biziň günlerimizde Wişna we Şiwa hudaýlaryna has hem ynanç güýçli. Şol bir wagtda her bir obada diýen ýaly ýerli hudaýa hem ynanýarlar. Ynançlarda belli bir orny ata-baba kulty hem tutýar.

Buddizm Demirgazyk Hindistanda takmynan b.e.öň VI-V aa. döräpdir. Ol brahmanizme, giňden ýaýran kasta düzgünine jogap hökmünde dörän din. Buddizm hemmäni deň hasaplaýar. Häzirki döwürde Nepalda, Butanda we Şri Lankada ýaýran. Hindistanda birnäçe million buddistler bar.

Jaýnizm hem buddizmiň dörän döwürleri ýüze çykypdyr. Jaýnizm hem, buddizm ýaly, kasta düzgünini ret edýär.

XVI-XVII aa. sikhleriň dini emele gelipdir. Induizmiň esaslary bilen birlikde bu din yslamyň hem alamatlaryny özünde jemleýär. Sikhler bir hudaýa ynanýarlar we kastalary, hudaýlaryň şekillerini ret edýärler. Bu din esasy Penjabda ýaýran.

### **Günorta – Gündogar Aziýa halklary**

Günorta-Gündogar Aziýanyň düzümine Malakka we Singapur bilen bilelikde Indokitaý ýarymadasy, Indoneziýa (ýa-da Malaý) arhipelagy, Irian-Djaýa (Täze Gwineýa adasynyň günbatar bölegi) we Filippin adalary girýär. Günorta – Gündogar Aziýanyň umumy meýdany 4 mln. kw.km.

Günorta-Gündogar Aziýa çygly tropik guşakda ýerleşýär we diňe käbir dag welaýatlary gurak klimaty bilen tapawutlanýarlar. Iri derýalary-Mekong, Menam, Irawadi, Solyen.

Günorta-Gündogar Aziýanyň tebigy dünýäsi örän baý, onuň köp sebitleri gür tropik tokaýlar bilen örtülen. Peýdaly gazyp alynýan magdanlar dünýäniň bu böleginde iňňän köp.

Günorta-Gündogar Aziýada birnäçe garaşsyz döwletler ýerleşýär: Wýetnam, Tailand, Mýanma, Kambodja, Laos, Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur, Filippinler, Gündogar Timor.

Günorta-Gündogar Aziýada dilleri, medeniýeti, gelip çykyşy we taryhy ykbaly boýunça dürli-dürli halklar ýaşaýarlar.

Wýetnamyň ilatynyň aglabasy wýetnamlar. Merkezi daglyk welaýatlarynda mon-khmer dillerinde gürleýän toparlar ýaşaýar (dag monlary, khmerler we başgalar).

Tailandda ilatyň aglabasy siamlar (taýlar); hytaýlar, lao, malaýlar köp. Mon-khmerler, demirgazykda we demirgazyk-gündogar böleginde ýaýran.

Laosda esasy laotiýler, mon-khmerler, taýlar ýaşaýarlar.

Mýanmada birmanlar bilen birlikde karen, şan, çin, kaçin, monlar, naga we beýlekiler ýaşaýarlar.

Kambodžada khmerler, şeýle-de wýetnamlar, hytaýlar ýaşaýarlar.

Malaýziýada esasy ilat malaýlar, Singapurda hytaýlar. Tokaý sebitlerinde uly bolmagyk senoý we semang halklary ýaşaýarlar.

Indoneziýanyň aglabasy indoneziýler; şeýle-de baliler, sumbawanlar, hytaýlar, daýaklar ýaşaýarlar.

Filippin adalarynda ilatyň 90 %-den gowragy filippinler.

Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň dilleri dürli dil maşgalalaryna degişli. Wýetnam dili özbaşdak toparý emele getirýär. Kitaý-tibet maşgalasynda siamlar, laolar, birmanlar we beýlekiler gürleýärler.

Mon-khmer dil maşgalasy Günorta-Gündogar Aziýada khmerler, mon, semanglar we senoýlar bilen görkezilen.

Malaý-polinez dil maşgalasynyň indonez şahasynda Malaýziýanyň, Polineziýanyň we Filippinleriň aglaba ilaty gürleýär.

Günorta-Gündogar Aziýada hytaý we hindi dilleri giň gerime eýe we olarda Hytaýdan we Hindistandan göçüp gelenler gürleýärler

Antropologik görnüşi boýunça Günorta-Gündogar Aziýanyň ýaşajylary günorta mongoloidler bolup, weddoid, ýewropeoid gatymlary azda-kände bar. Papuas antropologik görnüş düş gelýär.

**Etnik taryhy.** Günorta-Gündogar Aziýanyň käbir welaýatlary irki antropogeneziň (adam döreýşiniň) esaslarynyň geçen ýerlerine degişli. Ýawa adasynda tapylan gadymy adamyň galyndylary munuň subutnamasydyr. Arheologik tapyndylar Günorta-Gündogar Aziýada daş asyrynyň we paleometall eýýamynyň ösen medeniýetleriniň bolandygyny görkezýär. Gadymy döwürlerde Günorta-Gündogar Aziýa Aziýa kontinentini Awstraliýa bilen birikdiripdir we özboluşly köpri hökmünde giçki paleolitde Awstraliýa materigine

adamlaryň göçüp gelmegine hyzmat edipdir. Okeaniýa göçüp gelen adamlaryň bir tapgyry hem Günorta-Gündogar Aziýadan geldi diýip çaklaýarlar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň köp welaýatlarynyň etniki düzümi gadymda bu günkiden has tapawutlanypdyr. B.e.öň III müňýyllyga çenli Malaý arhipelagynyň, Indoneziýanyň ilaty antropologik görnüşi boýunça awstraloid (ýa-da wedd-awstraoïd) rasasyna degişli bolupdyr.

B.e.öň II müňýyllykda bu ýerlere günorta mongoloidleriň göçüşligi başlanýar. Olaryň migrasiýasy biziň eramyzyň başyna çenli dowam edipdir. Bu ýagdaýlaryň netijesinde awstroneziý dillerinde gürleýän dürli rasalaryň we etniki toparlaryň emele gelşi bolup geçipdir. B.e. I müňýyllygynyň ortasynda malaýlaryň etniki umumylygy döräpdir. Onuň wekilleri Indoneziýada we Malaýziýada ýaşaýarlar.

B.e. başynda Ýawa we Sumatra Günorta Aziýadan käbir toparlar göçüp gelyärler. Onuň netijesi bolup, käbir etniki toparlaryň arasynda ýewropeoid sypatlaryň, täze dinleriň (brahmanizm, induizm, buddizm) we köpsanly medeni endikleriň ýaýramagydyr. Ilkinji döwletler döräpdir. XI-XII aa. Indoneziýa we Malaýziýa yslam dini aralaşýar we wagtyň geçmegi bilen esasy din bolýar.

XVI a. kolonial basyp alyşlar başlanýar. Indoneziýada golland, Gündogar Timorda portugal, Malaýziýada we Kalimantanda iňlis agalygy berkleşýär. Diňe 1945 ýylda we ondan soň Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur garaşsyzlygyny alýarlar.

Filippinlerde hem Indoneziýadaky ýaly, awstroneziýler ornaşýarlar. XVI a. Filippinler Ispaniýa tarapyndan koloniýa öwrülýär. Uzak dowam eden çylşyrymly medeni we etniki ýagdaýlaryň netijesinde ol ýerde 3 ilat topary emele gelyär: düzlükleriň ýaşaýjylary, hristianlar; günorta adalaryň ilaty, musulmanlar; daglyk taýpalar, ilkidurmuş taýpa ynançlary bolanlar. 1946-njy ýylda Filippinler garaşsyzlygyny alýar.

B.e. öň II we I müňýyllygyň çäklerinde Birma (Mýanma) taý halklarynyň ata-babalary gelýärler. Biziň eramyzyň ilkinji asyrlarynda birmanlaryň ilkinji döwleti döreýär. XII a. Birma kaçınlar gelýärler. XIX a. Birma Beýik Britaniýanyň koloniýasyna öwrülýär. 1948-nji ýylda garaşsyzlygyny alýar.

Tailandyň gadymy ilaty mon-khmer dillerinde gürlän halklar bolupdyr. B.e.öň Tailanda taý (siamlar, lao) dil maşgalasynyň halklary göçüp gelýärler. Tailand Indokitaý ýarym adasynda kolonial hökümliligine sezewar edilmedik eketäk ýurt.

B.ö.öň I müňýyllykda Laosa lao we dag taýlaryň atababalary aralaşýarlar. Etniki migrasiýalar uzaga çekýärler. XII a. Laosda ilkinji döwletler döreýär. Ýurduň iň iri etniki topary-lao, XIX a. Laosa mýao-ýao topary we tibet-birman dillerinde gürläýän halklar göçüp gelipdirler. Laos XIX a. ahyrynda Fransiýanyň koloniýasyna öwrülýär. 1945-nji ýylda garaşsyzlygyny aldy.

Wýetnamyň gadymy etniki taryhy wýet taýpalaryň gelmegi bilen baglansykly. Wýetleriň ösen ekerançylyk medeniýeti bolupdyr. Çak edilşine görä, Hytaýa apelsinler, mandarinler, beýleki kábir ösümlükler, şeýle hem köp önümçilik tilsimleri we hünärmentçilik syrlary Wýetnamdan geçipdir. X a. wýetlerde döwlet döreýär.

Kambodžada khmer halkynyň emele gelşi b.e. I müňýyllygyna degişli. Bu müňýyllygyň soňunda ilkinji khmer döwleti döreýär. Kambodža hem, Wýetnam ýaly, XIX a. ortalarynda fransuz koloniýasyna öwrülýär. 1945-nji ýylda bu iki ýurt garaşsyz bolýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň halklary sino-tibet we taý maşgalalaryň dillerinde gürläýärler.

**Hojalygy.** Günorta-Gündogar Aziýada dürli hojalyk işjeňligi ýaýran, köp sanly hojalyk-medeni görnüşler bar: iň ýönekeýlerden ýokary ösenlere çenli.

Biziň günlerimizde-de gür tropik tokaýlarda sergezdan awçylyk we ýygnamaklyk bilen güzeranyny dolaýan uly bolmadyk ilat toparlaryna duş gelmek bolýar.

Kätmen ekerançylyk hojalyk-medeni görnüşi has ýaýran, olar ýönekeý suwarylşy ulanyp, ot bilen topragy özleşdirýärler.

Deňsizleriň we derýalaryň kenarlarynda balykçylyk ýaşaýarlar. Ýöne balykçylyk köplenç hojalygyň beýleki görnüşleri bilen utgaşdyrylýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň aglabasy künde ekerançylygy ýöredýär, ilkinji nobatda suwa basylyan düzlüklerde we terassa meýdanlarynda (daglyk ýerlerde) şaly ekilýär.

Ilatyň köp bölegi Günorta-Gündogar Aziýanyň senagatynda we beýleki pudaklarynda zähmet çekýärler.

Ady agzalan hojalyk-medeni görnüşler ilatyny işjeňliginiň hemmesi dälidir. Ýene-de köp aralyk hojalyklar bar. Meselem, awçylyk-ýygnaýjylyk-kätmen ekerançylyk; kätmen ekerançylyk-balykçylyk; kätmen ekerançylyk-ýöriteleşen tropik tokaýlarynyň baýlyklaryny satmak üçin ýygnaýjylyk (kauçuk şepbige, gymmatbaha agaçlar we ş.m.)

Günorta-Gündogar Aziýanyň şu günki hojalygynyň ösüşi esasan suwarymly künde ekerançylygyň giňelmegi, senagatyň we hyzmatlar sferasynyň ösdürilmeginde bolup durýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň hojalyk-medeni görnüşlerini gadymylykdan başlap aýry-aýrylykda seredip göreli.

Geçen asyryň başlarynda hem Malakka ýarym adasynda sergezdan awçylyk we ýygnaýjylyk köp toparlaryna duş gelmek bolýardy. Häzirem käýerlerde olara duşmak bolýar, ýöne oturymlylyga we ekerançylyga geçmeklik bu toparlarda giňden ýaýran. Malakkada semanglar, senoýlar, Sumatrada kubu, Ýawada tenggerler, Kalimantanda punanlar we bukitler, Sulaweside toala, Filippinlerde aeta we beýleki taýpa toparlary sergezdan awçylyk we ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar üçin güzeran dolamak uly kynçylyklar bilen baglydy,

sebäbi tropik tokaýlar azyk ösümliklere we ownuk jandarlara baý däl. Awçylaryň, ýygnaýjylaryň toparlary bir ýerde köp iýmitlenip bilmeýärdiler we şonuň üçin günüň dowamynda hereketde bolup, diňe gije dynç almak we ýatmak üçin saklanýardylar. Aýry toparlar öz aralarynda tokaý uçastoklaryny paýlaşýardylar we biri-biri bilen duşmazlyk üçin hereket edýärdiler. Soňra birnäçe aýdan ýene öňki ýerlerine gelyärdiler, onýança tebigy taýdan azyk ösümlikleri ýañadan ösýärdi. Bu halklaryň hojalyk işjeňligi awçylykdan we ýygnamakdan başga käbir senetleri hem göz önünde tutupdyr: agaçdan, daşdan, süňkden, balykgulakdan ýaraqlary, dürli bezegleri, düşekleri ýasamaklyk. Demiri bu toparlar bilmändirler, ýöne demir predmetler, esasan, naýza uçlary we şaý-sepler, olarda bolupdyr. Bu zatlary goňşy halklardan alyş-çalyş hökmünde alypdyrlar. Alyş-çalyş köp halatlarda “lal” görnüşinde bolupdyr. Bu formada çalyşýan toparlar biri-birleri bilen görüşmändirler. Çalyşylýan zatlar döp bolan bir ýerde goýlupdyr we her tarap öz nobatynda olary alypdyr.

Häzirki günlerde sergezdan awçylar we ýygnaýjylar kätmen ekerançylyk bilen meşgullanýarlar. Tropik tokaýlaryň uçastoklarynda agaçlar çapylýar we goýulýar. Gurak pasylda çapylan agaçlar, ösümlikler guraýar, soňra olary ýakýarlar. Toprak mineral dökün (köl) bilen dökünlenýär we şeýle-de tropik ekerançylygyň esasy belasy-haşal otlar ýok edilýär. Ýakylan we dökünlenen meýdanlarda kätmenler bilen şaly, mekgejöwen we ş.m. ekilýär. Ýakylan we özleşdirilen ýerler tiz wagtda haşal otlara basylýar we şonuň üçin olary diňe 2-3 ýyl ulanyp bolýar. Soňra täzeden tokaý uçastoklary ekmek üçin arassalanýar.

Seredilýän hojalyk-medeni görnüş geçmişde Günorta-Gündogar Aziýada giň ýaýran bolupdyr. Şu günlerde onuň bilen käbir halklar meşgullanýar: monlaryň we khmerleriň bir bölegi, dag taýlary; Indoneziýada we Malaýziýada daýaklar; Günbatar Irianda papuaslar, melaneziler, Filippinlerde ifugao halky.

Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň esasy meşgullanýan käri künde ekerançylygy. Amatly tebigy şertler, bol hasyl berýän toprak, çygly we yssy klimat-intensiw hojalygy ýöretmäge we ýylda iki hasyl almaga mümkinçilik berýär. Seredilýän sebitde esasy azyk medeniýeti-şaly. Şeýle-de noýbalar, mekgejöwen, dürli bakja ekinleri ýetişdirilýär. Kofe agajy, kokos palmasy, kauçuk agaçlary ösdürilýär.

Ekerançylyk aglaba ýerlerde suwa basylýan görnüşinde düzlüklerde we dag gerişlerindäki terassalarda ýöredilýär. Dagyň yokarsyndaky çeşme suwy ilki yokary terassalary, soňra aşaklary suwarmak üçin ulanylýar. Diňe käbir aýry daglyk ýerlerde ekerançylyk suwarymly däl. Ol ýerde düme şaly we mekgejöwen ekilýär.

Esasy oba hojalyk gurallary Günorta-Gündogar Aziýa halklarynda meňzeş: ýeňil künde, uzyn dişli mala. Sürümde buýwollar ulanylýar. Hasyly oraklar we pyçaklar bilen ýygnaýarlar. Ýygnaýan dänäni dürli görnüşlerde arassalaýarlar: sümmülleri örülen düşekçelerde (sinowkada) goýuşdyryp, taýaklaýarlar; sümmülleriň üstünden buýwollary geçirýärler; sokularda döwýärler.

Ekerançylar süýt berýän we işçi mallary köpeldýärler, Indokitaýyň käbir ýerlerinde doňuzlary saklaýarlar. Hemme ýerde öý guşuny saklaýarlar.

Wýetnamda esasy azyk medeniýetleri, hemme Günorta-Gündogar Aziýadaky ýaly, şaly, mekgejöwen. Bakja ekinleri köp ekilýär: kartoşka we ş.m. Şeýle-de çay, pagta, kauçuk osümlikleri, ýag ekinleri.

Laosda ekerançylygyň esasy-gülgüne reňkli, şiresi yokary tüwi öz gerekleri üçin we ak tüwi eksport üçin, şeýle-de ir-iýmişler. Laosyň ilatynyň bir bölegi iri we ownuk şahly mallary köpeldýär, balykçylyk uly gerime eýe.

Mýanmada mekgejöwen, noýbalar, çay, kofe agajy, şekerçiňrek, kokos we banan palmalary ýetişdirilýär. Şeýle-de käbir ýerlerde şalyçylyk ýaýran.

Kambodžada esasy hojalyk görnüşi-şalyçylyk. Balykçylyk, kauçuk berýän agaçlary ösdürmek, gymmatbaha agaçlary işläp ýygnamaklyk hem giňden ýaýran.

Indoneziýada, Malaýziýada, Filippinlerde şaly, mekgejöwen, noýbalar, gök ekinler, ir-iýmişler-esasy azyk medeniýetleri. Filippinlerde şekerçiňrek, süýmli ösümlikler ýetişdirilýär. Indoneziýada ýokary hilli kofe ösdürilýär.

Tüwi, balyk, gök önümler, ir-iýmişler, ösümlik ýagy – Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň esasy tagamlary. Et az iýilýär we köplenç toý-baýramçylyklarda, o-da guş eti. Musulman däller doňuz etini iýýärler.

**Maddy medeniýeti.** Günorta-Gündogar Aziýanyň ýaşaaýyş jaýlary we ýerleri köpdürli we şonuň bilen birlikde olaryň umumylyklary hem bar. Ekerançylar derýalaryň, kölleriniň, deňizleriň kenarlarynda ýaşaýarlar. Tokaý sebitlerinde topbak obalar köp duş gelýär. Derýalaryň, kölleriniň we deňizleriň boýlarynda ýaşaýanlar бүтін ömrüni diýen ýaly suwda geçirýärler we gaýyklarda, sallarda ýüzýän posýoloklary emele getirýärler.

Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň köpüsiniň jaýlary diregli. Agaç sütünler dikeldilýär, olaryň üstüne pol ýazylýar, diwarlary we üçegi berkidilýär. Bu dāp deňizýaka ýerlerde döräpdir, sebäbi suw galanda ýerde duran jaýlary basypdyr. Jaýlaryň diwarlary we pollary üçin bambuk, palmalaryň sütünleri hyzmat edýär. Üçegi adaty iki taraply göni ýa-da konus görnüşinde. Palma ýapraklary bilen bassyrylýar. Häzirki wagtda kottej görnüşindäki, satyn alynýan materiallardan jaýlar köp gurulýar.

Wýetnamda ýerüsti jaýlar pahsa kerpiçlerden ýa-da toprak bilen arasy doldurylan karkasdan. Ýeňil diwarlar bilen 2-3 otaga bölünýär. Hojalyk jaýlary bilen birlikde jaýyň daşyna tikenli ösümliklerden haýat çekilýär. Laosyň, Tailandyň, Mýanmanyň we Malaýziýanyň oba hojalyk ilatynyň jaýlary diregli we elýeter materiallardan gurulýar. Ýawanlar, sunda halky 2-3 otagly diregsiz, pesrāk fundamentde jaýlary gurýarlar. Geçmişde köp ýerlerde diregli uzyn jaýlar gurlup,

olaryň hersinde ene urugy toparý ýaşapdyr. Haçanda gyz durmuşa çykanda, ýaş maşgala üçin jaýyň gapdalyndan täze otag birikdirilip gurulýan ekeni. Her şeýle otagyň üçegini iki tarapy gerişli bolup, бүтін jaýyň özboluşly görnüşini bolupdyr. Häzirki döwürde her jaýyň önünde ýapyk eýwan gurulýar we oňa otaglaryň gaplary çykýar.

Indoneziýada, Malaýziýada we Filippinlerde öňler obalaryň merkezlerinde umumy jaýlaryny gurupdyrlar. Indi olar gurulmaýar, saklanyp galanlary bolsa myhmanhanalar ýa-da köne durmuşyň muzeýleri hökmünde ulanylýarlar.

Jaýlaryň içki görnüşini Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynda adaty we kän bir tapawutlanyp duranok. Pollarda çybyklardan, bambukdan örülen düşekçeler düşelýär. Olaryň üstünde naharlanýarlar we ýatýarlar. Kähalatda diwarlara gadymy gap-gaçlar, ýaraglar asylýar. Şäherlerde jaýlar ýewropalaşan.

Günorta-Gündogar Aziýa halklaryň egin-eşikleri dürli bolsa-da, özüne mahsus umumylyklary hem bar. Gadymda Wýetnamda erkek eşiği giň balakdan, kelte kurtkadan ýa-da dondan ybarat bolupdyr. Başgaplary konus görnüşde bolupdyr. Aýal eşiği uzyn balakdan, kelte koftadan, ýylyň sowuk paslynda ýyly çekilen kurtkadan we dondan ybarat bolupdyr. Başgap - örülen şlýapa. Erkekler hem aýallar aýagyna sandaliý (ýeňil ýüplük köwüş) geýipdirler. Egin-eşikde halanýan reňkler ak we gara bolupdyr. Häzirki wagtda tradision geýimler, esasanam erkeklerde, ulanyşdan çykdy.

Tailand gadymy geýimiň esasy erkeklerde giň zolak mata biliniň daşyndan oralýar, onuň bir ujy aýagyň arasyndan geçirilip, özboluşly balagy emele getirýär. Aýallarda - giň bölek mata etek (ýubka) görnüşinde bilinden aşagyna oralýar, üstünden ýapynja ýapylýar ýa-da gysga žaket geýilýär. Hem aýallar, hem erkekler geçmişde saçlary gysga kesilýän ekeni, häzir ol diňe erkekleriň bir böleginde saklanypdyr. Häzirki wagtda ýewropa egin-eşikleri giňden ýaýran.

Birmanlarda (Mýanma) milli eşik häzire çenli saklanýar. Erkeklerde giň göni bölek mata ýubka görnüşde

bilinden oralýar, üstünden köýnek ýa-da kurtka geýilýär. Başgap-şlýapa, aýakgabyalary sandaliý. Aýallaryň milli geýimi erkekleriňkä meňzeş, ýöne has giň. Indoneziýa we Malaýziýa halklarynyň köpüsinde “sarong” geýilýär. Ol uzyn mata bölegi bolup, bedeniň daşyndan oralýar. Sarong uzyn ýa-da dyza çenli bolup biler. Ýawanlarda sarong diňe öýde geýilýär. Häzirki wagtda erkekleriň daşary geýilýän eşigi uzyn jalbardan we kurtkadan ybarat. Başgap-batik (elde nagyşlanan mata) ýaglygy ýa-da gara mahmal şapkasy. Milli aýal eşigi: bir uly bölek mata bilen boýdan-başa oralýar, üstünden žaket ýa-da kofta geýilýär; egne şarf atylýar.

**Maşgala we nika gatnaşyklary.** Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň sosial – ykdysady ösüşiniň dürliligi maşgala-nika we sosial gatnaşyklarynda hem dürli formalary döredipdir. Awçylar-ýygnaýjylarda kiçi maşgalalar ýaýran we maşgala-nika gatnaşyklarynda köp gadymy sypatlar saklanýar. Has ösen halklar üçin soňky döwürlere çenli urug obşinasynyň we uly maşgalalaryň döpleriniň saklanmagy häsiýetli bolupdyr. Bu gadymy nika formalary häzirki wagtda hemme ýerde diýen ýaly kiçi maşgala bilen çalşypdyr. Günorta-Gündogar Aziýanyň maşgala-nika gatnaşyklaryna dini dessurlar öz täsirini ýetiripdir: Indokitaýda-buddistik, Indoneziýa-da we Malaýziýada-musulman, Filippinlerde-hristian döpleri.

**Ruhy medeniýeti.** Günorta-Gündogar Aziýanyň ruhy medeniýeti we halk döredijiligi iňňän baý hem-de köpdürli. Olar üçin milli döpler we goňşy halklaryň medeniýeti bilen baglanyşyk häsiýetli. Baryp orta asyrlarda bu sebitiň ýurtlarynda ylym, medeniýet, sungat, edebiýat ösen bolupdyr.

Halk döredijiliginiň müňýyllyklara uzaýan taryhy bar. Wýetnamda eposlaryň dürli görnüşleri, sazly-drama oýunlar giň ýaýran. Halk tanslary we aýdymlary dürli-dürli. Teatr sungaty: hereketler, gurjak, maska teatrlary uly üstünlikden peýdalanýar. Birman we khmer baletleri meşhur. Bu halklarda teatr sungaty giňden ýaýran. Onda ýerli we hindi pýesalary goýulýar, şeýle-de kölegeler teatry gowy görülýär. Indoneziýada gadymdan “waýang-purwo” kölegeler teatry

halkyň uly söýgüsinden peýdalanýar, onda gahrymançylykly sahnalar goýulýar. “Gamelan” atly Ýawa milli orkestri bellidir, ol onlarça we hatda ýüzlerçe saz gurallaryndan ybaratdyr. Tokaý halklaryň döredijiligi özboluşly: olaryň awçylyk tanslary, aýdymlary, mimika (ýüz keşpli) sahnalary gyzykly.

Birmanlar, taýlar, laotiýlar, wýetnamlar, kambodžalar-budduzmiň dürli görnüşlerine we gadymy ynançlaryň galyndylaryna: ata-baba kultyna, magiýa uýýarlar. Malaýziýanyň we Indoneziýanyň aglaba bölegi-musulmanlar. Bali adasynyň ynamlary özboluşly we buddist hem-de induist dinleriniň garyşmagyny emele getirýär. Awçylaryň - ýygnaýjylaryň ynançlary esasy tebigy güýçler, ruhlar bilen baglaşykly.

### **Gündogar Aziýa halklary**

Bu giňişleýin sebite Hytaý, Ýaponiýa, Günorta Koreýa, Koreýa Halk-Demokratik Respublikasy, Mongoliýa degişli.

**Etnogenez we etniki taryhy.** B.e. öň V-IV müňýyllykda Gündogar Aziýanyň ýerlerinde birnäçe neolit medeniýetleriniň merkezleri döräpdirler. Olaryň biri häzirki Hytaýyň deňizýaka sebitinde (Szyansu we Çzeszyan prowinsiýalarynda) ýerleşipdir we Sinlýangan medeniýeti adyny alypdyr. Ony döredijiler şaly ekipdirler, diregli jaýlarda ýaşapdyrlar. Sünk galyndylara laýyklykda, sinlýanganlar kämillik ýaşyna ýeten oganlarda inisiasiýa däbine görä öňki dişlerini döwüpdirler (bu dāp soňra Okeaniýanyň köp halklaryna mahsus bolupdyr).

Sinlýangan medeniýeti bilen birlikde günbatarda, Huanhe derýasynyň boýlarynda b.e.öň V müňýllygyň soňunda-IV müňýllygyň başynda ýene-de bir neolit medeniýeti-Ýanşao döreýär. Olaryň hojalygy darynyň bir görnüşi-çumiza ekinini ösdürmekde esaslanypdyr. Ýanşao lylylar ýerkümede ýaşapdyrlar. Senetçilikde keramiki gaplary ýasamak ýörgünli bolupdyr. Takmynan b.e. öň IV müňýllygyň ortalarynda ýanşao taýpalary iki şaha bölünýärler: bir bölegi günbatara, Huanhe derýasynyň kenarlaryna, beýlekisi gündogara, derýanyň orta

akymyna gidýärler. Günbatar şahasy soňra tibet-birman halklaryny emele getiripdir, gündogar şahasy gadymy-hytaý etnosynyň düzümine girýärler.

B.e. öň III müňýyllykda gündogar ýanşaolylar Orta-Hytaý düzlüginde günorta taýpalara duşýarlar. Bu iki etniki toparlaryň arabaglanşygynda protokitaý dili emele gelýär. Sýa we şan (in) protokitaý taýpalary b.e.öň II müňýyllykda iri taýpa birleşmelerini döredýärler. Olaryň jümüşinde bolsa döwletiň ilkinji formalary döredipdir.

Şol wagtlar demirgazyk-gündogar Hytaýda we Koreýa ýarymadasynyň bir böleginde protokitaýlardan özleriniň fiziki görnüşi we dili boýunça tapawutlanýan taýpalar ýaşapdyrlar. Olar häzirki tungus-mançžur halklarynyň atababalary bolupdyrlar. Ýapon adalaryna ilkinji ýaşaýjylaryň protoaýnlaryň näwagt gelendikleri belli däl, ýöne olaryň Günorta-Gündogar Aziýanyň günortasynda düzülendikleri çak edilýär. Günorta taýpalar gadymy koreýleriň döremeginde hem gatnaşypdyrlar.

B.e.öň I müňýyllykda Orta-Hytaý düzlüginde gadymyhytaý etnosynyň emele gelmeginiň uzak prosesi tamamlanýar. Bu etnos “huasýa” ady bilen belli. Gadymy hytaýlaryň etniki umumylygy gadymy hytaý patyşalyklaryň birleşmegine we b.e.öň III a. Sin we Han imperiýalaryň döremegine getirýär.

Takmynan şol döwürde Mongoliýanyň düzlüklerinde sunnu altaýdilli çarwalaryň etniki umumylygy döreýär. Han imperiýasy bilen uzaga çeken çaknyşyklaryň netijesinde sunnular biziň eramyzyň ilkinji asyrlarynda ikä bölünýär: bir toparý Han imperiýanyň düzümine girýär, ikinjisi demirgazyk-günbatara süýşýär we wagtyň geçmegi bilen ýene-de bir topar etniki taýpalary özüne siňdirip, gunnlar ady bilen belli bolýarlar.

Şol döwürlerde Mongoliýanyň düzlüklerine mongoldilli sýanbiýler gelýärler. Koreýanyň demirgazygynda Kogure döwleti, günorta taraplarda Silla we Pekçe döwletleri döreýär.

Ýapon adalarynda gadymy döwletler döreýär, olaryň arasynda Ýamat has belli bolupdyr.

III-VI asyrlar kähalatlarda “gündogar aziýa halklarynyň göçhä-göçlügi” eýýamy diýip atlandyryrlar. Dürli taryhy sebäplere görä Gündogar Aziýanyň ägirt uly halk köplükleri herekete gelýärler we etniki arabaglanşyklar üçin esaslary döredýärler.

VII-XII aa. çenli Gündogar Aziýanyň territoriýasynda häzirki bu sebitiň ilatynyň ata-babalary hasaplanýan hemme halklar eýýäm düzülipdir. Bu döwürde ýapon we koreý etnoslaryň konsolidasiýasy bolup geçýär, häzirki mançžurlaryň ata-babalary formirlenýär, türki etnolingwistik umumylygy emele gelýär, taý toparynyň aýry halklarynyň çetleşmegi bolup geçýär, häzirki tibetlileriň ata-babalarynda döwlet emele gelýär, mongollaryň etnogenezleriniň düzülişi tamamlanýar we häzirki hytaýlaryň etniki umumylygy döreýär.

Gündogar Aziýada 5 iri dil maşgalasy bar: altaý, sino-tibet, awstroneziý, taý we awstroaziat. Koreýler, ýaponlar we aýnlar bu bölünşikden aýratyn orny eýeleýärler. Ýöne soňky wagtlarda koreý we ýapon dilleriniň altaý maşgalasynyň dilleri bilen daş garyndaşlygynyň bardygy baradaky pikir öňe sürülýär.

Altaý diller maşgalasy 3 sany esasy toparlara bölünýär. Birinjisine-türki topara-Merkezi Aziýada uýgurlar, salarlar, gazaklar, gyrgyzlar, türkmenler, özbekler, garagalpaklar degişli. Mongol toparyna Mongoliýada we Hytaýyň territoriýasynda ýaşayan mongollar degişli, şeýle-de Hytaýda ýaşayan dunsýan, tu we beýl. Tungus-mançžur toparyna mançžurlar, sungari halklary, ewenkler, oroçenler degişli.

Sino-tibet maşgalasyny 2 dil toparyna bölmek bolýar: hytaý we tibet-birman. Birinjisine - hytaýlar degişli, ikinjisine - tibetler we Hytaý Halk Respublikasynyň günorta-günbatar böleginde ýaşayan iszu, baý, tuszýa, hani, lisu, nasi halklary degişli.

Awstroaziat dilleri biziň döwrümüzde esasan seredilýän sebitiň daşynda- Günorta-Gündogar Aziýada ýaýran. Hytaýyň

territoriýasynda bu dillerde iki toparda gurleşýärler: mýao-ýao (mýao, ýao, şe, gelao halklary) we mon-khmer (kawa, benlun, bulan).

Taý dilleri üç topara birikýärler: taý (çžuan, buýlar, taýlar), kadaý (li, Demirgazyk Wýetnamda) we kam-suý (ýa-da dun-şuý, Günorta Hytaýyň uly bolmadyk iki halkyň atlary).

Awstroneziý maşgalasynyň dillerinde esasy Gündogar Aziýanyň daşynda-Günorta-Gündogar Aziýada we Okeaniýada gürleýärler. Seredilýän sebitde bu dilde Taýwan adasynyň ýerli ilaty gurleýär (etnografik edebiýatyndan olar gaoşanlar ady bilen belli).

Antropologik düzümi boýunça Gündogar Aziýanyň ýerli ilatynyň aglabasy uly mongoloid rasasyna degişli. Bu rasanyň ilki formirlenmegi hut şu sebitde bolup geçdi. Mongoloid uly rasa iki kiçi rasa bölünýär: ýuwaş-okean we kontinental mongoloidler.

Häzirki zamanyň Gündogar Aziýa ilaty ýuwaş okean mongoloidleriň gündogar aziýa toparyna degişli bolup, şu rasa görnüşleri bilen görkezilen: demirgazyk, koreý-mançžur, amur, gündogar tibet.

Ýuwaşokean mongoloidleriň günorta aziýa toparyna Hytaýyň günortasynda ýaşayan köpsanly halklary degişli.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň arasynda häzirki ýaponlar gündogar aziýa we günorta aziýa mongoloidleriň aralyk ýagdaýyny eýeleýärler.

Aýnlaryň özboluşly görnüşi bar. Olar Günorta Aziýanyň territoriýasynda antropologiýasynda awstraloid görnüşi has köp saklaýan halkdyr.

Kotinental, ýa-da “klassik” mongoloidlere ilkinji nobatda mongol halklary degişli.

**Hojalyk-medeni görnüşleri.** Gündogar Aziýada hojalyk-medeni görnüşleriniň geografik şertleri, ilkinji nobatda tebigy-howa we topragyň keşp häsiýeti (landşaft) bilen baglansyklygy mese-mälimdir. Ýyly (subtropik) we ara mylaýym geografik guşaklaryň täsiri bu ýerde hojalyk-medeni görnüşleriň birinjisiniň emele gelmegine getirdi.

Geçen döwürlerde Gündogar Aziýada ýaýran hojalyk-medeni görnüşler köp üýtgeşmeleri başdan geçirdiler, käbirleri bolsa häzirki wagtda galyndy görnüşde saklanýarlar. Olary 4 topara birikdirip bolar.

Awçylaryň, balykçylaryň we ýygnaýjylaryň hojalyk-medeni görnüşleri Gündogar Aziýanyň territoriýasynda taryhy jähtden iň gadymylarydyr. Olar mezolit eýýamynda döräp, arassa görnüşde bu sebitiň hiç bir halkynda saklanyp galmandyr. Ýöne ýyly guşagyň tokaý ýygnaýjylarynyň we awçylaryň hojalyk-medeniýetiniň keşplerini Hytaýyň mon-khmer halklarynda (kawa, benlun, bulan); ara mylaýym guşagynyň ýygnaýjylarynyň we balykçylaryň hojalyk-medeni görnüşleri aýnlar da häzir hem azda-kände duşmak bolýar.

Neolit eýýamy bilen ikinji hojalyk-medeni görnüşleriň: kätmen ekerançylygynyň döremegi bagly. Kätmen ekerançylaryň medeniýeti Orta-Hytaý düzlüginde b.e.öň V müňýyllygyň ahyrynda döreýär. Olar derýalaryň ýakalarynda çumiza we dary ekipdirler. Ekerançylyk bilen doňuzlaryň we itleriň köpeldilmegi baglanşykly (bu iki jandarlaryň eti iýilipdir).

B.e. öň I müňýyllykda kätmen ekerançylygy sürümli ekerançylyk bilen çalşylypdyr. Onuň ýaýramagyna demir gurallaryň ulanylyşy bagly bolupdyr. Bu hojalyk-medeni görnüş wagtyň geçmegi bilen hytaýlarda, koreýlerde, mançžurlarda baş orny eýeläpdir. Onuň esasy bolup, demir uçly kündäniň ulanmagy bolupdyr. Kündä öküzleri goşup ýeri sürýärler. Hasyly özboluşly demir oraklar bilen orýarlar. Däne ekinleri bilen birlikte (bugdaý, dary, çumiza, az mukdarda-şaly) bu hojalyk-medeni görnüş üçin noýbalaryň we has hem soýanyň ösdürilmegi häsiýetlidir. Soýadan duzly soýa goýaltmasyny we soýa doragyny taýýarlaýarlar.

Başga ösümliklerden pagtany, tut agajyny, rami ekinini ýetişdirýärler. Tagam rasionynda batat uly orun eýeleýär. Gündogar Aziýanyň günortasynda ýaşaýan halklarynda, Ýaponiýada we Koreýanyň günortasynda sürümli ekerançylaryň ara mylaýym hojalyk-medeni görnüşü ýaýran.

Esasy oba hojalyk ekini-şaly. Gök ekinleriň we bagçylygyň orny uly. Pagta, ýag alynýan oşumlikler, çay köp ekilýär.

Hojalyk-medeni görnüşleriň dördünjisi-maldarçylyk. Ol mongol, türki we tungus-mançžur halklarynda ýaýran. Häzirki Mongol Halk Respublikasynda baryp b.e.öň I müňýyllykda çarwa maldarlaryň hojalyk-medeni görnüşi döräpdir. Goýunlaryň, atlaryň we az mukdarda iri şahly malyň köpeldilmegi pasyllaýyn göçüşliklerde esaslanan. Daglyk ýerleriň çarwa maldarlary ýerli howanyň aňzak şertlerine uýgunlaşan ýaklary köpeldýärler. Hytaý Halk Respublikasynyň demirgazyk-gündogarynda oroçenleriň aýry toparlarynda we ewenklerde sugundarçylyk ýaýran.

**Maddy medeniýet.** Gündogar Aziýanyň ýaşayşy jaýlarynyň köpdürliligi ilki bilen hojalyk-medeni gurluşlaryň aýratynlyklary bilen baglanşykly. Oturymly ekerançylarda hemişelik, uzak möhletli jaýlar, çarwa maldarlarda bolsa bölekleýin we göçürilýän jaýlar ýaýran.

Gündogar Aziýanyň ekerançy halklarynda b.e.öň IV-III müňýyllyklarda ýerkümeler, soňra diregli jaýlar ýüze çykypdyr.

Gündogar Aziýa halklarynyň köpüsinde karkas jaýlary ýaýran (üçegin esasy agramy pürslerden we örtgülerden emele gelýän karkasyň üstüne düşýär, diwarlara bolsa agram düşmeýär diýen ýaly). Jaýlaryň karkas- pürs gurluşy gadymy we häzirki halklaryň: hytaýlaryň, koreýleriň, ýaponlaryň, taýlaryň, mon - khmerleriň ýerüsti we diregli jaýlary üçin häsiýetli. Tersine, Sinszyýan uýgurlarynda we tibetlerde çig kerpiçden we daşdan gurulýan berk diwarly jaýlar ýaýran.

Jaýlarda ojagyň ýerleşşi hem dürli. Ara mylaýym guşagyň diregli jaýlarynda ojak diňe nahar bişirmek üçin ulanylýar (toprak doldurylan ýaşıkde ot ýakylýar). Hytaýlaryň we ýaponlaryň jaýlarynda hemişelik ojak ýok we ýylyň sowuk paslynda geçirilýän maňňal bilen ýylanýarlar.

Çarwa maldarlaryň jaýlary wagtyň geçmegi bilen üýtgäpdirler. Hytaý ýazuw çeşmelerinden belli bolşy ýaly, ilkilerde çarwalarda çybyklaryň üstünden keçe bilen örtülýän çatmalar bolupdyr. B.e. I müňýyllygynda GündogarAziýanyň

çarwalarynda gara öýler peýda bolupdyr. Daglyk ýerlerde ýaşayan çarwa maldarlaryň jaýy keçeden ýa-da kütü ýün matadan çatmany emele getirýär (köplenç gara reňkde).

Çarwa maldarlaryň egin-eşikleri gadymdan olaryň hojalygynyň aýratynlyklaryna uýgun bolupdyr. Meselem, balak çarwalaryň “oýlap tapmasy” bolupdyr, sebäbi atda gezmekde örän oňaly bolup, diňe soňraky döwürlerde ekerançylaryň geýimlerine geçipdir. Balakdan başga Gündogar Aziýanyň çarwalarynda don geýilipdir. Özünem donuň bir tarapy çep tarapynyň üstüne ýapylypdyr. Uzyn gonçly deriden ýa-da keçeden ädik geýipdirler. Çarwalardan tapawutlylykda ekerançylaryň egin-eşigi sag tarapyna ýapylypdyr (hytaýlarda häzire çenli saklanypdyr). B.e.öň IV-III aa. gadymy hytaýlar öň özüne tanyş bolmadyk balagy çarwalardan kabul edýärler. Ilkiler ony diňe harby adamlar geýipdirler, soňra balak hem erkek, hem aýal eşiginiň esasy komponentine öwürilipdir. Koreýleriň milli eşigi özboluşly, esasan hem aýallaryňky: kelte kofta, giň balak we ýubka, bilinden ýokardan uzyn guşak bilen guşanýarlar.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň maddy medeniýetiniň döwrebaplaşýanlygy we ýewropalaşan egin-eşikleriň giň möçberde ýaýraýanlygyna garamazdan, Ýaponiýa ýaly ykdysady taýdan ýokary ösen döwletde milli kimono eşiginiň etniki aýratynlygyň berk saklanmagy gyzykly bellemeli ýagdaýdyr.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň tagamlarynda iki dürli toplum höküm sürýär. Birinjisi çarwa maldarlar üçin, ikinjisi ekerançylar üçin häsiýetli. Çarwa halklarda et we süýt önümleri esasydyr. Mongollaryň ynamyna görä, atlar we goýunlar “gyzgyn demli” jandarlar we şonuň üçin olaryň etleri sygyr etinden peýdaly hasap edilýär. Süýtten köp önümleri ýasaýarlar: gatyk, gymyz, ýag, peýnir. Undan bişirilýän tagamlar köp däl (esasy “borsog”-pişme, “halmag”-gaýmakdan ýugurlan we gowurylýan hamyr önümi we ş.m.).

Tersine, Gündogar Aziýanyň halklarynyň hemmesinde diýen ýaly “esasy nahar” däneden ýa-da undan bişirilýär

(hytaýlarda “çžuşi”, ýaponlarda “sýuseýoku”), “esasy däl nahar” gök önümlerinden, etden ýa-da balykdan bişirilýär (hytaýlarda “fuşi”, ýaponlarda “fukuseku”). “Esasy naharyň” dürli görnüşleriň içinde bugda bişen tüwi birinji orunda durýar; demirgazyk hytaýlarda tüwiniň ýerine köplenç bugdaý ýa-da mekgejöwen unundan bugda bişen duzy kem çörek önümi (“mantou” we “wowotou”), şeýle-de dürli kökeler iýilýär. “Esasy däl nahary” ownuk dogralan önümleri tegelek çuňňur saçda gowurmak bilen taýýarlaýarlar. Ýapon tagamlaryň aýratynlygy dürli ot-çöpleri goşup, çig görnüşde balyk iýmekdir (“saşimi”, “suşi”). Bişen tüwi hökmany suratda gyzgyn görnüşde saçaga goýulýar we käselere salnyp iýilýär. “Goşmaça” tagamy (ony birnäçe görnüşde taýýarlaýarlar) uly gapda ortada goýýarlar. Islege görä ony agaç taýajyklaryň kömegi bilen alyp iýýärler. Süýdi we aýratyn süýtturşy önümleri Gündogar Aziýanyň ekerançy halklarynyň köpüsi iýmeýärler.

Gündogar Aziýanyň günortasynda ýaşayan halklaryň köpüsi (meselem, taýlar) adaty tüwiden onuň şireli görnüşlerini has köp iýýärler. Ondan başga balyk hem bu halklarda uly orun eýeleýär. Balykdan ýörite goýaltma bişirýärler we tagamlaryň köpüsine goşýarlar. Tibetleriň tagamlary birneme üýtgeşik. Olarda maldarçylyk toplumynyň tagamlary un önümleri bilen hemişe utgaşdyrylýar. Has gowy görülyän nahar–“szamba” (gowurlan arpa uny), ony çay ýa-da süýt bilen garyp iýýärler.

**Ruhy medeniýeti.** Gündogar Aziýanyň halklarynyň medeniýetiniň köp alamatlary ol ýa-da beýleki dini düşünjelere görä emele gelipdir. Dünýä dinleriniň hiç birisem bu sebitiň territoriýasynda döremese-de, olaryň aglabasy bu ýerde ýaýrapdyr. Aýdylanlar hristian dini üçin az degişli: Hytaýa VII-VIII aa. getirilip, ol uly gerim almayar.

Gündogar Aziýa halklarynyň taryhynda yslam has giň ýaýraýar we ilki bilen türki halklaryň arasynda. Musulmançylygy kabul eden hytaýlylaryň bir topary soňra Merkezi Aziýada “dunganlar” diýen ady bilen belli bolýarlar.

Gündogar Aziýa halklarynyň medeniýetine iň uly täsirini ýetiren buddizmdir. Ol ilki Hytaýda, soňra ol ýerden Koreýa we Ýaponiýa b.e. ilkinji asyrlarynda ýaýraýar.

Bu sebite getirilen dinler özlere ýerli ynançlary siňdiripdirler, şeýle hem ösen ýerli dinler bilen utgaşypdyr. Hytaýlaryň halk ynamlarynda buddizm aňlatmalary bilen birlikde konfusian taglymatynyň we ozaldan gelyän daosizm dini bilen sazlaşypdyr. Ýaponiýada buddizm we ýapon dini-sintoizm utgaşdyrylypdyr.

Diňe käbir Gündogar Aziýa halklarynda dini düşüňjeler buddizm bilen üýtgedilmändir. Meselem, mançžurlarda XX a. çenli şamanizm saklanypdyr (mançžurlar şamanizm bilen bagly dini ýazgylary döreden we saklap gelen ýeke-täk halk hasap edilýär). Mýao halkynda animizm we şamanizm dini düşüňjeler soňky döwürlere çenli dowam edipdir.

Gündogar Aziýa halklarynyň medeniýeti rowaýatlara baý. Meselem, totem ynamlary bilen bagly rowaýatlar aýratyn orny eýeleýär. Olarda gadymy türki halklaryň gözbaşysyny möjekden, mýao-ýao halklary baş reňkli “Panhu” itinden alýar diýilip aýdylyar.

Gahrymanlar barada rowaýatlar ol ýa-da beýleki halklaryň medeni özgerişikleri barada gürrüň berýärler. Hytaýlarda bu toplum has giňişleýin görkezilen: birinji gezek ody alyp beren Suýžen, ilki ok-ýaý ýasan Fusi; adamlara ekerançylyk gurallaryny ýasamaga öwreden Şennun; bugdaý dänäni ilki bişiren Huandi we ş.m. Bu gahrymanlaryň käbirleri hytaýlaryň ynamlaryna görä ýarty adam-ýarty jandar bolupdyrlar: Fusi ýylanyň görnüşinde, Şennun öküz kelleli we ş.m.

Gündogar Aziýa halklarynyň halk döredijiliginde epos uly orun eýeleýär. Türki we mongol halklarynyň gahrymançylyk eposlarynda meňzeşlikleri tapmak bolýar: Geser – han mongollarda, Manas gyrgyzlarda. Eposyň gahrymanlarynyň şekillerini gadymy şekillendiriş sungatynyň önümlerinde görmek bolýar. Hytaý halkynda hem epos ýaýran bolupdyr.

Halk poeziýasy Gündogar Aziýa halklarynda ýokary derejede ösüpdür. Hytaýlarda gadymy “Şiszin” we “Ýuefu”, ýaponlarda “Manýosýu” we “Kokinsýu” şygrylar toplumlary giňden belli. Halk goşgulary aýdyma salyp aýtmak däbi mýao, nasi halklaryň folklorý üçin häsiýetli.

Gündogar Aziýa halklarynyň ruhy medeniýetinde hat-ýazuw döpleriniň ösändigini bilen tapawutlanýar. Bu sebitde hat-ýazuwyň gadymy görnüşi - hytaý ieroglifikasy bolup, ol b.e.öň II müňýyllykda döwür, soňky döwürlere çenli üznüksiz ösüp gelipdir. Hytaý ýazuwyň belgileri goňşy halklara-da geçipdir. Orta asyrlarda Gündogar Aziýada hytaý ieroglifikasy latyn hatynyň Ýewropa üçin ähmiýeti ýaly orny tutupdyr. Wýetnamlar we koreýler öň ieroglifleri ulanyp, soňra öz elipbiýine geçipdirler; ýaponlar ieroglifler bilen birlikde bogun belgilerini ulanýarlar (katakana we hiragana).

### **III-nji bab**

#### **Afrika halklary**

Afrika materiginiň ululygy 30,3 mln km<sup>2</sup>. Territoriýasynyň ululygy boýunça diňe Aziýa kontinentinden yza galýar.

Afrikanyň tebigy şertleri özboluşly. Bu kontinent günorta we demirgazyk ýarymşaryň ikisinde-de deň ýerleşýär we olar aglaba tropik giňişliklerde ýerleşýärler. Iri derýalary Nil, Niger, Kongo, Zambezi we beýlekiler. Tebigy şertleri boýunça Afrikany birnäçe zolaklara bölmek bolýar. Onuň merkezinde we demirgazyk ekwatorial böleklerinde, Gwineý aýlagynyň demirgazyk kenarlarynda we Kongo çökertliginde tropik hemişelik gögerýan tokaýlar (“gileýlar”) höküm sürýärler. Gileýlerden demirgazykda we günortada “musson” tokaýlary ösýär. Bu tokaýlar ýylyň gurak möwsümlerinde ýapraklaryny dökýärler. Bu tokaýlar Afrikanyň territoriýasynyň

30% golaý ýerini tutýan sawanna geçýär. Materigiň aglaba bölegini ýarymçöllükler we çöller tutýar: Demirgazyk Afrikada Sahara çöli, Günorta Afrikada Kalahari we Namib çölleri. Ortaýer deňziniň kenarlary we materigiň günortasy subtropik zona girýär.

Afrikanyň tebigy şertleri oba hojalyk bilen meşgullanmak üçin amatly. Afrika şu aşakdaky ekinleriň watany: banan, ýams, arahis (ýer hozy), efiop çöregi (teffa), kofe agajy, hurma palmasy, kauçuk lianasy. Yssy klimatda suwarymly topraklarda (Nil derýasynyň boýlarynda) pagta ekilip ýetişdirilýär. Tropik Afrikada Günorta Amerikadan getirilen kakao ösümligi medeniýetleşdirilen. Otluk sawannalaryň ägirt meýdanlary maldarçylyk üçin amatlydyr.

Afrikada gazylyp alynýan ýerasty baýlyklary bilen hem tapawutlanýar. Bu ýerde altyn, hromitler, almazlar, marganes, kobalt we ş.m. gazylyp alynýar. Şeýle-de nebit bar.

Afrikanyň ýerli asyl ilaty köp sanly halklardan, halkyýetlerden we taýpalardan ybarat. Ýewropadan we beýleki ýerlerden göçüp gelenleriň hem sany köp.

Afrikany kähalatlarda “gara kontinent” diýip atlandyrýarlar. Ýöne bu ýerde dürli we şol sanda garaşyk, jynslar (rasalar) ýaýran.

Demirgazyk Afrikada (Sahara bilen bilelikde) ýewropeoid rasasyna degişli halklar ýaşaýarlar. Onuň wekilleri – araplar, berberler we beýl. – gözüniň we saçynyň garalygy bilen, derisiniň garaýagyzlylygy bilen, ýüz keşbiniň inçeligi bilen tapawutlanýarlar. Alynky Aziýanyň ortaýerdeňiz welaýatlarynyň ilatyna meňzeş we ortaýerdeňiz kiçi şahasyna degişli.

Geçiş efiop rasanyň halklary-amhara, galla, tigre we beýl. Efiopiýada we Somali ýarym adasynda ýaşaýarlar. Olar gyzygylt öwüşgünli garaýagyz derisi bilen, galyň dodaklary bilen tapawutlanýarlar. Bu rasa özünde hem ýewropeoid, hem negroid keşpleri jemleýär.

Saharadan günortada, Sudanda, Nil derýasynyň ýokary akymalarynda, Kongo derýasynyň boýlarynda, Tropik Afrikada

negroid rasasynyň köpsanly halklary ýaşaýarlar. Bu rasanyň häsiýetli görnüşi: garaýagyz deri, gara reňkli gözleri we saç, buýralanyp duran gür, başgaby ýada salýan saçlary, galyň dodak, giň burun, sakgal-murtyň seýrekligi.

Madagaskaryň malgaşi ilaty, Afrikanyň günortasynda ýaşaýan buşmenler we gottentotlar garaşyk negroid we mongoloid rasasyny emele getirýärler.

Kongo derýasynyň boýlarynda ýaşaýan pigmeýler antropologik taýdan tapawutlanýarlar: boýlary pes-ortaça 141-142 sm, beýleki negroidlerden derisi birneme açyk reňkde, dodaklary ýuka. Ýöne genetik taýdan pigmeýler hegroud rasasy bilen garyndaş.

Nil derýasynyň ýokary akymynda ýaşaýan nilot ilaty beýleki hegroid halklardan boýunyň uzynlygy bilen (ortaça 180 sm, şonuň üçin olary dünýäde iň uzyn boýly topar hasap edilýär), beýleki negr halklardan derisiniň reňkiniň has garalygy bilen we şol bir wagtda inçeräk burny we gaty galyň däl dodagy bilen tapawutlanýarlar.

Afrikanyň halklary dürli dillerde gürleýärler. Demirgazyk Afrikanyň ilaty (Sudan, Efiopiýa, Eritreýa, Müsür, Magrib ýurtlary – Liwiýa, Tunis Alžyr, Marokko) semit-hamit dillerde gürleýärler. Ol üç topara bölünýär: semit, küşit we berber. Semit dilleriň arasynda iň giň ýaýrany arap dili- Müsür, Magrib ýurtlary. Küşit dillerde-Efiopiýa we onuň bilen ýanaşyk ýerlerde gürleýärler. Berber diller-Demirgazyk Afrikanyň gadymy ilaty bolan liwiýalaryň dili. Berber dilli toparlar Marokkanyň daglyk ýerlerinde, Alžyryň we Saharanyň käbir ýerlerinde ýaşaýarlar.

Saharadan günortada Kalahari çölüne çenli Afrikanyň köpsanly bantu halklary ýaşaýarlar, olar bantu dillerinde gürleýärler. Ondan başga suahili dili giňden ýaýran. Angloafrikanlar inlis dilinde gürleýärler. Demirgazyk Afrikanyň ýewropa ilatynda fransuz, italýan we ispan dilleri ýaýran.

**Afrikanyň etniki taryhy.** Ýokary paleolitde häzirkigi görnüşli afrikan adamynyň döreýşi bolup geçýär. Niger

derýasynyň boýlarynda negrouid şekilli gadymy adamyň süňkleri tapyldy. Alžyryň Meşta al-Arbi ýerinde tapylan süňk galyndylary Demirgazyk Afrikada ol döwürlerde ýewropeoid keşbindäki adamlaryň ýaşandygyny subut edýär. Olaryň Ortaýer deňziniň gündogar böleginden gelendigi çak edilýär.

Nil derýasynyň düzlüklerinde ekerançylyk hojalygy eýýam b.e. oň. V müňýyllykda döräpdir. Efiopiýanyň we Magrib ýurtlarynyň ekerançylygy, Saharanyň maldarçylyk hojalygy neolit döwürde döräpdirler.

Ýerli toprakda Afrikanyň içki welaýatlarynyň gadymy medeniýeti, şeýle hem gadymy müsür siwilizasiýasy (b.e. ön 3100 ý.) döräpdirler we ösüpdirler.

Afrikanyň demirçiligi demirgazykda takmynan b.e.öň VII-V asyrdä döräpdir. Soňra Afrikanyň tropik we günorta taraplarynda ýaýrapdyr. Demir gurallary ele alan ekerançy ilat tropik tokaýlara aralaşyp, bu ýerleri medeni özleşdirmäge başlapdyr.

Demirgazyk Afrikanyň ýazuw taryhy gadymymüsür çeşmeleriniň Nil derýasynyň ilaty baradaky maglumatlaryndan başlanýar. Nilden günbatarda liwiýa taýpalary ýaşapdyrlar.

Demirgazyk Afrikanyň taryhynyň belli tapgyry VII a. Magrib ýurtlara arap ýörişleri bilen bagly. Ýerli ilaty araplar berberler diýip atlandyryýarlar. Soňra XI a. Alynky Aziýadan çarwa arap taýpalary gelýarler we olar berber taýplarynyň arasynda siňip, şol bir wagtda olary araplaşdyryýarlar.

Häzirki wagtda Demirgazyk Afrikanyň aglaba ilaty musulmanlar, arap dilinde gürleýär, yslam dinine ynanýarlar we özlerini arap hasap edýärler. Diňe Magribyň az sanly esasan daglyk ýerlerinde ýaşayan toparlary berber dilini saklaýarlar.

Tropik Afrikanyň taýplarynyň etniki taryhynda bantu taýpalarynyň b.e.öň I müňýyllykda bu ýerde ýaýramagynyň möhüm ähmiýeti bolupdyr. Bantularyň gadymy watany Kongo we Kamerunyň tropik tokaýlary hasap edilýär. Merkezi Afrikada pigmeýler ýaşapdyrlar.

Bantylaryň bir bölegi Kongodaky tropik tokaýlara gelip, pigmeýleri gysyp çykarypdyrlar ýa-da assimilýasiýa sezewar

edipdirler. Bantularyň beýleki taýpalary gündogar Afrika süýşüp, nilotlara we kuşitlere güýçli ähmiýetini ýetiripdir. Buşmenler we gottentotlar günorta süýşüpdirler.

7 müň ýyl mundan ozal Demirgazyk Afrika ýagýan ýagyşlar köpdi we Sahara ol wagtlar çöl däldi. Bu ägirt territoriýa ol döwürler bir uly sawannany emele getirip, onda uçgyraksyz mal sürüleri bakylýardy. Emma b.e. öň 4000 ýylda klimat guraklaşdy, adamlar suw çeşmelerine, ilkinji nobatda Nil derýasynyň boýuna göçmäge mejbur boldular.

Demirgazyk Afrikanyň uly bölegi boşady, emma Nilde b.e. takmynan 3100ý ösen afrikan siwilizasiýasy - gadymy Müsür emele gelýär.

Orta asyrlarda ýewropalylar Afrikanyň Ortaýer deňiz kenarlaryna köp gelýärdiler, emma umuman Sahara hakynda hiç zat bilmeýärdiler. Arap we berber täjirleri bolsa bu çöllügi düýe kerwenleri bilen yzygiderli geçipdirler. Olar birnäçe orta asyr afrikan döwletleriň döräp, ýaşap geçenligi barada maglumat goýupdyrlar.

Gadymy Müsürden günorta tarapda, Nilde, Kerma-Kuşit siwilizasiýasy döreýär. B.e. ön 2 müňýyllykda bu siwilizasiýany Nubiýa çalyşýar.

Nubiýa siwilizasiýa esasynda Aloa, Mukurra döwletleri, Nabateý şalygy döreýärler. Bu döwletler Efiopiýanyň, Müsüriň we Wizantiýanyň medeni we syýasy täsiri astynda bolupdyrlar. Bulardan başga b.e. V asyrynda Sabeý şalygy, Efiop şalygy, b.e. XII a.a. Aksum şalygy höküm sürüpdirler. Bu siwilizasiýalaryň daşyny çarwa Liwiýa taýpalary, kuşit we nilot dilli halklar gurşap alypdyrlar.

Bu Afrikan siwilizasiýalaryň ýaşandygyny bellemek bilen, olaryň näme sebäplere görä dargandygyny we afrikan halklarynyň soňky asyrlarda ösüşinde ýewropa we köp aziýa halklaryndan yza galandygynyň sebäplerini hem bilmeli. Geografik şertler afrikan kontinentiniň giňişleýin welaýatlarynyň barmasy kyn bolan ýerlerde ýerleşendigi, adam tarapyndan az özleşdirendigi, dünýä ykdysady merkezlerden tebigi taýdan çetde bolandygy-bularyň hemmesi hem öz

ornunda sebäp bolupdyr. Ýöne XV a. ortalaryndan başlan ýewropa kolonizasiýasy (ilatyň gullara öwrülip äkidilmegi, ýerleriň basyp alynmagy) XIX asyra çenli dowam edip, kontinentiň taryhy üçin agyr sahypa bolupdyr.

Afrikanyň halklarynyň etnografik taýdan öwrenilmegi kyn mesele bolup durýar, sebäbi olaryň medeniýeti köp görnüşli we özboluşly. Ýöne bu ýerde taryhy-medeni welaýatlaryň birnäçesini bölmek bolýar. Olar etnologik taýdan meňzeşligi bilen häsiýetlenip, käbir aýratynlyklary hem bar.

Afrika kontinentiniň demirgazygyny kähalatlarda Arap Afrikasy diýip atlandyrýarlar, sebäbi ilatynyň aglabasy arap dilinde gürleýär. Şol bir wagtda köp bölegi ýerli aboriginleriň (berber we başgalaryň) nesilleridir. Arap sebitlere ilki bilen Müsür we Magrib ýurtlary degişli we etnografik taýdan Gündogar Sudan (Niliň orta akymynda) degişli.

Bu ýurtlaryň köpüsinde ilat oba hojalygy bilen meşgullanýar, taryhy-etnografik jähtden müsür ekerançylygy gyzyklydyr.

Nil jülgesi tükeniksiz hasyllygy bilen tapawutlanýar. Her ýyl Nil derýasynyň gyrymsy otlaryna baý suwlary galyp, ýerleri basypdyr. Suw topragy ýumşadypdyr we onuň ekişden öňki taýarlygyny talap etmändir. Ekerançylyk bu ýerde gadymy döwürlerde adamlaryň däne tohumlaryny çygly topraga taşlamagyndan başlanypdyr. Ekinleri öz erkine goýup, hasyla garaşypdyrlar. Müsür daýhanlary-fellahlar - şeýle görnüşde ekişi hat-da XIX a. hem ýöredipdirler.

B.e.öň IVa. gadymy müsür ekerançylary ýönekeý emeli usulda suwarylşy we ekin meýdanynyň kätmen bilen özleşdirmegi başlapdyrlar. Soňra künde bilen ýer sürüpdirler. Häzirki müsür daýhanlaryň ekerançylygy gadymy ekiş sistemasyny köp halatda gaýtalaýar. Müsürde oba hojalyk ýyl üç möwsüme bölünýär: gýşky, tomusky, güýzki. Birinji möwsümde (noýabr-mart) bugdaý, arpa, sogan, nohutlar ekilýär, indiki möwsümde (aprel-awgust)-pagta, kendir, şeker çişregi, tüwi, mekgejöwen ekilýär we güýzde (sentýabr-

noýabr), nil suwlarynyň iň ýokary derejede galmagynda, - tüwi, mekgejöwen, dary ekilýär.

Fellahlar şu günlerde hem gadymy müsür kündesinden az tapawutlanmaýan kündäni ulanýarlar.

Maldaçylyk Müsürde giň gerimi almady, sebäbi öri meýdanlary az. Esasy iri şahly mallary köpeldilýär, ýöne olaram kän däl. Topragyň özleşdirmegiň ýönekeý usullarynda, idedilmekde we hasyl alynnada iş mallarynyň orny uly däl.

Demirgazyk Afrikanyň ilatynda halyçylyk, deri eýlemek, hünärmentçiligiň beýleki görnüşleri ösen. Erkekleriň eşiği - nah matadan balak we giň ýeňli köýnek; ýylyň sowuk möwsümünde düýe ýünden plaş atylýar.

Müsür aýallary uzyn, köplenç gara reňkde, köýnek geýýärler. Ýaglyk atynýarlar, köp şaý-sepleri dakynýarlar.

Ekerançylaryň öýleri pahasadan (fellahlaryňky). Berberleriň jaýlary daglyk ýerlerde daşdan gurulýar we bir jaýyň üçegi beýleki jaý üçin howly bolup hyzmat edýär.

Çölde ýaşaýan çarwalaryň jaýlary berk däl. Yssydan we çägeli ýellerden olary düýe ýa-da geçi ýüňünden dokalan matadan çadyrlar goraýar.

Magrib ýurtlarynyň milli eşikleri nah köýnek-balak, üstünden giň ýapynja—burnus geýilýär. Burnuslar dürli reňkli we hilli bolýarlar: ýünden galyň görnüşleri we ýüpekden nagyşlanyp bejerilen görnüşleri bolýar.

Efiopiýa, Somali. Afrikan kontinentiniň demirgazyk-gündogar tarapy-Abissin daglygynda we Somali ýarymadasynda-biri-birleri bilen taryhy baglanşykly bolan, semit-hamit maşgalasynyň garyndaş dillerinde gürleýän, medeniýetinde umumylyklary bar bolan halklar ýaşaýarlar. Efiopiýada amhara, tigre, tigräi, galla, sidamo halklary efiof halknyň esasy tutýarlar. Döwlet dili amhar. Somalide esasy bir halk-somaliler ýaşaýarlar.

Efiopiýa etnologiýa taýdan beýleki afrikan ýurtlaryndan özüniň baý medeni mirasy bilen tapawutlanýar. Onuň kökleri bu ýerde IV a. dörän Aksum döwletinden alyp gaýdýar. Şol wagt Aksumyň ilaty hristiançylygy kabul edipdir. Biziň

günlerimizde Efiopiýa Demirgazyk Afrikadaky ýeke-täk hristian döwleti.

Hojalyk görnüşleri: ekerançylyk, maldarçylyk, ekerançylyk bilen baglanşykly maldarçylyk. Pagta ekmek giň ýaýran, ilat ondan berk we owadan matalary dokamakda tapawutlanýar.

Hünärmentçilik, senetçilik ösen. Tropiki Afrikanyň ilaty gadymdan bári senetçiligiň dürli görnüşleri bilen meşgullanypdyrlar. Öý hojalygynda gerekli zatlary häzir hem daýhanlar agaçdan, deriden, matadan özleri öndürýärler. Dokmaçylyk giňden ýaýran. Dokmaçylar bu günlere çenli gorizonta dokma stanoklarynda gyzyly, gök ak, gara çyzykly matalary dokaýarlar. Kano şäheri dokma merkezi bolup, bu ýerden matalar bütün Afrika ýaýrapdyr.

Hausa halkynyň senetçileri Kano şäherinde derini ýokary eýlelikde tanalypdyrlar. Aýratyn usulda eýlenen sygyr derisinden ýag we bal saklamak üçin torbalar ýasalypdyr. Gymmatbaha saýan derisinden aýakgap, sumkalar, ädikler, guşaklar tikilýär.

Tropiki Afrikanyň demir senetçileri dürli oba hojalyk gurallaryny, ýaraglary we nepis şaý-sepleri ýasapdyrlar. Beninde XVI-XVII aa. бүрүнчен ýokary hilli zatlary ýasapdyrlar.

Birinji orunlaryň birini demir işlemeklik tutýar. Bu ýeriň demirçi ussalary, geçmişiň baý tejribesini ulanyp, demir gurallary we ýaraglary ýasamakda örän öňde. Efiop ussalaryň ýasaýan gymmatbaha şaý-sepleri özüniň nepisligi bilen tapawutlanýarlar. Dokmaçylyk, deri eýlemek giňden ýaýran.

Oba ýerlerinde amhara, galla, kaffa halklary köçeleri çekilmedik obalarda ýaşaýarlar. Ýaşayyş jaýlary “tukul” diýip atlandyrylýan tegelek formadaky saman bilen bassyrylýan öýler. Tukulda merkezi ýerde ojak ýerleşýär. Mebelleri ýönekeý bambuk stollar, agaç kürsüler Şeýle-de ownuk daşdan we palçykdan jaýlar salynýar. Çarwa maldarlarda özboluşly öýler ýaýran: agaç tegelek karkasyň üstüni guran ot bilen

bassyryarlar, soňra daşyndan düýe ýa-da öküz derilerini örtýärler.

Efiopiýanyň ilaty köplenç tradision eşikleri geýýärler. Erkekler-nahdan uzyn balaklar, uzyn köýnek we üstünden “şamma” diýilýan ýörite ýapynja atynýarlar, sowuk howada gara reňkli ýüňden dikilen “burnus” geýýärler.

Efiopiýanyň aýallary dar ýeňli uzyn, etegine gaýma çekilen köýnek, üstünden şamma we burnus geýýärler. Kellererine kähalatda ýaglyk daňýarlar, köplenç bolsa başy açyk geýýärler.

Efiopiýanyň halklary barada aýdylanlar somalilere hem häsiýetli. Ýöne aýratynlyklar hem bar. Somalilerde oturymly ekerançylar ilatyň ýarty bölegini tutýarlar. Olar esasan uly bolmadyk deňizýaka ýerlerde we derýalaryň boýunda ýaşaýarlar. Esasy oba hojalyk ekinleri: dary, mekgejowen, banan, ýer hozy, noýbalaryň dürli görnüşleri, pagta. Somalileriň 40 % golaý ilaty-çarwa maldarlary. Bu halkyň aglabasy musulmanlar.

Sudanyň halklary. Günbatar we Merkezi Sudan etniki köpdürliligi bilen tapawutlanýar, ýöne şol bir wagtda taryhy we etnografiki jähtden bu döwletiň iki bölegini hem bir giňeşleýin taryhy-medeni welaýat hökmünde seredilýär.

Sosial we medeni ösüşi boýunça sudan halklarynyň köpüsi Demirgazyk Afrikanyň halklarynyň yzyndan eýerýärler. Bu ýerde eýýäm öňden bəri zähmetiň jemgyýet bölünişigi bolup geçipdir, ýagny maldarçylyk bilen meşgullanýan ilat ekerançy ilatdan bölündi, hünärmentçilik önümçiligi, irki we daşky söwda gatnaşyklary ösüpdir.

Sudanda mande, gur, gwineýa, hausa we beýleki halklar ýaşaýarlar.

Sudanyň dürli tebigy şertleri-çygly tropik tokaýlar, sawannalar (otlara baý tokaýly düzlükler), gury düzlükler-oba hojalygy ýöretmeklik üçin amatlydyr.

Günbatar Sudanyň hemme halklary asyrlar boýy medeni ekinlerini ekmek tejribesinden peýdalanýarlar. Meselem, mandingo halky birnäçe ýyllap uly bolmadyk meýdanda şaly

ekýärler, soňra çalşyp, manioka, mekgejöwen ýa-da dary ekýärler. Maniokany däneli ekinlerden tiz ýetişýänligi üçin gowy görýärler. Ýöne maniokanyň kartoşka meňzeş miweleri sian kislotasyny özünde saklaýar, şonuň üçin aýallar ony ýerden kätmen bilen gazyp alyp, daşyny arassalap, birnäçe günläp akar suwda goýýarlar (suw zäherli maddalary dargadýar we äkidýar). Soňra zyýansyz bolan maniokany dograýarlar, gaplarda ýençýärler. Alynan goýy garyndyny ýapraklara dolap bugda bişirýärler.

Sudanyň tokaý zolagynda we atlantik deňizýaka kenarlarynda ýaşaýan ilat şaly, mekgejöwen, dary, fonio (gysga boýly däne ekini), manioka, batat, noýbalar, ýer hozy, şeker çinregi, burç, kädi, gawun, temmäki ekýärler. Bu ekinleriň köpüsi ýerli, ýöne manioka, batat we mekgejöwen bu ýere Amerikadan ýewropalylar getiripdirler. Wajyp iýmit medeniýeti –şaly.

Ýokary Gwineýanyň halklary bolan ýoruba, ibo, aşanti we beýlekilerde däneli öşümlikler ýaýran däl. Olarda tropik ekinler köp ekilýar: ýams, taro, manioka, ýer hozy, çörek agajy, banan, sitruslar we dürli ir-iýmişler.

Ýewropalylar bu ýerlere kakaony hem getirýärler. Sudanyň ekerançy bolan wolof, serer, mandingo, hausa ýaly halklary däneli ekinleri ekipdirler: bugdaý, mekgejöwen, dary, sorgo. Hausada pagta we indigo köp ekilýar. Ady tutulan halklarda maldarçylyk giň gerim almandyr. Etiň ýetmezçiligini awdan we balykçylykdan üstüni ýetiripdirler.

Günbatar fulbe halky we tuaregler-maldarlar. Fulbe Futa-Djalon tekiz belentlikde ýaşaýarlar. Bu halklar zeby, kiçi öküzleri – ndama, atlary, düýeleri, goýunlary, geçileri köpeldýärler.

Sudanyň oba ilaty şäheriňkiden köp we onuň jaýlary köpgörnüşli: pahasadan, bişmedik kerpiçden, agaçdan. Günbatar Sudanyň tokaý zolagynyň obalarynda özboluşly uly dörtburç jemgyýet jaýlary ünsüni çekýar. Meselem, umumy oba ilatynyň ýygnanýan jaýy owadan bejerilen agaç pürsleriň üstü bassyrylan telär bolup, onda obanyň erkekleri ýygnanyp, sebetleri,

düşekleri öryärler, agajy oýup nagyşlaýarlar, dürli meseleleri ara alyp maslahatlaşaýarlar, jemgyýet kazyýetini amala aşyrýarlar we ş.m.

Sudanlylaryň milli geýimleri-giň köýnek we balak erkeklerinde, aýallary birnäçe zolakdan ybarat bolan mata bilen oranýarlar. Futa-Djalón tekiz belentlikde ýaşayan fulbe maldarlary ýyly eşikleri hem geýýärler: erkekleri köýneginiň we balagyň üstünden gök reňkli ýün plaşlary geýýärler, aýallary içki we daşky ýeňi bolmadyk nah köýnekleri geýýärler.

Gwineýanyň ýaşajyýary bil daňylaryny ulanýarlar, şeýle hem erkekler ýene köýnekleri we gysga balaklary geýýärler. Aýallary bilinden aşagyny mata bilen oraýarlar.

Sudanyň halklarynyň sosial-ykdysady gatnaşyklary dürli bolupdyr. Meselem, XVII a. dörän we XIX-XX a. araäginde dargan Aşanti döwleti birnäçe welaýatlara bölünipdir we “ohene” diýip atlandyrylýan patyşanyň goýan baştutanlary bilen dolandyrylypdyr. Baştutan ölendän soň, onuň ýerine aýal doganynyň ogly geçipdir, ýagny mirasdüşerlik aýal tarapyndan bolupdyr. Gyzykly ýeri, soňky ýyllara çenli oba ýerlerinde hem mirasdüşerlik aýal tarapyndan hasaplanypdyr. Sudanlylaryň ynamlaryna görä, her adam atasyndan ryhy, enesinden gany alypdyr.

Ýoruba halkynda häkimiýetliligiň aýratynlylygynyň biri, onda aýallaryň hem orun eýeländigidir. Dagomeýa döwletinde (XVII a.) goşunyň düzüminde ýörite aýal gwardiýasy bolupdyr.

Sudanyň köp halklarynyň jemgyýet gurluşynda aýallaryň ähmiýetli ornunyň bolandygy, bu ýerde synpy jemgyýete we döwletlilige patriarhaty goýup, göni ene urugyndan (matriarhatdan) geçirilendigi üçindir diýip çaklamak bolýar.

Patriarhal gatnaşyklyklary çarwa fulbe halkynda ösen bolupdyr. Olar XVIII a. iri syýasat birleşmesini- imamaty döredipdirler. Bu döwre çenli olarda eýýäm yslam pugta ornaşypdyr. Tropik we Günorta Afrikanyň bantu halklary

Afrikan kontinentiniň günortadan 5<sup>0</sup> orta giňişliginde köpsanly bantu halklary ýaşaýar. Ykdysady ösüş bantularda sudan halklarynyň derejesine etmese-de, ol belli bir derejede ýokary bolupdyr, esasy hem bakongo taýpalarynda we zuluslarda.

Bantular kätmen ekerançylygyny gowy bilipdirler, aýry-aýry halklary hat-da emeli suwarymly ekerançylygy ýöredipdirler. Sawannalarda we gurak düzlüklerde maldarçylyk hojalygy gülläp ösüpdir. Bantular demiri we misi eretmegi bilipdirler, altyny gazyp alypdyrlar. Demirden, agaçdan, pil süňkünden olaryň ýasan önümleri özüniň ýokary sungatlylygy bilen tapawutlanypdyr. Zimbabwe döwletiniň gadymy medeni ýadigärlikleri daş bloklaryndan gurulyp, hiç hili berkidiji suwag ulanylmadyr.

Bantular özbaşdak döwletleri-Bakongo, Angola, Baluba, Buganda, Mono-Motapa-döredipdirler.

Bantularda iki esasy hojalyk-medeni görnüş döräpdir: ekerançylyk we maldarçylyk

Kongo derýasynyň tropik zolagynyň banty halky-ekerançylar. Afrikanyň hut şu böleginde hojalyk dolanşygyna tropik sorgo, sezam, ýag palmasy girizilipdir. Biziň günlerimizde esasy iýmit ekinleri: manioka, ýams, olardan soň dary mekgejöwen, şaly.

Tropik Afrikanyň gündogar bölegi has gurak howa bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin esasy dary, sorgo, noýbalar, arpa, mekgejöwen köp ekilýar. Bugdaý az ýetişdirilýar.

Ýewropalylar bu ýerlere gelmegi bilen plantasiýa medeni ekinler-pagta, köfe, çay, temmäki-ýaýradylar.

Tropik Afrika üçin öňler ot bilen topragy özleşdirmek usuly ýaýran bolupdyr. Erkekler täze ýer uçastogy taýýarlanlarynda, ownuk agaçlary we ösümlikleri ýakypdyrlar (iri agaçlar galdyrylypdyr). Çapylan agaçlardyr ösümlikler ýakylyp, küli bilen topragy dökünläpdirler. Arassalanan ýerde medeni ekinler birnäçe ýyllap ekilipdir. Toprak arryklansoň, beýleki uçastoga geçilipdir.

Häzirki wagtda bu görnüş köneldi. Ýeriň ýetmezçiligi sebäpli bantular indi topragyň mesligini uzaltmak üçin ekinleri

çalşyp ekýärler, dürli dökünleri ulanýarlar. Ruanda, Urundi ýaly gür ilaty ýerlerde ekerançylyk ösen jemgyýetçilik sistema görnüşinde ýöredilýär. Suw desgalary ýaýran, suwaryş kanallary geçirilen.

Tropik Afrikanyň halklarynyň maldarçylyk hojalygynyň özboluşly aýratynlyklary bar. Kongo derýasynyň ýakalarynda öý haýwanlary gaty az, sebäbi sümme tropik tokaýlarda iri şahly mala “nagana” ölüm keselini getirýän sese siňegi ýaýran. Kongonyň ilaty geçileri, goýunlary, käýerlerde doňuzlary, öý guşlaryny saklaýarlar.

Tropik Afrikanyň düzlüklerinde maldarçylyk ilat toparlary ýok diýen ýaly. Diňe masai halky öz durmuşynda çarwaçylyk däplerini saklap, hojalygyny goýunlary, geçileri köpeltmek bilen ýöredýärler.

Bantu halklarynda ýewropalylar gelmezinden has ön demiri işlemegi we ondan dürli zähmet gurallaryny, ýaraglary, şaý-sepleri ýasapdyrlar. Meselem, kongo demir ussalaryň ýaraglary-paltalar, pyçaklar we ş.m. diňe özüniň ýokary hili bilen tapawutlanman, eýsem inňän owadan bezegleri bilen ünsi çekipdir. Kolonial döwürde bantu halklarynyň özboluşly metallurgiýasy pese düşüpdür. Dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk barada hem şuny aýdyp bolar. Ýöne häzire çenli öý goşlary ýasamaklygyň sungaty ýaýran. Baluba taýpasynyň agaçdan ýasaýan ýeňil mebeli, adaty gap-gaçlar we ş.m. özüniň inçeligi bilen tapawutlanýar. Gamyşdan we rafiýa ösümliginiň ýapraklaryndan örülýän düşekçeler örän nepis we köpgörnüşli. Palma ýapraklaryndan we çişrekden örülýän sebetler berk we hat-da şeýle çee örülýärler welin, olarda suwuk önümleri hem saklap bolýar. Köp özboluşly gaplar kädiden ýasalýar.

Bantularyň ýaşaýyş jaýlary örülen karkasdan bolup, gapdallary we üsti çişrek, palma ýapraklary, saman örülen düşekçeler bilen örtülipdir. Jaýlar formasy boýunça tegelek we dörtburç bolupdyr. Şeýle hem süýnmek şekilli görnüşde bolupdyrlar.

Her obada ýörite jaý ýa-da bassyrma erkekleriň umumy ýygnaşyklary üçin niýetlenen. Obanyň merkezinde käýerlerde

ýygnanyşmak we ses signallary göýbermek üçin uly dep ýerleşýär.

Günorta bantularda ýaşaýyş ýerleriň esasy formasy bolup kraal hyzmat edipdir. Onda bir uly patriarhal maşgala ýaşaýar. Kraalyň merkezinde mal saklamaklyk üçin agyl goýulypdyr, onuň daşyny tegelekleyin agaçdan ýa-da daşdan, palçykdan haýat gurulýar. Agylyň daşynda belli tertipde jaýlar ýerleşipdirler: enäniň ýa-da birinji aýalyň jaýy, soňra ikinji aýalyň jaýy, çagalaryň jaýy we ş.m. Her jaýyň gapdalynda nahar bişirmek üçin ýer gurlupdyr.

Tropik Afrikanyň halklarynyň köpüsinde jemgyýetçilik gatnaşyklarynda patriarhal gurluşy dowam edipdir. Häzirki wagtda bu gatnaşyklaryň diňe galyndylary saklanýar.

Bantularyň gadymy ynançlary baradaky maglumatlar gyzykly. Her maşgala özüniň erkek neberebasysyna ynanyndyr, taýpa adamlary başytutanyň neberesine çokunypdyrlar. Bantularda asman hudaýy baradaky düşüňjeleri çäkli bolupdyr. Oňa diňe seýrek ýagdaýlarda ýüzlenipdirler - haçan-da nebereler “kömek” etmedik bolsalar.

Ýewropa missionerleriň täsiri bilen bantu halklarynyň köpüsi hristiançylygy kabul etdiler.

**Koýsan halklary, pigmeýler.** Afrikanyň çet günortasynda koýsan halklary –gottentotlar we buşmenler ýaşaýarlar. Gottentotlar-maldarlar. Maly aýap saklapdyrlar, diňe garry jandarlary soýupdyrlar. Eti awçylykdan almagy oňaýly görüpdirler. Gottentotlar demir işlemegi bilipdirler. Ýarag hökmünde demir uçly naýzalar, ok-ýaý ulanypdyrlar. Jemgyýet ýaşaýyşynda patriarhal urug gurluşy höküm sürüpdir. Häzirki wagtda gottentotlaryň aglabasy oba hojalyk bilen meşgullanýarlar.

Köpsanly bolmadyk buşmenler Kalahari çölünde ýaşaýarlar. Geçmişde maddy medeniýeti iňňän çäkli bolupdyr. Ýymitlerini awçylykdan we miweleri, kökleri ýygnamaklykdan alypdyrlar. Erekekler zyňylýan naýza, ujy zäherlenen ok-ýaý we awlanan haýwan üçin deriden eýlenen halta bilen awa çykypdyrlar.

Buşmenler aw awlamakda çydamly bolupdyrlar: awçy kähallatlarda antilopany (keýigiň bir görnüşi) 2-3 günläp kowmany başarypdyr. Awçy strausyň perlerini dakyp, sürä aralaşyp, naýzany taşlapdyr. Buşmenler haýwanlary awlamak üçin dürli tutarlary, iri jandarlara köpçülikleýin gabawlary ulanypdyrlar. Aýallar we çagalar gabawjylar bolupdyrlar.

Azyk gözleginde köp wagtyňy geçirýan buşmenleriň hemişelik jaýlary bolmandyr. Wagtlaýyn duralgalarda ýelden goramalar, seýrek halatlarda çatmalar gurlupdyr. Gije çölde galan awçylar ýyly gumda çukur gazyp, ýatypdyrlar. Eşik hökmünde bil daňy hyzmat edipdir. Öý goşlary bolmandyr diýen ýaly. Çöl şertlerinde gymmatly suwy straus ýumurtgalaryndan ýasalan gaplarda saklapdyrlar.

Buşmenlerde etniki umumylyklar-taýpalar bolupdyr, ýöne hojalyk birligi bolup, tejribeli awçy tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän topar çykyş edipdir. Häzirki günlerde hem buşmenler ata tarapyndan garyndaşlary birikdirýän uly bolmadyk toparlar bolup ýaşaýarlar. Buşmenleriň ýarysyndan gowragy adaty durmuş görnüşini dowam etdirýärler, galanlary oba hojalyk fermalarynda işçi bolup işleýarler.

Buşmenleriň dini ynançlarynda esasy orny kâr, pişe bilen bagly ynamlar tutupdyr. Awçylar güne, aýa, ýyldyzlara we jadyly jandarlara ýüzlenip, awda üstünlik diläpdirlir. Buşmenleriň mifologiýasynda Sagna (çekirtge) diýip atlandyrylýan asman ruhuň we gahrymanyň, ýeri we adamlary döredijiniň, totemiň we taýpa inisiiasiýalaryň goragçysynyň keşbini görkezmek bolýar.

Alymlar üçin buşmenleriň XVII-XIX a. we ondanam öň dag ýüzündäki çeken reňkli suratlary uly gyzyklanma döredýar.

Tropik tokaýlarda, Kongo Ogowe we Ituri derýalaryň basseýnlerinde uly bolmadyk toparlar bolup pigmeýler ýaşaýarlar. Pigmeýler ekerançylygy, maldarçylygy bilmeýärler. Awçylyk, ýygnamaklyk bilen meşgullanýarlar.

Pigmeýler uly bolmadyk toparlara birigip, azyk gözleginde sergezdan gezipdirler.

Awçy halky bolan pigmeýlerde ynançlar kär, pişe bilen bagly bolupdyrlar. Totelizm ynamy hem bolupdyr. Totem hasaplanýan haýwana ýa-da ösümlige uly hormat bilen garalypdyr.

**Madagaskar malgaşlary.** Afrikanyň özboluşly taryhy-medeni welaýaty Madagaskardyr. Adanyň aglaba bölegini malgaşlar (madagasgarlar) emele getirýar. Olar dili we fiziki görnüşi bolýunça ýakyn afrikan kontinentiň ilatyndan tapawutlanýarlar we Indoneziýanyň adalary bilen arabaglanşygy mese-mälimdir. Bu ýeriň gadymy ilaty negroidler bolandygyny alymlar çaklaýarlar. B.e.öň bu ýere indoneziýaly aralaşypdyrlar. Olar soňra aborigenler we araplaryň bir bölegi bilen garyşypdyrlar we häzirki malgaşlar emele gelipdirler.

Malgaşlaryň maddy medeniýetinde günorta aziýa elementleri mese-mälim görünýär. Madagaskar awçylary öňki döwürlerde ok atýan gural (sumpitan) ulanypdyrlar. Bu gural bolsa Günorta-Gündogar Aziýa halklary üçin häsiýetli. Malgaş gämileri hem malaý-poloneziýa gämileriniň şekilini gaýtalaýar. Malgaşlaryň şäly meýdanlaryny özleşdiriş usullary, jaýlaryň gurluşy, mazarçylyklaryň görnüşleri hem Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň medeniýetine meňzeş.

Ýöne malgaşlaryň etnografik özboluşlylygyny malaý dünýasiniň medeniýetiniň nusgasy diýip hasap edip bolmaýar. Malgaş medeniýetinde günortaaziýa we afrika alamatlary garyşan, şol bir wagtda bu medeniýeti Madagaskaryň özboluşly geografik şertlerine uýgunlaşdyrylýan.

Ilki bilen bu hojalykda, onuň esasyny tutýan ekerançylykda görünýär. Adanyň merkezi (daglyk) böleginde irki döwürlerden bäri ösen suwaryş sistemasy bolupdyr, sebäbi onsuz esasy azyk ekinini-şalyny ösdürip ýetişdirmek mümkin bolmazdy. Şalyny dag gerişleriniň giň terrassalarynda ekýärler. Olara dag çeşmelerinden alynýan suw kanallary çekilen.

Adanyň tokaý zolaklarynda ot bilen özleşdirýan ekerançylyk ýaýran. Bu ýerde şaly düme, diňe köpsanly tropik ýagyşlara uýgun ekilýär.

Şaly ekilmeyän ýerlerde mekgejöwen ýetişdirilýär. Malgaşlar kartoşka, noýba, şeker çňregini ösdürýärler. Bagçylyk, bal arylary saklamak, ýüpek gurçuklary köpeltmek giň girime eýe. Köfe, wanil ýaly eksport önümleri hem kolonializm döwürden bäri ýetişdirilýär.

Ekerançy ilatda maldarçylyk giň gerim almadyk. Mal esasan ekişde, şu görnüşde ulanylýar: öküz sürüsini suwa basylan şaly meýdanyna kowup çykarylýar we tä toprak ekişe taýar bolýança, öküzler iki ýana gatnap, toýnaklary bilen ýeri ýumşadýarlar.

Madagaskarda maldarçylyk sebiti hem bar: günbatar düzlüklerinde geçileri, goýunlary, doňuzlary we iri şahly mal bolan zebu köpeldilýär.

Malgaşlar dürli gurluşdaky öýlerde ýaşaýarlar. Welaýatlarynyň köpüsinde jaýlar agaç karkasdan bolup, diwarlary çňrekden örülýar, çňnkli iki eňňitli üçegi palma ýapraklary bilen bassyrylýar.

Ýurduň merkezi daglyk böleginde jaýlar pahsadan dörtburç görnüşinde salynýar, üçegi ýokary çňnkli bolýar.

Malgaş öýüniň aýratynlygy-öý goşlarynyň guratlygy we köp dürliligidir. Agaçdan oýulyp nagyşlanan mebeller, örülen düşekçeler we ýapynjalar öýüň diwarlaryna asylýar we ýere ýazylýar, owadan nagyşlanan agaç gap-gaçlar, heýkeller we ş.m. öýüň içini bezeyär.

Malgaşlaryň milli eşigi erkeklerde-bile oralan mata, aýallarda bilinden aşak etek (ýubka) geýilýär. Lamba diýilip atlandyrylýan ak ýa-da gülli dörtburç mata hem erkeklerde, hem aýallarda geýilipdir. Ony ýa-da bilinden dolapdyrlar, ýa-da eginden atyp, kellä orapdyrlar. Häzirki döwürde ýewropa eşigi ýaýran.

Malgaşlar öňki jemgyýet gatnaşyklary barada maglumat köp däl. XVI-XVII aa. Madagaskaryň merkezinde Imerina döwleti bolupdyr. Onuň ilatynyň köpüsini azat daýhanlar emele getiripdir.

## **IV-nji bap**

### **Amerikanyň halklary**

Amerikanyň iki materiginiň ilatyny dili boýunça iki bölege bölýärler: latyn Amerikanyň ilaty Merkezi we Günüorta Amerikada ispan dilinde, Braziliýada portugal dilinde gürleýär we Demirgazyk Amerikanyň (ABŞ, Kanada) ilaty esasy iňlis dilinde gürleýär. Kanadanyň gündogar welaýatlarynyň birinde häzire çenli frankodilli ilat etnik özbaşdaklygyny saklap gelýär.

#### **Demirgazyk Amerikanyň halklary**

Bu ýerde aýallaryň erkekleri hem ýaşapdyr. Emma aýallar üçin owaçira hemişelik ýaşayan ýeri bolsa, onuň erkek ilaty wagtal-wagtal çalşyp durupdyr. Ýetişen oglanlar öýlenip, öz aýallarynyň öýüne göçüpdirler, aýrylyşan maşgalalaryň erkekleri hem owaçiradan çykarylypdyr. Owaçiranyň baştutany we hemme durmuşy ýagdaýlara seredýän bir ýaşuly aýal bolupdyr. Onuň adyndan bu taýpanyň erkekleriniň biri taýpa ýygnaýynda çykyş edipdir. Erkekleriň owaçiradaky ýagdaýy 2 faktora degişli bolupdyr. Bu ýerde dogulanlar üçin owaçira hakyky öýi bolup, bu erkek hemişe bu öýe gelip, naharlanyp we dynjyny alyp bilýän eken. Aýalyň adamsy üçin hemme zat onuň şahsy häsiýetlerine bagly bolupdyr. Eger erkek adam öz aýalyny we maşgalasyny sylaýan bolsa, zähmetsöýer we awda şowly bolsa, onda onuň bu owaçirada ýagdaýy gowy bolupdyr. Eger awçylygy pes bolsa ýa-da häsiýeti oňuşyksyz bolsa, onda ol owaçiradan çykarylypdyr. Ýöne bular ýaly ýagdaýlar seýrek bolupdyr. XVIII-XIX aa. owaçiralar öňki ýagdaýyny ýitirip başlaýar we irokezlerde obşinalar görnüşündäki posýolkalar emele gelip başlaýar, emma ene adaty köp wagtlap saklanýar.

Alýaskanyň içki raýonlarynda, häzirkî Kanadanyň we ABŞ-nyň tokaý raýonlarynda köpsanly awçylaryň, balykçylaryň we miwe ýygnaýjylaryň taýpalary ýaşapdyrlar. Bulara algonikinler we atapasklar dil maşgalasyna degişli indeýler degişli bolupdyr. Sugun awlamak bu indeýlerde esasy bolupdyr. Sugunlaryň köp sanda awlanmagy olaryň güýzde et,

ýag, deri ätiýaçlyklaryny etmäge ýardam edipdir. Miwe ýygnamak bilen aýallar we çagalar meşgullanypdyrlar. Bu indeýler ýylyň бүтін dowamynda aw awlamak üçin we balykçylyk üçin göçüp gezipdirler. Öýleri gurnama bolup, deriden edilýän çumlar we tipi bolupdyr.

Bu toparyň indeýleriniň eşikleri hemme indeýleriň simwolik eşigine öwrüldi. Ony sugunlaryň derisinden tikipdirler. Meşhurlyk gazanan indeý zamşasy – elde eýlenen sugun derisi. Erkek we aýal eşikleri uzyn ýeňli bolupdyr. Erkekleriňki dyzyna çenli, aýallaryňky uzynrak. Tomus zamşadan tikilipdir, gyşda – sütükli deriden. Aýaklaryna mokasin geýipdirler. Balaklary hem zamşadan tikipdirler, gyşyna kellä “kolpak” geýipdirler. Ýöne hemmesinde perlerden ýasalyan başgaby bolupdyr. Ýönekeý awçylar iki – üç perden ýasalan bezeg daksalar, taýpa baştutanlaryň köp sanly bürgüt perlerinden ýasalan uly başgaby geýipdirler.

Kaliforniýanyň taýpalarynyň hojalygy beýlekilere görä üýtgeşik bolupdyr. Bu ýeriň tebigaty ýumşak we gurak bolany üçin, bu ýeriň indeýleri esasan miwe ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar. Başga-da aýallar we çagalar iýmit üçin ownuk gemirijileri, ýylanlary we ş.m. awlapdyrlar. Ýyly klimat eşikleriň hem az ulanyşyna (garrylar we çagalar ýylyň бүтін dowamynda eşiksiz gezipdirler) we ýaşaýyş jaýlarynyň ýönekeýligine (ýarymýerküme) getiripdir. XVI a. bu ýerlere gelen ispanlar durman gidipdirler. Emma 1848-nji ýyl bu ýerde altyn känleriň açylmagy altyn gözleýjileriň uly toparlarynyň Kaliforniýa gelmegine we ýerli ilatyň 10 esse azalmagyna getiripdir.

Demirgazyk we Günorta Amerikanyň düzlüklerinde – preriýada we pampada awçylaryň taýpalary ýaşapdyrlar. Olar bizonlary awlapdyrlar.

XVII-XVIII aa. ýewropalylar bu ýere atlary getiripdirler we atlar kähalatlarda ýabanylaşyp, ýabany mustang atlaryň sürülerini emele getiripdirler. Indeýler atlary eldekleşdirip, öz hojalygynda ulanmaga başlaýarlar. Bizonlary atyň üstünde kowup, awlaýarlar. Ilki maşgalada bir ýa-da iki at bolsa, soňra

atçylyk indeýlerde uly gerim alypdyr. Indi aty bolmadyk indeý hemmesi ýaly aw awlap bilmeýärdi, jemgyýetde köp atlylar öňe çykyp başlaýarlar. Matriarhat öz ornuny saklasa-da, baýlygyň köpelmegi erkekleriň esasy orunlara geçmegi we beýleki taýpalardan goranmak üçin harby birleşmeleri döreýär.

Preriýa indeýleriň özboluşly medeniýeti XIX a. ortalaryna çenli dowam edipdir. Soňra bu ýere bizonyň derisi üçin ýewropa awçylary gelyärler we soňky bizony 1881 ýylda öldürýärler. Indi bu haýwanyň görnüşleri diňe goraghanalarda we haýwanat baglarynda bar.

### **Merkezi we Günorta Amerika halklary**

Merkezi we Günorta Amerikanyň käbir halklary ýewropa kolonizasiýasyndan has oň ýokary ösüşi bilen tapawutlanypdyrlar. XVI a. bu ýere gelen ispanlar Amerikada ýaşan halklaryň dürli medeniýetleri bilen gabatlaşypdyrlar.

B. e. V a. Meksikada olmekleriň medeniýeti döräpdir. Eklerançylygy neolit görnüşinde bolup, zähmet gurallary daşdan we agaçdan ýasapdyrlar. Olmekler we olardan soň toltekler özlerinden soň piramida görnüşinde äpet buthanalary goýupdyrlar. Toltekleriň täsiri Meksikada XVII a. çenli dowam edipdir.

Sapotekleriň medeniýetiniň gülläp ösüşi hem takmynan şu döwre degişli (V-X a). IX-Xa. bu gadymy medeniýetleriň dargamagy başlanýar. Alymlar ony bu sebitde halklaryň güýçli göçüşligi bilen baglaýarlar. Mehiko jülgesine XIII a. a. ortalarynda göçüp gelen halklaryň biri-astekler agalyk edip başlaýarlar. Astekler nauhatl taýpalar toparyna degişli bolup, günorta astek dil maşgalasynyň dilinde gürläpdirler. Bu taýpalar demirgazyk welaýatlaryndan gelipdirler diýip çak edilýär. Astekler ösüşi boýunça Mehiko jülgesiniň ýaşajjylardan yza galak ekeni, muňa garamazdan ýerli halklary özlerine boýun egdirip, astekler gýçli döwlet birikmesini emele getiripdirler.

Astek jemgyýetiniň ekerançylygy suwaryşyň we idetmegiň çylçyrymly toplumynda esaslanypdyr. Paýtagty

Tenoçtitlan şäheriniň daşynda Teskoko kölünde astekler gamyşdan ýüzýän adalary gurýan ekenler. Paýapyllaryň (sallaryň) üstünde topragyň we gyrmançanyň gatlagyny ýazyp, şeýle ýüzýän meýdanlarda mekgejöwen, noýbalar, kădi we beýleki medeni ekinleri ösdürip ýetişdiripdirler. Olaryň köpsanly ekin meýdanlary bolsa kölüň kenarlarynda uzalypdyr. Asteklere köp medeni ekinler tanyş bolupdyr (pomidor, batat, kakao, temmäki) we hut şulardan ýewropalylara geçipdir. Astekler pagtany we agawa ösümligini ýüplük almak üçin ekipdirler, gyzyr reňk almak üçin kaktuslaryň üstünde ýaşayan mör-möjekleri (koşenil) ýygnapdyrlar. Astekleriň öý haýwanlary it we indýuk bolupdyr.

Esasy zähmet guraly-ujy igelenen taýak. Onuň bilen hemme ekerançylyk işlerini geçiripdirler. Ekin meýdanlary dökünläpdirler.

Ekerançylyk esasy orny eýelesen-de, awçylyk, balykçylyk ýaýran bolupdyr.

Senetçilik ösen bolupdyr, ýöne oba hojalygyndan doly aýrylmadyr. Her maşgala özüne gerek senet önümlerini ýasapdyr. Obsidian daşyndan pyçaklar, ýüzi igelenen paltalar, ýaraglar ökdilik bilen ýasalypdyr. Palçyk gap-gaçlar elde ýasalypdyr we dürli görnüşlerde bolup, ýüzini nagyşlapdyrlar. Dokmaçyk ösen bolupdyr. Matalary reňkläpdirler, guşuň perlerini ýüplüğe goşupdyrlar we dokapdyrlar. Şeýlekilde plaşlar üçin çylşyrymly nagyşy matalary döredipdipler.

Astekler özüne boýun egdiren halklardan mis alyp, ony işläp bilipdirler. Gadymy Meksikada misden naýza uçlary, paltalar we ş.m. ýasapdyrlar. Bürünç XVIIa. çenli belli bolmandyr. Altyny gowy bilipdirler we ondan şaý-sepleri ýasapdyrlar.

Astekleriň adaty ýaşayyş jaýy gamyş çatma bolupdyr, saman bilen basyrylyp, diwarlaryna palçyk çalypdyrlar. Barly adamlar çig kerpiçden ýasy üçekli, howluly jaýlary salypdyrlar. Bular ýaly öýde 2-3 maşgala ýaşapdyr. Ýöne asteklerde eýýäm şäher obadan bölünipdir. Astekleriň paýtagty Tenoçtitlan adanyň üstünde gurlupdyr, jaýlar diregleriň ýa-da ýörite

depeleriň üstünde salynypdyr. Şäheri kenar bilen giňligi 10m bolan 3 sany suw desgasy birleşdiripdir. Merkezde piramida buthanalary we barly adamlaryň jaýlary ýerleşipdir. Buthanalar heýkeller, oýulyp nagyşlanan daşlar bilen bezelipdir. Ýönekeý obalar birnäçe jaýlardan bolup, ekin meydanlary bilen gursalypdyr. Astekleriň Kukulana piramidasy şeýle gurlupdyr: bahar paslynda, gije bilen gündiziň deňleşýan gününde onda aşak süýşüp barýan ýylanyň şekili peýda bolýar (ýylda 1 gezek.) Ketsalkoatlem (uçýan ýylan) gadymy Meksikanyň hudaýy hasaplanypdyr.

Astekleriň tagamlary köpgörnüşli bolupdyr, olara köp ot-çöp, ajy burçlar garylypdyr. Mekgejöweni sokularda döwüp, un alypdyrlar. Asteklerden ýewropalylar şokolady hem alypdyrlar, ýöne astekler “çokolatl” onümi diňe içgi hökmünde ulanypdyrlar.

Erkekleriň eşiği bil daňydan we plaşdan, aýallaryňky ýubkadan we ýeňsiz uzyn köýnekden ybarat bolupdyr. Deriden ýa-da agawa süýmlelerinden örülen sandaliý aýakgabyny geýipdirler. Egin-eşikleri keşdeläpdirler. Gulakdan we burundan halka dakypdyrlar, bedenlerini dürli reňkde nagyşlapdyrlar.

Asteklerde özboluşly we çylşyrymly jemgyýet gurluşy bolupdyr. Tenoçtitlan şäheri 4 bölege bölünip, her bölegiň içinde 5 kwartal bolupdyr. Kwartalyň ilaty maşgala obşinalardan düzülipdir. Obşinanyň ýerleri şäheriň içinde we daşynda bolupdyr, oňa ýaşuly baştutanlyk edipdir. Kwartallaryň we şäher bölekleriniň baştutanlary hemme jemgyýetçilik işlerine seredipdirler: gurluşyk, ruhanylaryň, harbylaryn we döwlet ýerlerinde işleri guramak, salgyt ýygnamak, buthanalary, akweduklary, suwaryş toplumlaryny gurmak we ş.m. Astekleriň gezekli-gezegine saýlanýan iki sany ýokary serdarlary bolupdyr. Ispanlar şeýle serdary “Tenoçtitlan imperatory” diýip atlandyrypdyrlar.

Asteklerde gul eýeçilik bolupdyr. Gullar diňe basyp alnan goňşy taýpalardan bolman, eýsem bergilerini berip bilmedik garyplaşan astekler we olaryň maşgalalary bolupdyr.

Asteklerde adamy sadaka bermek, senenama, astronomiýa, matematika bilimleri we ýazuwyň başlangyçlary bolupdyr.

Häzirki Gwatemalanyň ýerlerinde, Çiçen-Isa kölüniň kenarlarynda X a. maýalaryň medeni ojalary döreýär. Has hem maýalaryň esasy şäheri – Maýapan güýçlenipdir. Maýalaryň siwilizasiýasy ýokary önümçilikli tropik ot bilen özleşdirilýän ekerançylyk esasynda ösüpdür. Ekin meýdany üçin tokaýyň bir uçastogy ýakylypdyr we arassalanypdyr, soňra ilkinji ýagyslar bilen (maý aýynda) mekgejöweni noýbalar we kadi tohumlary bilen birlikde ekipdirler. Topragy sürmändirler, küst görünüşinde taýak bilen çukurjyk gazylypdyr. Pomidor, burç, pagta, kakao ekipdirler. Eti awdan alypdyrlar ýa-da itleri, induklary et üçin saklanypdyrlar. Awçylyk, balykçylyk köpçülikleýin kär bolupdyr. Maýalar bal arylary saklapdyrlar.

Maýalaryň obalary ýeňil örülen ýokary üçekli çatmalardan ybarat bolupdyr. Obaň merkezinde daşdan buthana salnypdyr, bu ýerde ruhanylar, baştutanlar, harbylar ýaşaýdyrlar. Obşina ýaşaýjylaryna öýlenen erkekleriň sanyna görä ýer paýlanypdyr. Ýörite ekin meýdanlary ruhanylar we barly adamlar üçin bölünipdir, olarda maşgala obşinasynyň ýaşaýjylary işläpdir. Ondan başga olar ýokary baştutanlara salgyt töläpdirler, ruhanylara hökmany sowgatlary beripdirler, uruşlara gatnaşypdyrlar. Bu işlerden boýun gaçyryýanlary oldürilipdir.

Gulçylyk hem bolupdyr. Bergä batanlar, tussaglar, ýetimler gullara öwrülipdirler. Gullar ekin meýdanlarda, buthana, ýol gurluşygynda işläpdirler.

Döwletiň başynda halaç-winik (uly adam) durupdyr. Ruhanylaryň elinde hem dolanyşyk bolupdyr, sebäbi olar astronomiýa bilimleri saklaýjylar bolupdyrlar. Bu bilimler bolmasa, tropik ekerançylygy dogry ýöredip bolmandyr. Halaç-winik obalara öz hökümdarlaryny-batablary gözegçilik üçin iberipdir.

Maýalarda söwda we senetçilik ösen bolupdyr. Olaryň egin-eşikleri beýleki tropik sebitlerdäki ýaly ýeňil bolupdyr. Pagtadan ýuka we berk matalary dokapdyrlar, olardan

erkekleriň bilguşaklary, plaşlary, aýallaryň ýubkalary we döş daňylary tikilipdir. Söwda diňe öz ýurdunda däl-de, goňşy ýurtlar bilen hem ýöredilipdir. Meselem, astekleriň ýurdundan maýalar mis önümleri alypdyrlar. Pul hökmünde kakao tohumlary hyzmat edipdir.

Astronomiýada we matematikada bilimleri güýçli bolupdyr. Maýalaryň senenamasy we olaryň matematika hasaplary takyklygy bilen haýran galdyrýar. 3 sany sifra belgisini bilip, hasabyň pozision sistemasyny ulanyp, olar ýylyň dowamlylygyny bir minuda çenli dogry hasaplapdyrlar.

Maýalarda ýyl 18 aýdan durupdyr we ýene 5 gün her ýylyň soňunda goşulypdyr. Her 20 ýyldan soň daşdan sütün goýlupdyr, onda ieroglifler oýulyp ýazylypdyr.

Maýalar özüniň ýazuwy bilen meşhur. Fikus ýapraklaryndan ýörite ýazmak üçin listler taýýarlanypdyr we reňkler bilen ýazylyp, suratlar çekilipdir. Maýa ýazuwundan biziň günlerimize çenli diňe 3 sany bölek saklanypdyr, şeýle-de olaryň şäherlerindäki daşdan goýlan heýkellerinde oýulyp ýazylan ieroglifler bar.

Senenamanyň, astronomiýanyň we ýazuwyň beýleki Amerika halklarynda döremegini alymlar maýalaryň medeniýetiniň täsiri bilen baglaşdyrýarlar.

Maýa siwilizasiýasy gul eýeçiligi esasynda ösdi we şol zერarly dargady diýip, alymlar çaklaýarlar. Şeýle-de maýalar goňşy halklar bilen üznüksiz uruşlary alyp barypdyrlar. Ispanlar olaryň ýerlerine gelenlerinde, pese düşen birnäçe welaýatlaryna duşupdyrlar we olary aňsatlyk bilen basyp alypdyrlar.

XV a. Günorta Amerikada inkleriň döwleti meşhurlyga eýe bolupdyr (häzirki Kolumbiýa, Ekwador, Çili, Peru döwletiniň territoriýalar). Bu ýerde eýýäm b.e. öň III müňýyllykda ekerançylyk döräpdir. B.e. öň IVa. daglyk ýerlerde we Kusko jülgesinde çanapata medeniýeti döräpdir. Bu medeniýetiň nesilleri keçua dil toparynyň taýpalary bolupdyr. Inkler hem keçua dil toparyna degişli bolupdyrlar. B. e. XIII a. inkleriň başda durmagynda taýpalaryň birleşmesi emele gelipdir. Bu söweşeň taýpalaryň birleşmesi XVa. dürli

halklardan we taýpalardan durýan giňişleýin welaýatlary basyp alypdyr.

Inkler Amerika taýpalaryndan ilkinjiler bolup, бүрүнç işlemegi oýlap tapypdyrlar. Mis, kümüş, altyn olara tanyş bolupdyr.

Inklerde senetçilik ösen bolupdyr. Kulaçlylygy bilmeseler hem, inkler ýokary hilli gaplary ýasapdyrlar we olary nagyşlapdyrlar, palçykdan heýkelleriň şekillerini döredipdirler. Pagta we ýün matalary dokamaklyk örän ösen bolupdyr. Inkleriň döwrüniň arhitekturasy şu günki günde hem daşlary işlemekde ýokary usullary bilen haýran galdyrýar. Buthanalar ýylmanan daş bloklaryndan suwag ulanmazdan salnypdyr (pyçagyň uýy geçmeýän ýakynlykda). Ýönekeý adamlaryň jaýlary daşdan ýa-da çig kerpiçden salnypdyr, üçegi samandan ýa-da çybyklardan bassyrylypdyr, äpişgeleri bolmandyr, gapylary çybykdan örülen tuty bilen ýapylypdyr. Jaýlar ojak bilen ýyladylypdyr.

Daglaryň arasyndan salnan ýolaryň hili şeýle ýokary bolupdyr, hatda şu günlerem olaryň käbirleri ulanylýar. Eňil sallarda inkler okeanda ýüzüpdirlir we hatda Okeaniýanyň adalaryna hem baranlygy çak edilýar.

Bularyň hemmesi alyş-çalyşyň döremegine getiripdir. Inkleriň pul we ölçeg birlikleri bolmadyk hem bolsa, welaýatlaryň arasynda alyş-çalyş giň gerimde bolupdyr. Hökümdarlar obşinalardan iň gowy ussalarý paýtagta - Kusko şäherine göçürilipdirler. Basyp alnan taýpalaryň obalaryndan gyzlary saýlap, olara 4 ýylyň dowamynda dokmaçylygy we dürli senetleri öwredipdirler. Okuwdan soň bu gyzlar 30 ýaşyna çenli inkleriň barly gatlagynyň haýryna işläpdirlir we diňe şondan soň durmuşa çykyp bilipdirler.

Ekerançylyk suwarymly bolupdyr. Dag gerişlerinde terassa görnüşli ýerler özleşdirilipdir we derýalardan suw daş bilen salnan kanallardan ekin meýdanlaryna akdyrylypdyr. Her maşgala ýer uçastogy bölünip berilipdir. Maşgalalar obşinalara jemlenipdirler we öz ýerlerinden başga, döwlet we ruhanylaryň

ýerlerinde işläp bermeli bolupdyrlar. Ekerançylykda 40-a golaý ekinler ekilipdir, esasyly- mekgejöwen (maïs), kartoşka.

Inkler Amerikanyň indeýlerinden ilkinjileri bolup, lama we alpaka jandarlary (düýelere garyndaş) eldekleşdiripdirler we ýük daşamak üçin ulanypdyrlar. Daglardan wagtly - wagtdan wikunýa haýwanlaryny tutup, agyllara salyp, ýüňüni gyrkyp alypdyrlar.

Inkleriň imperiýasynyň gurluşy özboluşly bolupdyr. Inkler ýokary gatlak hasaplanypdyr. Olar işlemändirler we boýun egdirilen taýpalaryň hasabyna ýaşaýdylar. Keçua taýpalary hem salgyt tölemekden azat edilipdir.

Basyp alnan taýpalar umumy keçua dilinde gürleşmeli bolupdyrlar. Kusko şäheri iki bölege bölünipdir: Hunam we Hurin. Bu iki bölekden gezekli-gezegine inkleriň ýokary hökümdary saýlanypdyr. Inkleriň taýpasy agalyk edýän kasta öwrülipdir, aýratyn hukuklara eýe bolupdyr we beýlekilerden egin-eşigi we şaý-sepleri bilen tapawutlanypdyrlar. Ruhanylar döwletde uly orny eýeläpdirler. Ýokary ruhany Sana Inka gününň ogly hasaplanypdyr. Gününň kulty esasy bolupdyr. Ruhanylar diňe dini dessurlary ýerine ýetirmek bilen çäklenmändirler. Olar astronomiýa bilimleri hem saklapdyrlar. Inklerde gün (366 gün) we aý (354 gün) senenamasy bolupdyr.

Inklerde matematika, astronomiýa, halk lukmançylygy, (hirurgiýa, otlar bilen bejermek), ýazuwy ösen bolupdyr. Olarda kipu düwün sany we haty bolupdyr. Ýüplükdäki düwünleriň daňylyşy we görnüşi birlikleri, onluklary, ýüzlükleri we ş.m., reňk- ýagdaýy ýa-da predmeti aňladypdyr (meselem, gara-1 gün, sary-altyn). Şeýle ýüplükleriň daňylşy hem kipu emele getiripdir.

Inkleriň gadymy Maçu Pikçu şäheri dagyň depesinde ýerleşýar. Daş töweregini gür tokaýlar gurşaýar. Bu gün oňa diňe ýörüte otluda ýa-da dikuçarda baryp bolýar. Inkleriň döwleti ispan konkistadory Pizarro tarapyndan 1531-1533 ýý. ýumruldý. Emma ýene 40 ýyllap inkler ispanlara garşy söweşipdirler. Diňe 1572 ýý. Tupak Amaru gozgalaňy ýatyransoň, ispanlar ýurduň hemme ýerini eýeläpdirler.

Inklerden günortada araukan (maruç) taýpalary ýaşapdyr. Olar ekerançylyk, awçylyk, balykçylyk we miwe ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar. Lama haýwanyny saklapdyrlar. Andlaryň daglyk ýerlerinde başga-da indeýleriň toparlary ýaşapdyrlar we olaryň köpüsi ispan we portugal kolonizasiýasy netijesinde azalypdyrlar, käbir taýpalar tropik tokaýlaryň jümmüşine siňipdirler. Olaryň bir bölegi häzire çenli bu ýerlerde ýaşaýar.

## **V-nji bap**

### **Ýewropa halklary**

Ýewraziya materiginiň iň uly ýarym adasy bolan Ýewropa irki döwürlerden bäri dünýäniň aýratyn bölegi bolup durýar. Ol grek sözi “Europe”-“günbatar ýurt” diýen manyny berýär. Ýewropa halklary we olaryň döreden siwilizasiýalary бүтін adamzat taryhyna eden ähmiýeti uludyr.

Ýewropa tutýan meýdany boýunça Awstraliýadan soň iň kiçi territoriýa bolup durýar -9,7 mln. km<sup>2</sup>. Ykdysadyýetiň ösüşi boýunça dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär.

### **Merkezi we Günbatar Ýewropa halklary**

Günbatar Ýewropada 58 halk ýaşaýar. Ílatyň 96% indoýewropa dil maşgalasyna degişli dillerde gürleýärler.

Birinjisi - german topary, iň ulusy 17 halky birikdirýär. İlkinjisi – roman topary, 15 halkdan ybarat. Slawýan topary 11 halky birleşdirýär. Kelt topary 4 halkdan ybarat. Grekler we albanlar bir topara girýärler. 3 halk – finnlr, saamlar we wengrlr (madýarlar) finnougor toparyna degişli. Altaý dil maşgalasynyň türk toparyna Ýewropa böleginiň türkleri we gagauzlar degişli. Semit dil maşgalasyna Malta adasynyň ilaty degişli. Hiçbir dil maşgala girmeyän dilde basklar halky gürleýär. Bu halk Pireneý daglarynyň demirgazyk – gündogarynda ýaşaýarlar.

XVII a. Ýewropa halklarynyň şeýle-de Alynky Aziýanyň we Demirgazyk Afrikanyň halklarynyň antropologik

özboluşlygyny Fransua Bernýe ýewropeoid rasasyňa (jynsyna) degişli edýär.

Ýewropeoid halklarynyň arasynda saamlar özboluşly ýagdaýy eýeleýärler. Olaryň derisiniň reňki o diýen açyk däl, boýlary hemme ewropeoid halklaryndan pes, ýüzleri tegelek we käbir mongoloid keşpleri bilen häsiýetli.

Grekler. Bu etnos Ýewropada iň gadymy, b. e. öň III-II müňýyllyklarda bu halkyň ata-babalary-aheýler-eýýäm giňden bellidiler. Ykdysadyýet we medeniýet ösüşi b. e. öň VIII-Vaa.degişli. Şol wagtlar senetçilik we söwda uly depgin bilen ösýärler, Ortaýer, Gara we Azow deňizleriniň boýlarynda şäherler – koloniýalar döreýärler. Bu şäherleriň umumy ady Ellada, halklary ellinler diýilip atlandyrylýardy. Gadymy ellinlerden başga Balkanlarda slawýanlar ornaşýarlar. Slawýan-makedonlardan başgasy, ellinler bilen garyşyp gidýärler. Häzir Grekler Gresiýada, Kiprde we başga Ýewropa ýurtlarynda ýaşýarlar.

Gadymdan gelýän hojalyk görnüşleri – üzüm, zeýtun we mindal hozuny ösdürip ýetişdirmek, goýundarçylyk, geçileri ýetişdirmek, palçykdan gap-gaç ýasamak we halyçylyk. II jahan urşundan soň subtropiki ösümlikleriň, pagtanyň ekilmegi we balykçylyk, deňiz söwdasy uly orny eýeleýär. Grekleriň esasy tagamlary: limon, zeýtun ýagy, sarymsak we otlar bilen garylýan nohut, bolgar burçdan, badamjandan, pomidordan, zeýtundan taýýarlanylýan tagamlar, türk palawy, peýnir we süýt önümleri.

Adaty jaýlar gurluşy birbirine ýakyn, daşdan gurulýar, 1-2 etajly, äpişgeleri we eýwanlary güneşli tarapda, ýaşayş otaglar kömürli peçler bilen ýyladylýar. Milli eşikleri: erkekleri - gara, gök balak, ak köýnek, ýeňsiz, gara ýa-da gyzyl guşak, gyzyl fes (kellä geýilýän), ýüň plaş. Aýallaryňky: tunika görnüşli uzyn ak köýnek, ýeňleri giň we uzyn, etegi nagyşlanýar, uzyn giň ýubka ýa-da sarafan.

Köpasyrly türk basypalyşlykdan soň 1830 ý. Gresiýa milli garaşsyzlygyny gazanýar. Dini boýunça hristianlar, Rodos adasynda we Frakiýada ilatyň käbir bölegi musulmanlar.

Albanlar. Bu halk Balkan daglarynyň gadymy aborigen ilatyndan gelip çykýarlar. B. e. öň IV a. Bu etnosyň ilkinji döwletleri belli bolupdyrlar. VI a. başlap Albaniýa slawýanlar göçüp başlaýarlar. Olar soňra assimilýasiýa sezewar boýlarlar. XII a. soňunda ilkinji garaşsyz ablan döwleti – Arberi döreýär. XV a. ahyrynda Albaniýany türkler basyp alýarlar. XVI a. bu döwletde yslam ýaýraýar. XXa. başynda, köpasyrly milli-azat edijilik hereketinden soň ýeke-täk ablan milleti döreýär.

Adaty we esasy hojalyk görnüşi-çarwa goýundarçylyk. Ekerançylykda däneli ösümlükler, mekgejöwen, kartoşka, pagta, şeker şugundyry. Deňiz ýaka raýonlarda bagçylyk (ir-iýmişler, üzüm, zeýtun) we çakyr ýasamak ösen. B. e. I müňýyllygynda Albaniýada eýýäm senetçiligiň köp görnüşleri ösüpdür: altyn sapaklar bilen tikmek we nagyşlamak, kümüş bilen bezelip ýasalýan ýaraglar, ýüpek dokmaçylygy we ş. m. Häzirki wagtda milli eşikleri tikmek we öý esbaplaryny ýasamak bilen baglanşykly senetler ösen: erkekler üçin ak reňkde feskalar tikilýär, gelinliklere niýetlenen milli pombah ýeňsizleri gyzyň sapaklar bilen bejermek, haly we palaslary dokamak.

Albaniýada Balkan ýarym adasynyň hemme ýerine mahsus 1-2 etajly jaýlar ýaýran. Ýokarsy eýwanly, aşaky etažy mal saklamak üçin. Demirgazyk Albaniýada daşdan ýasalýan jaýlar-başnyalar duş gelýär. Dinleri: köp bölegi musulmanlar, 25% - prawoslawnylar, 10% - katolikler.

Halklaryň roman toparý 15 halky jemleýär: italyýanlar, italo-sweýsarlar, korsikanlar, portugallar, ispanlar, fransuzlar, frankoşweýsarlar, wallonlar, rumynlar, friullar, romanşi, ladinlar, katalonlar, galisiýlar, aromunlar (wlahlar).

Hemme 15 roman halklar gadymyýetde başga dillerde gürläpdirler. B. e. öň VIII-III aa. rimliler töweregindäki hemme halklary özüne boýun egdirýärler we romanizasiýalaşdyrýarlar. Bu proses Rim imperiýasynyň dargamağyna çenli bolup geçýär (b. e. öň V a.). Roman dilli Günbatar Ýewropa katoliklerinden we protestantlardan tapawutlylykda, rumynlar we aromunlar-prawoslaw dininde.

İtalýanlaryň adaty meşgullanýan kärleri: bagçylyk, däne ekerançylygy we maldarçylyk. Üzümdarçylyk we çakyr ýasamaklyk bu ýurtda birinji orunda – gadymylygy we ýaýraýşy boýunça. Amerikanyň Birleşen Ştatlaryndan we Ispaniýadan soň Italiýa sitruslary öndürmekde dünýäde üçünji orny eýeleýärler, ondan başga alma, armyt, zeýtun ekýärler. Gadymy wagtlardan nohut, sogan, sarymsak ekýärler. Oba ýerlerinde kartoşka, pomidor, gawun-garpyz, şeker şugundyry, temmäki ösdürýärler. Goýunlary we iri şahly mallary köpeldýärler.

İtalýan tagamlarynyň näýbaşysy makaron önümleri, italyança “pasta”. Tagamlarynda köp sanly spesiýalar (ajy burçlar, otlar, naharyň tagamyny artdyryýan tebigy goşundylar) ulanylýar. Dzuppa nohut çorbasy meşhur. Naharlarynyň gapdalynyň hökmany degişli içgisi – üzüm çakryry we kofe. İtalýanlaryň deň ýarysyndan köpüsi şäherlerde ýaşaýarlar. İtalýan şäherleri Ýewropada iň gadymylaryň hataryndadyr. Neapol şäheriniň düýbünü grekler tutupdyrlar, Bolonyany – etrusklar gurupdyrlar, antik döwürde Rim, Genuýa we başgalar döredilipdir. Häzirki zaman İtalýan şäheri diňe bir administratiw we medeni merkez bolman, eýsem ilki bilen senagatyň dürli görnüşleriniň jemlenen ýeridir. Italiýa – ösen industrial – agrar ýurt (senagat önümçiliginiň göwrümi boýunça ösen ýurtlaryň arasynda öndäki ýerleriň birini eýeleýär).

Ýaşayyş jaýlary obalarda 3 tipden durýar: 1 etažly jaýlar, 2 etažly daşdan gurulýan öýler we ýapyk 4 burçlygy emele getirýän ýaşayyş we hojalyk jaýlar, merkezinde däne saklanylýan howly.

Milli eşikleri: erkekleriňki – kelte balak, ak köýnek, kelte kurtka ýa-da ýeňsiz, şlýapa ýa-da beret. Aýallaryňky – uzyn giň ýubka, öňselik, kelte biline çenli köýnek, ýeňsiz, ýaglyk.

Dini boýunça italyanlylar – Katolikler.

Fransiýa – ösen industrial döwlet we oba hojalygy ýokary önümçilikli. Oba ýerinde fransuzlar maldarçylyk, ekerançylyk we üzümdarçylyk bilen meşgullanýarlar. Fransiýanyň hemme ýerinde diýen ýaly üzümdarçylyk we çakyr ýasamaklyk ösen.

Fransuz milli tagamlary köp görnüşli. Gök önümler, peýnir giňden ulanylýarlar. Et önümlerinden towşan eti, öý guşlarynyň eti uly orny tutýar, Fransiýanyň günortasynda kepderileriň eti köp ulanylýar. Fransuzlaryň tradision tagamlary – bifşteks we sogan çorbasy.

Fransuzlaryň aglaba bölegi rim döwründen gözbaşysyny alýan şäherlerde ýaşaýarlar. Ýaşayyş jaýlary obalarda bir etažly jaýlar we onda hem ýaşayyş, hem hojalyk otaglary ýerleşen.

Milli eşikleri umumy ýewropeý geýimleri bilen Fransiyada ilki bolup çalşyldy. Erkek eşigi – kelte balak, köýnek, ýeňsiz, boýna daňylýan ýaglyk, şlýapa. Fransuz aýal eşigi italýanlaryňkyny ýadyňa salýar.

Dini hristian katolikler we protestantlar.

Wallonlar Belgiýanyň 40% ilatyny emele getirýärler. Olar gadymdan senetçilik bilen meşgullanypdyrlar. Häzir hem wallonlar esasan Belgiýanyň ösen senagat önümçiliginde (metallurgiýa, himiýa, maşyn gurluşygy we ş.m.) zähmet çekýärler.

Portugallar, ispanlar, galisiýalylar gadymdan bäri ekerançylyk bilen meşgullanýan halklar. Ispaniýa zeýtun ýagyny öndürmekde dünýäde ilkinji brunlarynyn birini eýeleýär. Zeýtunyň бүтін dünýä önümçiliginiň deň ýarysy ispanlara we katalonlara degişli.

Ispanlaryň, katalonlaryň, galisiýalylaryň, portugallaryň milli eşikleri esasan ýüň matalardan tikilýär, plaşlar, ýeňsizler, ýapynjalar, şapkalar. Bu halklar katolikler.

Basklar. Bu halk gadymy indoýewropalylardan öňki ýaşan etnosyň nebereleri. Dili boýunça aýratyn. Uly bölegi Ispaniýada, azragy Fransiýada ýaşaýarlar. Adaty hojalygy – goýundarçylyk, däne ekerançylygy, bagçylyk, üzümçilik. Ispan basklary 1980 ý. Welaýat awtonomiýasyny aldylar.

Maltalyar. Bular Ýewropadaky ýeke-täk semit dilli halk. Malta dilinde arap diliniň tunis dialekti we Ýtalýan diliniň Sisiliýa dialektleri garyşan. 1900-1964 ý.ý. aralygynda Britan koloniýasy bolan. 1964 – nji ýylda garaşsyzlygyny alan. Ekerançylyk kiçijik dag gerişlerinde alnyp barylýar. Gadyndan senetçilik - ýüpek we nah örme, gamyşdan örülýän önümleri bilen belli. Jaýlary daşdan salynýar, milli eşiklerinde gara reňk köp boýlar.

Günbatar Ýewropanyň 17 halky german dil maşgalasynyň dialektlerinde we dillerinde gürleýärler: nemesler, awstriýalylar, germanoşweýsarlary, lyuksemburglar, elzaslar, lotaringler, flamandlar, gollandlar, frizler, daniýalylar, şwedler, norwegiýalylar, islandlar, farerler, inlisler, şotlandlar, olsterler.

B. e. öň I müňýyllykda germanlar häzirki Germaniýada we Skandinawiýada ýaşaýardylar. V-VI aa. olar Günbatar Rim imperiýasynyň Demirgazyk Afrika çenli ýerlerini eýelediler. X a. Reýn we Elba derýalarynda ýaşaýan saks, bawar we aleman taýpalaryndan nemes halky emele gelýär. Ýutland ýarym adasynda daniýalylar, Skandinaw ýarym adasynda şwedler we norwegiýalar formirlenýär. Demirgazyk deňizde golland halky, Niderlandlarda we Germaniýanyň demirgazygynda frizler, Belgiýanyň demirgazygynda flamandlar emele gelýärler. V-VI aa. sakslar, ýutlar we angllar german taýpalary Britan adalarynyň köp bölegini we Irlandiýany eýeleýärler. Bu çylşyrymly prosessleriň netijesinde täze halklar: inlisler, şotlandlar we olsterler formirlenýärler.

German halklarynyň adaty meşgullanýan kärleri - maldarçylyk (esasy iri şahly mal) we ekerançylyk. Daglyk Skandinawiýada, Şweýsariýada, Awstriýada, Şotlandiýada mallar tomusda dagda, gýşda obalarda saklanylýar. Islandiýada goýundarçylyk we iýmit atçylygy ýöredilýär. Ekerançylyk nemeslerde we awstriýalylarda ýokary ösen we däne ekinleri hojalykda uly ähmiýete eýe bolup, köp hasyllygy bilen tapawutlanýar. Gollanlarda balykçylyk giňden ösen. Irki orta asyrlarda bu halk seld balygyny duzlamagy oýlap tapýarlary.

Oba ýerleriniň jaýlary agaçdan, daşdan jaýlar esasan şäherlerde bolupdyr. German halklarynyň milli egin-eşiginiň görnüşleri dürli-dürli we köplenç ýüň matalardan tikilipdir. Reňkleri gara, gyzyň, melewşe. Häzirki wagtda milli eşikleri diňe baýramçylyklarda geýilýär. Senetçiligiň gadymdan gelýän görnüşleri - haly dokamaklyk, egin-eşik örmek, mata dokmaçylygy we ş.m. häzir hem ýaýran.

Kelt topary. Bu topar 4 halky özünde jemleýär: Britan adalarynda irlandlar, Uelsde walliýlar, Şotlandiýada geller, Fransiýanyň Bretan ýarym adasynda - bretonlar.

Bu halklaryň giçki orta asyrlara çenli adaty hojalyk görnüşi - ekerançylyk we maldarçylyk. Däne ekinlerini köp ekipdirler. Wagtyň geçmegi bilen maldarçylyk esasy orun eýeleýär : gellerde goýunlary we iri şahly mallary köpeltmek, galanlarynda - diňe iri şahly mal. Keltleriň ekerançylynda esasan iýmlik ekinleri ekilýär. Bretonlar deňizýaka sebitlerde eksport üçin we konserw senagaty üçin gök önümleri (kelem, nohut we ş.m.) ýetişdirýärler. Bretonlar özüniň gadym kärleri bolan balykçylyk bilen hem meşgullanýarlar.

Keltlerde gadymy senetler saklanyp galypdyr: ýüň dokmaçylygy we deri eýlemek. Irlandlar çybykdan dürli zatlary öryärler, geller gap-çanak ýasaýarlar, bretonlar elde mebel ýasaýarlar, aýallary bolsa örme sungaty bilen belli.

Keltleriň adaty tagamlary: däneler, balyk, dürli çorbalar, süýt önümleri. Bretonlar gök önümleri we ir - iýmişleri ulanýarlar.

Keltleriň gadymy şäherleriniň biri Irlandiýadaky Dublin. Bu şäheri inlis - normanlar XII a. gurupdyrlar. Obalarda jaýlar daşdan, agaçdan salynýar.

Tradisiýon egin - eşikleri esasan baýramçylyklarda geýýärler. Reňkleri: gara, gök, ýaşyl, gyzyň. Irlandlaryň we gelleriň erkek eşigi meňzeş bolupdyr. Dagda ýaşayan geller dörtburç ýapynja (pled) ulanypdyrlar we erkekleri gadymda dyzyna çenli çyzykly ýubka (kilt), ak köýnek, kelte kurtka, örülen üzyn jorap geýipdirler we bu umumy şotland milli eşigine öwürlipdir.

Ynamlary boýunça bretonlar we irlandlar - hristianlar - katolikler. Walliýler we geller, irlandlaryň bir bölegi hristianlar - protestantlar (anglikanlar, preswiterianlar, metodistler).

Finnougor topary. Günbatar Ýewropanyň üç halky ural dil maşgalasyna degişli :saamlar, finnler (suomi), wengrler (madýarlar).

Saamlar - Günbatar Ýewropada ýeke-täk sugundarçylyk bilen meşgullanýan halk. Olaryň bir bölegi häzire çenli ýarym çarwa hojalygy ýöredýärler, ikinji bölegi balykçylyk bilen meşgullanýarlar. Oturymly saamlar posýoloklarda iri şahly maldarçylyk hojalygyny ýöredýärler we iýmlik ekinleri, kartoşka ekýärler. Senetçilik : ýyly egin-eşik tikmek, sebet örmek, süňki oýup nagyşlamak, halyçalar dokamak.

Milli eşikleri arktik häsiýete eýe: galyň ýün matalardan, sugunyň derisinden tikilýär.

Saamlar - hristianlar. Olaryň özbaşdak döwleti ýok, medeni awtonomiýanyň hukuklaryny Saam sowetleri Norwegiýanyň, Şwesiýanyň we Finlýandiýanyň parlamentleriniň ýanynda ýöredýärler.

Finnleriň ata-babalary häzirki Finlýandiýada neolit döwründe (b. e. öň III-II müňýyllyklarda) peýda bolupdyrlar.

Finleriň köp bölegi şäherlerde ýaşaýarlar. Obalarynda jaýlar esasan agaçdan gurulýar.

Tebigatynyň polýar şertlerine garamazdan, finnler gadymdan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanýarlar. Ýöne дәne ekinleri ilatyň gerek möçberinden az, şonun üçin iri şahly malyň köpeldilmegi esasy orun tutýar. Balykçylyk hem hojalygyň wajyp görnüşі. Finnler - hristianlar.

Wengrleriň ata-babalary gadymyýetde Uralda ýaşapdyrlar. Gunnlar we awarlar olary b.e.I müňýyllygynda Gara deňizýaka ýerlere (Priçernomorýe) gysyp çykarypdyrlar. IX a. soňunda wengrler häzirki Wengriýa gelipdirler. Dilleri boýunça olar Russiýanyň Ob derýasynyň boýunda ýaşaýan hanty we mansi halklaryna garyndaş.

Maldarçylyk we ekerançylyk ösen. Dәneli ösümlikleri köp ekýärler. Üzüмçilik we çakyr ýasamaklyk, balykçylyk

gadyndan ösen. Senetçilik : dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk, keçe eýlemek we ş.m. ösen.

Tagamlary köpgörnüşli : däne, gök önümleri, et, balyk, ir-iýmişler.

Wengrleriň köp bölegi obalarda ýaşaýarlar. Jaýlary esasan bir etazly. Gurluşyk materialy - pasha. Wengrler - hristian katolikler.

### **Ýewropanyň günbatar we günorta slawýan halklary**

Günbatar Ýewropanyň iň köp ýaýran halkalarynyň biri slawýanlar: polýaklar, çehler, slowaklar, bolgarlar, serbler, horwatlar, slowenler, bosniýalylar, çernogorlar. Günbatar Ýewropadan başga olar Germaniýada, Wengriýada, Rumyniýada, Albaniýada, Italiýada, Gresiýada, Türkiýäniň ýewropa böleginde, Awstriýada, Russiýada we dünýäniň beýleki döwletlerinde ýaşaýarlar.

German we roman dil maşgalalaryndan soň slawýan dili Ýewropada üçünji orunda durýar. Häzirki wagtda Ýewropada slawýan dilinde 80 mln. gowrak adam gürläýär.

Antropologik taýdan slawýanlar ýewropeoid jynsyna degişli. Günorta slawýanlar onuň ortaýerdeňiz şahasyny emele getirýärler. Günbatar we günorta slawýanlaryň düzümine köpsanly gadymy halklar goşulypdyrlar we assimiliýasiýalaşypdyr : germanlar, keltler, baltlar, frakiýalar, grekler, sarmatlar, alanlar, gunnlar, awarlar, peçenegler we beýlekiler.

Slawýanlaryň ata-babalary Wisla derýasynyň boýlarynda we Pripýat derýasynyň günortasynda ýaşapdyrlar we V a.öl ýerden Rim imperiýasynyň araçäklerine we Wizantiýa hereket edip başlaýarlar. VI-VII aa. Oder we Elba derýalarynyň boýlaryna gelýärler. Soňra Alp daglaryna we Adriatika deňzine, Gara deňze süýşüp, бүтін Balkan ýarym adasyny 580 ý.çenli eýeleýärler.

V-VII aa.slawýanlarda irki döwletler döräp başlapdyr : Birinji Bolgar patyşalygy (681 ý.), Beýik Morawiýa (IX a.),

Gadymypolýak döwleti (X a.), Çeh döwleti (X a.). Serbiýada 1168 ý. Nemaniçleriň döwleti döreyär we ol türk-osmanlaryň Balkanlara ýöriş eden döwrüne çenli (XIV a. 2-nji ýarymy) saklanypdyr.

XX a. başlarynda we ikinji jahan urşundan soň günorta-günbatar slawýanlaryň özbaşdak döwletleri döreyär.

Beýleki indoýewropa halklary ýaly, slawýanlar irki taryhynda oturymly ekerançy-maldar halklar bolupdyr. Olaryň hojalygynda awçylyk, balykçylyk we tokaýda miwe ýygnamaklyk uly orun tutupdur.

Slawýanlar gadymdan sürümli ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar we bugdaý, arpa ekipdirler. Gök-ak ekinleri, ir-iýmişleri ekipdirler. Soňra täze göçüp baran ýerlerinde ýerli oba hojalyk ekinleri özleşdiripdirler (üzüm, ýag alynýan ösümlükler, bürç we ş.m.). Orta asyrlarda kartoşka, mekgejöwen, şaly, pagta, temmäki ekmegi özleşdiripdirler. Bolgariýada XV-XVI aa.bägüliň köp mukdarda ekilişi başlanýar we ondan atyr senagaty üçin gymmatbaha bägül ýagy alynýar.

Maldarçylykda iri şahly maly, atlary, goýunlary, doňuzlary köpeldýärler. Bal arylary saklamak giňden ýaýrapdyr.

Şäherleriň ösmegi bilen senetçilik hem ösýär: demir işlemek, dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk, çüýşe önümleri öndürmek (Bogemiýada meşgur farfor we hrustal önümçiligi).

Jaýlary köpgörnüşli: agaçdan, pahsadan we daşdan, bir etazly we iki-üç etazly. Milli geýimlerinde lýon matasyndan, pagtadan, ýünden tikilen eşikler agdaklyk edipdir. Karpat we Balkan daglarynyň ýaşajylyarynda don görnüşli eşik şu wagta çenli hem saklanýar. Aýallary ýaglyk daňypdyrlar, şapka, çepes başgaplaryny geýipdirler, erkekleri feska, goýun derisinden we matadan tikilýän şapkalary geýipdirler.

XIX a. ortalarynda - XX a. başlarynda Günbatar Ýewropanyň slawýanlaryň hemmesinde diýen ýaly daýhan oba obşinasynyň galyndylary saklanyp galypdyr. Orta asyrlarda şeýle obşinalar töwerekdäki ekin ýerlere, tokaýlara, mal

bakylýan çemenliklere, suw çeşmelerine eýeçilik edipdirler. Şol bir wagtyň özünde sürümli ýerler we howludaky ýer uçastoklar maşgalalaryň şahsy eýeçiliginde bolupdyr. Köplenç bu ýerleri maşgalalar öz erkine ulanyp bilipdirler, käbir ýerlerde bolsa obşına ýerleri satmaga ýa-da keseki adamlara geçirmäge rugsat bermändir.

Ýer eýeçilik gatnaşyklaryndan başga, obşinanyň ýaşajylary özara goňsuçlyk kömegi, adaty dāp-dessurlar we şahsy garyndaşlyk gatnaşyklary bilen bagly bolupdyrlar. “Toloka”, “sprýagačestwo” diýilýän özara ýowarlar, aýal-gyzlaryň zähmet üşmeleňleri, obşinada ýaşayanlaryň bilelikde baýramçylyklary, toýlary, ýaslary geçirmek adaty bolupdyr. Obşina ýer eýeçiliginiň gutaran wagty hem bu adatlar dowam edipdir.

XIX a. soňunda - XX a. başynda günorta slawýanlarda (Bolgariýa, Serbiýa, Çernogoriýa) köne obşina adatlary dowam edipdir we uly patriarhal maşgalalar (“zadruga”) - 30-dan 50-ä çenli adamy öz içine alýan maşgalalar köp bolupdyr. Maşgalabaşa “domačina”, “uprawnik”, “glawatar” diýilipdir. Onuň öýlenen ogullary we olaryň maşgalalary, maşgalabaşynyň öýlenen aga-inileri we beýleki ýakyn garyndaşlary uly maşgalany düzüpdirler.

Kiçi maşgala ār-aýaldan we olaryň çagalaryndan ybarat bolupdyr. Häzirki wagtda Ýewropada kiçi maşgalalar ýaýran.

Dini boýunça günbatar we günorta slawýanlar-hristianlar: prawoslawnylar, katolikler, protestantlar, uniatlar. Balkan ýarymadasynyň Osman imperiýasynyň golastyndaky döwründe günorta slawýanlaryň käbir toparý yslamy kabul edipdirler (bosniýalylar, makedonlaryň we çernogorlaryň käbir toparlary).

Slawýanlarda hristiançylyk bilen birlikde gadymy ynançlar hem dowam edipdir. Wampirler, öýde we suwda ýaşayan jynlara (“domowoy”, “wodýanoý”) tokaýda ýaşayan jandarlara (“lešiý” we ş.m.) ynam güýçli bolupdyr. Köpsanly gadymy dāp-dessurlar adaty ýaşayyşda dowam edipdir. Slawýanlarda iň gowy görülýän gadymy baýramçylyklaryň biri

“dožinki”, “obžinki” diýilýän hasyl baýramy bolupdyr. Bu baýram awgust-sentyabr aýlarynda belenipdir. Ýazyna süri baýramçylygy (“duhow den”), ýaşlaryň “maý agajynyň” baýramy giňden belenilipdir. “Maý agajy” – berýoza agajyna dürli renkli uzyn bezeg mata bölejiklerini daňyp, ýaş ýigitler öz saýlan gyzlarynyň öýüniň ýanynda ekipdirler.

“Obrok” baýramynda ýeriň hasylylygy üçin öý haýwany gurban edilipdir, “möjek günler” noýabr aýynyň 2-3 hepdesi bolup, onda möjekleri awlamak gadagan bolupdyr. 14-nji fewral bolgarlarda we beýleki günorta slawýanlarda Trifon Zarezanyň günü bolup, onda üzüm gozalary kesilipdir we üzümiň düýbüne “gowy hasyl üçin” çakyr guýulypdyr.

“Lazaritsa” gyzlaryň baýramy Pasha baýramçylygyna bir hepde galanda belenipdir, mart aýynda Todorow gününde at çapyşyklar guralypdyr. 6-njy maýda Georgiýew günü - mallaryň ilki maýsalyga çykarylmagy, Iwan Kupala we köp sanly ekerançylyk we maldarçylyk ynançlary aňladýan baýramçylyklar bolupdyr: mukaddes Iwanyň günü (24-nji iýun), mukaddes Ilýanyň günü (20-nji iýul). Slawýan hatynyň düýbini tutujylar Kirill we Mefodiniň günü Bolgariýada giňden belenilýär.

### **Gündogar slawýan halklary**

Ruslar, ukrainler we beloruslar dili, medeniýeti, taryhy ösüşi boýunça biri-birine ýakyn halklar. Bu halklaryň aglaba bölegi özleriniň taryhy dörän Gündogar Ýewropanyň etniki territoriýalarynda ýaşalaýar. Rus, ukrain we belarus dilleri indoýewropa dil maşgalasynyň slawýan toparyny degişli. Bu diller biri-birine leksika we grammatika tarapdan ýakyn we adaty dili taýýarlyksyz düşünip bolýar.

Antropologiki taýdan bu halklar uly ýewropeoid rasasyna degişli. B. e. I müňýyllygynda slawýan dilli taýpalar eýýäm Elba, Wisla, Dnepr derýalaryň boýlarynda ýaşapdyrlar. VIII-IX aa. slowenleriň, kriwiçleriň, wýatiçleriň we beýleki slawýan taýpalaryň birlikleri emele gelipdir. Gadymy rus döwletiniň emele gelmegi we onuň merkezi şäheri Kiýewiň

ýokarlanmagy bilen hristiançylyk kabul edildi, hat döredi. Kiýew knýazlaryň basypalyjylykly syýasaty täze döwlete köp sanly goňşy halklaryň goşulmagyna getirdi. Kiýew döwletiniň dargamagy aýry-aýry ownuk döwletleriň döremegine getirýär. Tatar – mongol çozuşlary bu döwletleriň ösüşini togtadýar. XV a. Moskwa knýazlygy emele gelýär we bu döwlet esasy rus territoriýalary birikdirip, mongol-tatar baglylykdan azat bolýarlar.

Kazaklar ady bilen belli toparyň doremegi hem şu döwre degişli. Bu harby topar Moskwa döwletiniň knýazlaryna hyzmat edip, gelip çykyşy boýunça ruslardan, Priçernomorýeden we düzlükleriň türki dlli ilatyndan bolupdyrlar. Kazaklary krym tatarlaryň çozuşlarynyň garşysyna ulanypdyrlar. XVIII a. kazaklar ekerançylyk bilen meşgullanyp başlaýalar. Şol bir wagtda öz işlerini garaşsyz alyp barmagy dowam edipdirler.

Staroobryadlylar etnografiki taýdan aýry topar bolman, XVII a. rus hristian dininde bolup geçen bölünişik netijesinde emele gelen topar bolupdyr. Köne prawoslaw dinine ynanyp, staroobryadlylar täze hristian däplere garşy bolup, Sibire, Urala, Altaýa bütün maşgalar bolup gaçypdyrlar. Tokaýlarda, adamlardan daşda obalary döredipdirler we töwerekdäki adamlardan adatlarynyň has patriarhallygy bilen we din däpleriniň aýratynlygy bilen tapawutlanypdyrlar.

Rus ilatynyň ýene-de bir topary-pomorlar-Ak deňiziň kenarynda ýaşapdyrlar. Hojalygynda týulenleriň awlanyşy we balykçylyk esasy bolupdyr. Ewkrançylyk we maldarçylyk ikinji orunda bolupdyr. Pomorlarda söwda-satyk gatnaşyklary has irräk döräpdir, şol sebäpli deňsizlik hem has ir döwürlerde ýüze çykypdyr.

Ukrainleriň köp bölegi XVII a. Polşanyň we Türkiýäniň gol astynda bolupdyrlar. Polşanyň bölünşi ukrainleriň aglabasynyň Rus imperiýasyna goşulmagyna getirdi. Galisiýa, Bukowina, Zakarpatýe Ukraina bilen gutarnykly diňe 1945-nji ýyldan soň bileleşdi. Ukrainanyň bu ýerlerinde polýak

şäherleriniň medeniýeti uly täsirini ýetiripdir.Ýöne muňa garamazdan ilat öz dilini, milli özboluşlygyny saklapdyr.

Beloruslar XIV - XVII aa. ilki Litwanyň düzüminde, soňra Polşanyň gol astyna düşüpdiler. Polşanyň 1772,1793,1795 ýý. bölünşi belorus ýerleriniň hemmesiniň Rus imperiýasyna goşulmagyna getirýär. XIX a. ortalaryna çenli medeniýeti we dili boýunça ýakyn üç halkyň – ruslaryň, beloruslaryň we ukrainleriň milletlere öwürilmegi gutarnykly bolup geçýäýär.

**Maddy medeniýeti.** Bu üç halkyň maddy medeniýeti Gündogar Ýewropa halklarynyň medeniýeti bilen meňzeş. Geografiki şertleriň meňzeşligi hem uly ähmiýetini ýetiripdir. Ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyň beýleki pudaklary – awçylyk, balykçylyk, miwe ýygnamaklyk-bilen utgaşypdyr. Ekerançylykda ekişiň iki görnüşi ulanylypdyr: 1) özleşdirilen ýerler birnäçe ýyl ulanylyp, soňra taşlanylypdyr we ol ýerlere birnäçe ýyldan soň ýene-de gaýdyp barylýpdyr; 2) ýerlerde ot ýakmak usuly bilen topragy özleşdiripdiler. Maldarçylyk ekerançylyk bilen ýakyn bagly bolupdyr. Daýhan hojalygynda iri şahly mallar, atlar, goýunlar, doguzlar, öý guşlary adaty bolupdyrlar. Jaýlar köplenç agaçdan gurlupdyr, düzlüklerde pagsadan bolupdyr. Milli egin-eşillikleriniň öndürilişi öý senetçiliginiň bir görnüşi dolupdyr. Lýon (kendir) ekilipdir we ony mata dokamaklykda ulanypdyrlar, ýün matalar dokalypdyr, deri eýlenipdir.

Aýal egin-eşikleri uzyn tikilipdir, gyz-gelinler başgaplary geýipdiler. Gyzlaryň we aýallaryň başgaplary tapawutlanypdyr: gyzlar saçlaryny bir örüp, ýörite daňy bilen maňlaýyny daňypdyrlar; aýallar ýörite saçlaryny görkezmeýän başgaplary geýipdiler, ýaglyk daňynypdyrlar. Ukrain we belorus gyzlary güllerden we dürli renkli uzyn mata bölejiklerinden edilen başgaplary geýipdiler. Egin-eşikleri keşdelemek hem bu üç halkda adaty bolupdyr.

Obşina gatnaşyklary gündogar slawýanlarda köp wagtlap dowam edipdir. XX a. çenli uly maşgalalaryň saklanmagyna garamazdan, kiçi maşgalalar hem bolupdyr. Dini

boýunça ruslar, ukrainler we beloruslar prawoslaw hristianlar. Şonuň bilen birlikde gadymy hudaýlarynyň keşbi hem ynançlarda saklanypdyr. Oba ýerlerinde domowoý, rusalka, leşiý, upyr ýaly jandarlaryň bardygyna hem ynanypdyrlar. Aýy, towuk, garga ýaly haýwanlara we guşlara hormat bilen garalypdyr. Soçelnik, Maslenisa, Troisa, Iwan Kupala baýramçylyklary giňden belleniipdir. Halk döredijiligi inňän baý bolupdyr ( bylinalar, eposlar, aýdymlar, tanslar, oýunlar, gurbak teatry we ş.m.) . Senetçiligiň görnüşleri dürli-dürli bolupdyr. XVI a. rus çeperçilik merkezleri döredipdir: Gzel gap-gaçlary, Jostow bezegli demir önümleri, lak bilen çekilýän Fedoskin agaç önümleri we beýlekiler.

### **Merkezi Ýewropanyň slawýan däl halklary**

Merkezi Ýewropada slawýanlardan başga ýene birnäçe halklar ýaşaýar. Olar gelip çykyşy we medeni görnüşi boýunça tapawutlanýarlar. Wolga-Kama derýalaryň regionynda 6 iri halk ýaşaýar: tatarlar, çuwaşlar, başgyrlar, mordwa, udmurtlar, mariýler. Antropologik taýdan bu halklar ýewropeoid jynsyna degişli bolup, käbirleri mongoloid jynsynyň görnüşlerini hem özünde jemleýär. Ingwistik (dil) taýdan udmurtlar, mariler we mordwa ural dil maşgalasynyň finno-ugor şahasyna, çuwaşlar, tatarlar we başgyrlar altaý dil maşgalasynyň türkî toparyna degişli.

Häzirki finno-ugor dilli halklaryň ata-babalary b.e. 1 müňýyllygynda Wolga-Kama derýalarynyň boýlarynda ýaşapdyrlar. Ugmurt etnosy Wýatka, Kama derýalaryň boýlarynda emele gelip, demirgazyk we günorta udmurtlara bölünipdirler. Günorta udmurtlaryň etnogenezinde gadymy türkî taýpalar hem gatnaşypdyrlar.

Mariý taýpalary Wolga derýasynyň sag kenarynda mesgen tutupdyrlar we bu ýerden Wýatka derýasyna çenli süýşüpdirler. Bu ýerde olar udmurtlar bilen goňşy bolupdyrlar. Soňra bu taýpalar mariý halkyny emele getiripdirler.

Gadymy mordwa taýpalary Oka we Wolga derýalaryň kenarlarynda ýaşan ýerli finn-dilli ilatyň esasynda

formirlenipdir. B. e. I müňýyllygynda mordwalaryň ata-babalary taryhy ösüşiniň döwründe dürli eýrandilli we türkidilli taýpalar bilen, şeýle hem gündogar slawýanlar bilen gatnaşykda bolupdyrlar. Mordwa halkynyň düzüminde iki uly topar bolup (mokşa we erzýa), olar XIX a. çenli Başkortostanda we Zawolžede ýerleşipdirler. Udmurtiýa, Mariý-El, Mordowiýa milli awtonomiýalar hökmünde Russiýa Federasiýasynyň düzümine girýärler.

Türki taýpalar Wolga derýasynyň kenaryna b. e. I müňýyllygynda gelýärler. VII-VIII aa. Demirgazyk Kawkazdan we Azow deňziniň kenaryndan köpsanly bulgar taýpalary göçüp gelýär. X a. bu halklar Wolžskaýa Bulgariýa döwletini döredýärler we bu döwlet XIII a. çenli Gündogar Ýewropada ykdysady we syýasy taýdan uly orun eýeläpdir. XIII a. Wolžskaýa Bulgariýa mongol-tatarlaryň çozuşy netijesinde dargadylýar, ilatynyň bir bölegi ýok edilýär, bir bölegi ýesirlige äkidilýär, bir bölegi Kama derýasynyň we Wolga derýasynyň sag kenaryndaky tokaýlara gidýärler. Bulgarlaryň bu bölegi çuwaş halkynyň ata-babalary bolupdyrlar.

Kazan tatarlaryň düýbünü hem bulgarlar tutupdyrlar. Bulardan başga tatarlaryň etnogenezinde türki dilli gypçak taýpalary hem gatnaşypdyrlar (olar Altyn Ordanyň esasy ilaty bolupdyrlar). “Tatar” etnonimy mongol taýpalarynyň birinden gelip çykýar. XV a. Altyn Orda dargap, Kazan hanlygy emele gelýär. Gypçaklar bulgarlar bilen garyşýarlar, wagtyň geçmegi bilen bulgar dili gypçak dili bilen çalyşýar.

Başkyrlaryň etnogenezinde Merkezi Aziýanyň türki taýpalary esasy orun tutýarlar. Syrderýa we Aral deňziniň boýlarynda VII-VIII aa. badžgard we burdžan taýpalary ýaşaýdyrlar we olar VIII a. peçenegler bilen Prikaspi we demirgazyk Kawkaz düzlüklerine gelipdirler. Soňra başkirleriň ata-babalary bulgarlar bilen Wolga derýanyň we Uralyň tokaýlyk ýerlerine gelýäler. IX-X aa. bu ýerde başkort ady bilen belli bolan halk emele gelýär. Başkirleriň düzümine sarmatlar, alanlar, gypçaklar goşulýarlar. Altyn Ordanyň dargamagyndan soň başkirler nogaý halklaryň golastyna düşýärler. Nogaý çarwa

taýpalary hem başkirleriň düzümine goşulýarlar. XVI a. başkyrlar Rus imperiýasyna girýärler.

Wolga-Kama ýa-da Powolže halklary ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Diňe başkorlar XVII a. çenli çarwalar bolupdyrlar we wagtyň geçmegi bilen oturmly durmuşa geçipdirler. Senetçiligiň dürli görnüşleri ýaýrapdyr. Powolže halklarynyň başkyrlardan başgasynda jaýlary agaçdan bolup (izba), başkyrlarda daşdan, agaçdan şeýle hem türki we mongol görnüşli gurnama jaýlar bolupdyr. Eşikleri ýün, lýon matalaryndan tikilipdir. Aýal köýnekleriniň ýakasy-ýeňi bejerilipdir, kümüşden şaý-sepler köp dakypdyrlar. Aýal maşgalalar ýaglyk daňynypdyrlar, dürli başa geýilýän başatgyçlar bolupdyr. Dini boýunça tatarlar we başgyrlar musulmanlar, udmurtlar, çuwaşlar, mordwa-hristianlar.

Pribaltika halklary-estonlar, latyşlar, litowlar. Antropologik taýdan ýewropeoidler. Latyş we litow dili indoýewropa maşgalasyna, eston dili finno-ugor toparyna degişli. Pribaltika günortasyndan we günorta-gündogardan gelen gadymy halklar estonlaryň, latyşlaryň we litowlaryň ata-babalary hasaplanýar.

Orta asyrlarda (XIII a. başlap) pribaltika ýerleri Daniýa, Şwesiýa, Polşa ýurtlary, nemes baronlary tarapyndan eýelenýär we bu taryhy şertler Pribaltika halklaryň etniki we medeni ösüşine öz täsirini ýetirýär. Hojalygynda ekerançylyk, maldarçylyk, balykçylyk esasy görnüşleri bolupdyr. Jaýlary esasan agaçdan, daşdan gurlupdyr. Milli eşikleri ýünden, lýondan bolupdyr. Dini boýunça hristianlar-katolikler, lýuteranlar, prawoslawnylar. Häzirki wagtda Latwiýa, Litwa, Estoniýa Ýewrosoüza girýär.

Ýewropanyň demirgazyk halklaryna-kareller, komiler we kömi-permýaklar degişli. Kareliýada we goňşy Finlýandiýa raýonlarynda karelleriniň ata-babalary eýýäm b.e.öň 1 müňýyllygynda ýaşapdyrlar. XIII a. kareller Kolsk ýarymadasyna, XV a. Ak deňze gelipdirler. Häzirki Kareliýada olar weps halky bilen garyşypdyrlar.

Komi-permyak halky gadymy komi halkyndan emele gelip, Perm welaýatynda, Kama derýasynyň ýokary akymynda mesgen tutupdyrlar. XIV-XV aa. Rus döwletiniň düzümine giripdirler. Ekerançylyk, sugundarçylyk esasy hojalyk görnüşleri bolupdyr. Jaýlary agaçdan (izba) bolupdyr.

Ýewropanyň günorta - günbatarynda moldawanlar, gagauzlar ýaşaýarlar. Moldawanlaryň dili rumyn diline meňzeş. Moldawanlar wlah taýpalaryndan emele gelipdirler, wlahlar bolsa Rim imperiýasy döwründe frakiýa ilatyndan we slawýanlardan düzülipdir. XIII-XV aa. wlahlar Karpat daglaryndan Dnestr derýasyna göçüp gelipdirler.

Moldawan halky XIV a. emele gelyär we Moldaw döwleti döreýär. Gadymyslawýan dili Moldaw döwletde esasy bolup, XVI-XVII aa. moldaw dili bilen çalyşýar. Ekerançylykda üzümçilik, bagçylyk uly orun tutupdyr (häzirem şeýle).

Moldawiýanyň günortasynda we goňşy Ukrainada türki dilli gagauzlar ýaşaýarlar. Olar XVIII a. Bolgariýadan göçüp gelipdirler. Gagauzlar hristiançylygy kabul eden orta asyr türki taýpanyň nebereleri.

Galmyklar Aşaky Powolžýede ýaşaýarlar (esasan Galmyk awtonom respublikasynda). Bu ýere XVIII a. Günbatar Mongoliýadan göçüp gelipdirler, dilleri mongol dili.

Syganlar-uly bolmadyk halk. Olaryň ata-babalary X a. Hindistandan göçüpdirler we Alynky Aziýa, demirgazyk Afrika we Ýewropa ýurtlaryna ýaýrapdyrlar. Syganlar özlerini “rom” diýip atlandyrýarlar, dilleri hindi dillerine degişli.

## **VI-njy bap**

### **Sibir halklary**

Sibir – Uraldan Ýuwaş Okeana çenli uzalyp gidýän giňişleýin geografiki territoriýa. Sibiriň oturymly ilaty 1 mln. geçýär we birnäçe halklary öz içine alýar: burýatlar, ýakutlar, tuwinler, günbatar-sibir tatarlary, hakaslar, altaýlar. Bu halklar

Sibiriň iri oturymly halklary. “Demirgazygyň kiçi halklary”: nenesler, ewenkler, hanty, çukçi, nanaýlar, mansi, koryaklar.

Sibiriň halklary dürli dil maşgalalaryna we toparlaryna degişli. Altaý dil maşgalasy Sibirde 3 şaha bölünýär: türki, mongol, tungus. Türki şahasyda altaýlar, tuwinler, hakaslar, tatarlar, ýakutlar, dolganlar degişli. Mongol şahasyna-buryatlar, tungus şahasyna – ewenkler (“tunguslar”)

Günbatar Sibirde irki döwürlerden ural dil maşgalasynda gürleýän etniki toparlar bolupdyr: hanty, mansi, nenesler, selkuplar, nganasanlar.

Çukçalar, koryaklar we itelmenler çukot-kamçat dil toparyna degişli. Bu halklary “paleoaziat” diýip atlandyryrlar, sebäbi olaryň ata-babalary gadymy aziýa halklary bolupdyr. Sibiriň oturymly halklarynyň hemmesi diýen ýaly antropologik taýdan mongoloidler. Gadymy aziýa halklary bu ýere paleolit döwüründe gelipdirler diýip, arheologlar çaklaýarlar (IV-I müňýyllyklar b. e. öň). B. e. öň III-II müňýyllyklarda Günorta Sibirde afanasiý medeniýeti bolupdyr, ony döredenler çopan maldarlary, antropologik keşbi boýunça ýewropeoidler bolupdyrlar. Arheologlaryň çaklamalaryna görä, bu halk proto-eyran taýpalaryna garyndaş bolupdyrlar.

II-I müňýyllyklarda (b.e.öň) Sibire köpsanly günorta taýpalar aralaşyp, ýerli aborigenler bilen garyşypdyrlar. Bu taýpalar gelip çykyşy boýunça merkeziaziýa çarwalary bolup, karasuk-irmen medeniýetini döredipdirler. B.e.ö. V asyrynda olar ýarym çarwa maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar, ekerançylygy bilipdirler, demir gurallary giňden ulanypdyrlar, agaçdan jaýlary gurupdyrlar, hojalykda atlary we sugunlary saklapdyrlar. Ylmy çaklamalara görä, Demirgazyk Sibirde sugundarçylygyň giňden ýaýramagy bu halklardan başlanypdyr. Gadymy türki halklaryň Sibire, Baýkal sebitlerine ýaýramagy VI-X aa. degişli. X-XIII aa. aralygynda baýkal türki taýpalar Lena derýasyna göçüpdirler we iň demirgazyk türki halklarynyň - ýakutlaryň we dolganlaryň – düýbünü tutupdyrlar.

Sibir halklary balyga we haýwanlara baý tokaý giňişliklerine - taýga we tundra giňden ýaýrapdyrlar. Trasnport

serişdeleri (gaýyklar, lyžalar, nartalar we nartalara goşulýan itler we sugunlar), demir gurallar we ýaraglar, balyk tutmak üçin serişdeler, galyň ýyly eşik, ýygnalýan ýaşayyş jaýlary, hojalygy ýöretmegiň ýokary usullary we iýmitiň bol öndürilmegi we saklanmagy – şu sebäpleriň hemmesi Sibiriň ýerli halklarynyň balyga we janly-jandara baý bolan taýgany we tokaý tundrany giňden özleşdirmegine getirýär.

Ruslaryň Sibire aralaşan döwründe – XVII-XVIII aa., taýganyň we tundranyň ýerli ilatynyň jemgyýetçilik – ykdysady gatnaşyklary özboluşly ösen bolupdyrlar. Olar obşinalarda ýaşapdyrlar, patriarchal (uly) maşgalalar obşinanyň esasy bolupdyr, ýerler deň bölünipdir, goňşular bilen alyş-çalyş edipdirler. Territorial – hojalyk birleşmeleri hökmünde: 1) aýratyn oturymly oba (poseleniýe), 2) özara önüm öndürmekde baglanyşykly maşgalalar topary (stoýbişe), 3) ýarymçarwalaryň ýaşayan ýerleri bolupdyr.

Sibir halklarynyň adaty durmuşynda garyndaşlyk gatnaşyklary uly orun eýeläpdir. Ata maşgalasy we onuň ogullarynyň maşgalalary, şeýle hem köpsanly ata tarapyň garyndaşlary esasy ünsde we orunda bolupdyr. Garyndaşlyk kömegi, birek-biregi goldamaklyk mukaddes hasaplanypdyr.

Şol bir wagtda käbir halklarda ene adatynyň galyndylary hem saklanypdyr. Meselem, eskimoslarda, itelmenlerde öýlenen ýigit gaýyn atasynyň öýüne göçüpdir. Ýukagirlerde ýaş ýigit ilki gaýyn atasynyň öýünde birnäçe wagtlap işläpdir, soňra giýew hökmünde öýüne göçüpdir.

Günorta Sibiriň türki halklarynda - burýatlarda we ýakutlarda ulus taýpa birleşikleri bolupdyrlar we olaryň esasy uly patriarhal maşgalalar emele getiripdirler.

XVIII a. Sibire Russiýanyň ýewropa böleginden köpsanly daýhan ilatynyň göçmegi başlanýar we bu ilat ýerli taýpalar bilen köptaraplaýyň hojalyk-medeni gatnaşyklary ösdürýärler.

Tuwinlerde, hakaslarda, altaýlarda, günbatar sibir tatarlarynda, burýatlarda, ýakutlarda maldarçylyk has ösen bolýar. Emma XVIII a. başlap ekerançylyk giňden ýaýraýar.

Şol bir wagtda maddy-ýaşayyş görnüşleri hem üýtgeýär: oturymly obalar döreýär, çarwa ýygnama öýler we ýerkümeler agaç jaýlary bilen çalyşýar. Altaýlarda, burýatlarda we ýakutlarda gara öýleri ýatladyp duran 8 gatly agaç sütünlerinden salnan, üçegi çünkli jaýlar köp wagtlap saklanypdyr.

Sibir çarwa taýpalaryň adaty eşikleri mongollaryňka meňzeş bolupdyr. Goýun derisinden içmek, ýün matadan tikilen donlar altaýlarda milli eşik bolupdyr.

Altaý aýallary “çegedek” atly ýeňsizleri içmegiň üstünden geýipdirler, ýakut aýallary (durmuşa çykan) beýik börükleri geýipdirler.

Demirgazyk Sibirde ýaşayan halklaryň hojalygynyň esasy balykçylyk tutupdyr. Balygy köp mukdarda tutupdyrlar we ony işläp, bol saklapdyrlar. Balygy esasy guradypdyrlar, bir bölegini duzlap, çukur gazyp, şonda saklapdyrlar. Balyk ýagyny alyp, guradylan balyk bilen garypdyrlar. Balyk derisini ýörite işläp, eýläp, eşik, ayakgap tikipdirler. Bu halklaryň jaýlary gysky ýerkümeler, agaç çumlar bolupdyr. Itleri sanilere goşupdyrlar. Ob derýasynda ýaşayan hantylar ýörite dokma stanogynda krapıwa ösümliginden sapak öndüripdirler. Gysky we tomsky eşikler sütüklü deriden tikilipdir.

Nenesler, ewenkler, çukçalar, koryaklar sugundarçylyk we awçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ýylyň bütin dowamynda sugunlary nartalara goşup, transport hökmünde ulanypdyrlar. Jaýlary deriden ýasalan çum, ýaranga bolupdyr. Eşikleri galyň derilerden bolupdyr, gap-gaçlary agaçdan, diňe gazanlary demirden bolupdyr.

## **VII-nji bab**

### **Kawkaz halklary**

Özüniň etniki düzümi boýunça Kawkaz çylşyrymly etnografik-taryhy welaýaty emele getirýär. Kawkazyň özboluşly geografik ýerleşşi bar. Ýewropanyň we Aziýanyň

arasynnda baglanşdyryjy halka hökmünde, şeýle-de Alynky Aziýanyň siwilizasiýalaryna ýakynlygy bu ýerde ýaşayan halklaryň formirlenmegine we medeniýetine ähmiýetini ýetiripdir.

Kawkazyň uly bolmadyk territoriýasynda sany we dili boýunça dürli-dürli köp sanly halklar ýaşayar. Dünýäde şeýle dürli-dürli ylatly ýerler az. Gruzin, azerbaýjan, ermeni ýaly birnäçe millýonlyk halklar bilen birlikde, birnäçe mün adamy öz içine alýan (esasy Dagystanda) halklar ýaşayar.

Antropologik taýdan Kawkazyň nogaýlardan başga ilaty uly ýewropeoid rasasyna degişli Nogaýlarda mongoloid keşp mese-mälim duýulýar.

Kawkazyň ilatynyň antropolgik düzümi бүрүнç we demir eýýamlarynda kemala gelip, Kawkazyň Alynky Aziýa, Gündogar Ýewropanyň günorta taraplary we Balkan ýarymadasy bilen gadymy kökleriniň bardygyny görkezýar.

Kawkazda has köp ýaýran kawkaz ýa-da ibero- kawkaz dilleri. Kawkaz dilleri üç topara birikýar: günorta, ýa-da kartwel, demirgazyk-günbatar, ýa-da abhaz-adyg we demirgazyk gündogar, ýa-da nah-dagestan.

Kartwel dillerinde gruzinler gürleýärler. Olaryň aglabasy Gruzıýada, Türkiýede, käbir toparlary Azerbeýjanda we Eýranda ýaşayarlar.

Abhaz – adyg dillerde abhazlar, abazinler, adygeýler, çerkesler we kabardinler gürleýärler. Abhazlar Abhaz awtonom respublikasynda, abazinler Garaçay-Çerkes awtonomiýasynda, adygeýler Adygeý awtonom welaýatynda we Krasnodar ülkesiniň käbir raýonlarynda, çerkesler Garaçay-Çerkes awtonomiýasynda we Demirgazyk Kawkazyň beýleki yerlerinde ýaşayarlar. Kabardinler, çerkesler we adyglar bir dilde - adyg dilinde gürleýärler.

Nah dillerine çeçenleriň we inguşlaryň dilleri degişli. Dagystan dillerinde Dagystanyň köpsanly halklary gürleýärler. Awarlar iň köp sanly halk, Dagystanyň günbatarynda ýaşayarlar, darginler onuň merkezi raýonlarynda ýaşayarlar, laklar darginler bilen goňşy ýaşayarlar, lezginler - günorta

raýonlarynda ýaýran we tabasaranlar - lezginlerden günortada ýaşaýarlar. Olardan başga andiýler, didoýlar, botlihler, hwarşinler, kubaçinler, kaýmaklar, agullar, sahurlar we beýleki halklar ýaşaýar.

Kawkazyň ilatynyň köp bölegini altaý maşgalasynyň türki dillerinde gürleýän halklar tutýar. Olaryň iň köp sanlysy azerbaýjanlar. Azerbeýjanlar Azerbeýjanda, Nahiçewan awtonom respublikasynda, şeýle-de Gruziýada, Dagystanda, Eýran Azerbaýjanynyda ýaşaýarlar. Azarbaýjan dili türki dilleriniň oguz şahasyna degişli we türkmen dili bilen meňzeşligi bar.

Dagystanyň tekiz ýerlerinde türki diliniň gypjak şahasyna degişli dilde gürleýän kumyklar ýaşaýarlar. Bu dilde şeýle-de iki garyndaş halklar-balkarlar (Kabardin-Balkar awtonomiýasy) we garaçaýlar (Garaçaý-Çerkes awtonomiýasy) gürleýärler. Demirgazyk Dagystanda, Strawropol ülkesinde we Demirgazyk Kawkazyň beýleki ýerlerinde ýaşaýan nogaýlar hem türki dili. Demirgazyk Kawkazda Merkezi Aziýadan gaýdan türkmenleriň uly bolmadyk toparý hem ýaşaýar.

Kawkazda indoýewropa dil maşgalasynyň eýran dillerinde gürleýän halklar hem ýaşaýar. Olardan sany boýunça iň ulusy osetinler. Azerbaýjanda eýran dillerinde talyşlar we tatlar gürleýärler. Kawkazyň dürli ýerlerinde ýaşaýan kürtleriň dili hem eýran topara degişli.

Indoýewropa dil maşgalasyna ermeni dili degişli. Ermenler Ermenistanda, şeýle-de Alynky Aziýada, Afrikanyň we Ýewropanyň ýurtlarynda ýaşaýarlar.

Ýokarda agzalan halklardan başga Kawkazda grekler, aýsorlar, syganlar we beýlekiler ýaşaýarlar.

**Etnogenez, etniki taryhy.** B. e. öň II müňýyllykdan başlap Kawkazyň halklary assiriý, urart, gadymygrek ýazuw çeşmelerinde agzalyp geçilipdir. Gruzinler (kartweller) öz häzirkî ýaşaýan territoriýasynda gadymy ýerli taýpalardan formirlenipdir. Kartwel halklaryna ýene-de swanlar, megreller we lazlar degişli.

Gruzinlerde irki döwürlerden başlap, döwletler emele gelýarler: Diaohi we Kolha soýuzlary b.e.öň II müňýyllykda döräpdirler.

B.e. öň VIa. Günbatar Gruziýada Kolhid şalygy emele gelýar. Onda oba hojalyk, senetçilik, söwda ýokary ösüşde bolupdyr. Bu şalyk bilen bir döwürde Iberiýa döwleti hem ösüpdür.

Orta asyrlarda feodal dagynygy netijesinde kartwel halkyýetinde aýratyn etnoterritorial toparlary tapawutlanypdyr: dag gruzinleri, swanlar, hewsurlar, tuşinler, yslamy kabul eden adžarlar.

Abhazlaryň etnogenezi gadymy döwürlerden häzirki Abhaziyanyň territoriýasynda geçipdir. B.e.öň Ia. müňýylygyň ahyrynda bu ýerde iki taýpa soýuzy döreyär: abaz we apsil.

Adyg halklary Kuban derýasynyň töweregindäki ýerlerde ýaşapdyrlar. Terek derýasyna süýşen adyglar soňra kabardinler diýip atlandyrylýar. XIX a. başynda Kuban derýasynyň ýokary akymlaryna göçen kabardinler özlerini çerkesler diýip atlandyryp başlaýarlar. Öňki ýerlerinde galan adyg taýpalary adyg halkyny emele getiripdirler.

Çeçenler (nahçö) we inguşlar (galga) garyndaş halklar. Olar gelip çykyşy, dili we medeniýeti boýunça bir-birine ýakyn taýpalardan emele gelipdirler. Bu gadymy ilat Kawkazyň demirgazyk-gündogar daglyk ýerinde ýaşapdyrlar.

Dagystanyň halklary hem gadymy kawkaz dilli ilatyň nesilleri. Dagystan Kawkazyň etniki taýdan iň köpgörmüşli sebiti-bu ýerde 30-a ýakyn halklar ýaşaýar. Bu halklaryň uly bolmadyk territoriýada dürli-dürliligiň esasy sebäbi geografik ýerleşiş bolupdyr: geçmeşi kyn bolan dag gerişleri aýratyn etnik toparlaryň ýapyk ýaşayşy alyp barandygy we olaryň dilinde, medeniýetinde özboluşly aýratynlyklaryň saklanmagyna getiripdir.

Azerbaýjanda irki döwürlerden baslap dürli taýpa soýuzlar we döwletler emele gelipdirler. B.e.öň IVa. Günorta Azarbeýjanda Kiçi Midiýa ýa-da Atropatena özbaşdak döwleti döräpdir (“Azarbeýjan” sözi araplaryň üýtgedip tutan

“Atropatena” sözünden gelip çykýar). Biziň eramyzyň başynda demirgazyk Azerbaýjanda alban taýpa soýuzy, soňra Alban döwleti emele gelýar.

III-IV a. a. Atropatena we Albaniýa sasanid Eýranyň düzünime girýär. Sasaniler bu ýerde özüniň hökümliligini berkitmek üçin, Eýrandan ilat toparlaryny göçüripdirler. Tatlar halky hem şol döwürlerde Eýrandan göçürilip, Azerbaýjanyň demirgazyk welaýatlarynda mesgen tutupdyrlar.

IV-V a. a. Azerbaýjana dürli türki toparlar aralaşypdyrlar (gunnlar, bolgarlar, hazarlar we beýlekiler.)

XI a. Azerbaýjan türki-seljuklaryň ýörişine sezewar bolýar. Mongol-tatar döwründe hem bu ýere türki taýpalar gelýärler. Azerbaýjanda türki dil ýaýrap başlaýar we gutarnykly XIII a. kemala gelýar.

Kawkazyň uly halklarynyň biri ermenler (haýlar). Olaryň gadymy medeniýeti we baý taryhy bar. Ermenleriň etnogenezinde iki toparlary görkezmek bolýar. Birinjisi b.e.öň II müňýyllyga degişli. Bu toparda haýlaryň we arminleriň taýpalary uly orun eýeläpdirler. Ikinji tapgyr b.e.öň I müňýyllykda dörän Urartu döwletiniň territoriýasynda geçýär. B. e. öň VI a. Urartu döwleti dargaýar we sondan soň ermenler taryhy arena çykýarlar. Ermenileriň düzümine eýran dilli kimmeriýleriň, skifleriň girendigini çaklaýarlar.

**Hojalygy.** Kawkazda gadymy döwürlerden ekerançylyk we maldarçylyk ýaýrapdyr. Ekerançylygyň Kawkazda döremegi b. e. ön III müňýyllyga degişli. Dary, bugdaý, arpa, tüwi, XVIII a. başlap mekgejöwen ekilipdir. Dürli sebitlerde dürli medeni ekinler ýetişdirilipdir. Meselem, abhaz-adyg halklary esasy dary ekipdirler; goýy dary aşyna garylan burçly goýaltma olaryň in gowy görýan tagamy. Bugdaý Kawkazyň hemme ýerinde ekilipdir. Mekgejöwen Günbatar Gruziýadsa ekilipdir. Şalyçylyk Günorta Azerbaýjanyň çygly sebitlerinde ýaýrapdyr.

Üzümçilik Kawkazda b.e.öň II müňýyllykdan bäri belli. Üzümiň köp sortlaryny kawkaz halklary döredipdirler. Şeýle-de gadym döwürlerden bagçylyk ösen.

Maldarçylyk Kawkazda b.e.öň II müňýyllykda döräpdir. Bu ýerde häzirki döwürlere çenli saklanan maldarçylykgyň özboluşly görnüşi emele gelipdir. Tomsuna mallary daglarda bakypdyrlar, gýşyna baýyrykda saklapdyrlar. Ýüpekçilik, bal arylary saklamaklyk Kawkazda gadymyýetden ösen. Hünärmentçilik, senetçilik bu ýerde irki döwürde döräpdir. Halyçylyk, şaý-sep ýasamaklyk, ýarag ýasamaklyk, palçykdan, demirden gap-gaçlary öndürmek, dokmaçylyk, keşdelemek, burka geýimini tikmek has hem ösen bolupdyr.

**Maddy medeniýeti.** Kawkazda ýaýran ýaşaýyş jaýlar tebigy şertleri bilen baglanşykly bolupdyr. Bu baglanşyk häzirki döwürde azda-kände duýulýar. Daglyk ýerleriň obalarynyň jaýlary biri-birine ýakyn salnypdyr. Demirgazyk Kawkazyň, Dagystanyň we Demirgazyk Gruziýanyň obalary üçin dörtburç daşdan salnan, 1-2 etajly ýaşaýyş jaýlar häsiýetli bolupdyr. Kawkazyň tekizliklerindäki ýaşaýyş jaýlar daglyk jaýlardan mese-mälim tapawutlanypdyr. Olaryň diwarlary çybykdan ýa-da samandan örülipdir.

Gündogar Gruziýada jaýlar daşdan salnypdyr. Günbatar Gruziýanyň çygly subtropik ýerlerinde we Abhaziyada jaýlar agaçdan, diregleriň üstünde salnypdyr. Şeýle jaýlaryň poly ýerden çyg çekmez ýaly ýokary galdyrypdyr.

Gündogar Azerbaýjanda daşyna palçyk çalnan üçegi tekiz saman jaýlar ýaýran bolupdyr.

Kawkaz halklarynyň milli egin-eşigi özüniň düriligi bilen tapawutlanypdyr. Osetinleriň, garaçaýlaryň, balkarlaryň, abhazlaryň eşiginde meňzeşlikler bolupdyr. Erkek eşigi beýleki kawkaz halklary üçin hem häsiýetli bolupdyr: beşmet, ädige salnan dar balak, papak, burka, şeýle-de inçe kümüş guşak. Barly adamlar çerkeska. (bili daraldylan daşky geým) geýipdirler.

Aýal eşigi bilinden daraldylan yzyn köýnekden, dondan, beýik başgapdan we dürli ýapynjylardan ybarat bolupdyr. Köýnegiň bilinden guşak bilen guşaklanypdyr. Kawkazyň hemme halklarynyň aýallaryna kümüş şaý-sepleri dakynmak

däbi bolupdyr. Has hem kümüş guşaklar inçe we owadan ýasalypdyr.

Dini boýunça Kawkazyň ilaty musulmanlar we hristianlar.

### **VIII-nji bap**

#### **Etnologiýa we sosial reallyk**

Dünýä halklarynyň etniki taryhynyň köpgörnüşli bolmagy bilen bir hatarda, oňa umumy häsiýetler hem mahsusdyr. Bu häsiýetler etniki prosessleriň (ýagdaýlaryň) geçişinde, has aýdyň duýulýar, ýagny etnoslaryň-halklaryň wagtyň geçmegi bilen üýtgemeginde. Adamlaryň ýer şarynyň dürli künjeklerine göçüp ýaýramagynyň esasynda etniki bölünişiginiň prosessleri ýatyr. Ýrki döwürlerde etniki bölünişikler we olar bilen bagly migrasiýalar köp halklaryň döremegine esas bolupdyr.

Meselem, ýewropalylaryň (ispanlaryň, iňlisleriň, gollandlaryň we beýl.) irki döwürde Ýewropanyň daşyna (Amerika, Günorta Afrika, Awstraliýa) göçmekleri täze etnoslaryň döremegine getirdi. XX a. etniki bölünişigiň prosessleri öňkülere görä has kiçi göwrümde geçýär. Ilkidurmuş obşına gurluşynyň dargamagy bilen etniki birleşme prosesleri esaslanyp başlanýar. Bu prosessler 3 görnüşden ybarat: konsolidasiýa, assimilýasiýa we integrasiýa.

Etniki taýpa jemgyýetleriň milletlere konsolidasiýalaşmagyň esasy faktorynyň biri bolup, adam sanynyň köpelmegi hyzmat edipdir. Ýlatyň ösmegi birleşmegi talap edipdir. Garyndaş taýpa soýuzlary hemme ýerde zerur bolupdyr we soňra olaryň birleşmeleri ýüze çykýar. Ýrki döwletleriň döremegi halklaryň formirlenmeginde ýene bir wajyp sebäp bolupdyr. Bu döwletler köplenç garyndaş taýpa toparlaryň çäklerinde döräpdirler. Bu ýagdaýlarda öňden hem dili we medeniýeti meňzeş taýpalary döwletler territorial syýasy tarapdan hem birleşdiripdir.

Birleşme prosesleriniň mysaly bolup afın, sparta we beýleki gadymy grek halklaryň aýry-aýry şäherleriniň (polisleriniň) çäklerinde formirlenmegi hyzmat edip biler. Şol bir wagtyň özünde b.e. öň 1 müňýyllygynda uly jemgyýet ellin halky emele gelýär.

Halklaryň emele gelmeginde göçhä-göçlük prosesleri hem öz ornuny tutupdyr. Köp halklar ýerli aborigen we göçüp gelen ilatyň gatnaşmagynda (simbioz) döräpdirler. Bir hakykaty göz önünde tutmak wajyp: adamzat taryhy hemişe aragatnaşyklaryň taryhy bolup, antropoligiýa, medeniýeti we dili boýunça dürli toparlaryň garyşmagy bolupdyr. Dünýäde “arassa”, köpsanly başga goşundylary özüne siňdirmedik halk ýok. Halklaryň ilkidurmuş taýpalardan esasy aýratynlygy, o-da jemgyýet gurluşy. Halklary birleşdirýän garyndaşlyk gatnaşyklar däl-de, döwlet we onuň bilen bagly häsiýetli görnüşler bolupdyr.

Irki döwletler käwagtlarda köpsanly aýry-aýry halklary birleşdirip, olaryň üstünde duran haýsy-da bolsa bir etniki birleşme döräpdir. Muňa mysal bolup Rim imperiýasy hyzmat edip biler. Bu gadymy döwlet öz ilatyny umumylaşdyrmaga synanyşypdyr, onuň üçin rim graždanlygyny girizipdir, halklary romanizasiýalaşmaga synanyşypdyr.

Birnäçe halklaryň birleşmegi (konsolidasiýa) milleti emele getirýär. Meselem, fransuz milleti – prowansal we demirgazyk fransuz halklarynyň birleşmesi. Medeniýetlerini umumylaşmagy, ýeke-täk umumy edebiýat diliniň formirlenmegi, adaty medeniýetde aýratynlyklaryň ýitmegi – bularnyň hemmesi halklaryň millete öwrülmeğiniň wajyp faktorlary.

Rasalaryň garyşmagy hem şu hatara degişli. Meselem, latinoamerikan milletleriniň köpüsini 3 rasa degişli wekiller emele getirýär. Mysal üçin, Braziliýada 100 ýyla golaý wagtyň içinde (1819-1910 ý. çenli) garyşyk ilatyň (mulatlaryň) mukdary 20 den 60 % çenli ösdi.

Ýokarda agzalan meseleleriniň hemmesini etnologiýadaky sosial bölümi öwrenýär. Başgaça

aýdanymyzda, etnologiýa we sosiologiýa ylymlary birigip, etnososiologiýa ylmy ýüze çykdy. Etnologiýa häzirki zaman we ýitip giden medeniýetleriň görnüşlerini öwrense, sosiologiýa jemgyýeti we adamlaryň durmuşyny öwrenýär. Bu nukdaý nazardan etnologiýanyň we sosiologiýanyň umumy taryhy we kökleri bar. Sosiologiýa jemgyýeti umumy sistema görnüşinde öwrense, etnologiýa üçin etniki jemgyýetler, etnoslaryň adaty durmuşy uly gyzyklanma döredýär.

Sosiolog we etnolog özleriniň ylmy gözleglerinde umumy metodlary ulanýarlar (synlamak, soramak, maglumatlaryň analizi we ş.m.). Emma sosiolog esasan ýazuw çeşmeleri we dokumentler bilen işlese, etnograf (etnolog) gürründeşlik, şekiller, suratlar arkaly ylmy gözleglerini amala aşyrýar.

Dünýä halklarynyň etniki taryhynyň köpgörnüşliligi bilen birlikde oňa käbir umumy tendensiýalar, kanunlyklar mahsus. Olar etniki prosesleriň üýtgemeginde has aýdyň duýulýar. Bu prosesler adamzadyň etniki taryhynyň esasy mazmunyny düzýär. Etniki prosesler dürli faktorlaryň täsir etmegi bilen ösýär. Bu faktorlaryň käbiri etnoslaryň arabaglanyşygy (ilki bilen dil-medeni tarapdan), beýlekileri etniki däl sebäplere görä (ykdyşady, territorial-syýasy, demografik, ideologik we ş.m.) geçýär.

## **Ulanylan edebiýatlar**

### **Esasy:**

Gurbangulu Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat,2007

Gurbangulu Berdimuhamedow. Türkmenistan - sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy.Aşgabat,2007

Gurbangulu Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap.Saylanan eserler.

Aşgabat, 2008

Gurbangulu Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. Aşgabat,2009

Gurbangulu Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat,2009

### **Etnografiýanyň umumy meseleleri**

Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. М.1990.

Алексеев В.П. Этногенез М., 1986

Арутюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие М., 1989

Белановская Т.Д. История первобытного общества и основы этнографии. М., 1967.

Бромлей Ю.В. Подольный Р.Г. Человечество-это народы. М., 1990

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. М., 1981

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли Л.,1989

Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований. М.,1967.

Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л.,1991.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы и культуры. М., 1971.

Народы мира: историко- этнографический справочник. М 1988.

Очерки общей этнографии. М., 1983.

Этнография. Учебник. М., 1982.

Этнография и смежные дисциплины М., 1988.  
Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. М., 2000.  
Денисова Г.С., Радовель М.Р. Этносоциология. Ростов-н/Д, 2000.

### **Awstraliýanyň we Okeýaniýanyň halkary**

Пучков П.И. Этническое развитие Австралии М., 1987.  
Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии М. 1969.  
Австралия и Океания: история, экономика, этнография. М., 1978.  
Культура народов Индонезии и Океании. М., 1984.  
Даниельссон Б. Полинезия-земля в океане. М., 1970.  
Хейердал Т. Древний человек и океан. М., 1982.  
Календар в культуре народов мира. М., 1993.  
Соколова З.П. Культ животных в религиях М., 1972.

### **Aziýa halklary**

Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX – начале XX вв. Ашгабат, 1985.  
Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья Ашгабат, 1991.  
Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 1-2 М., 1962.  
Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана М., 1980.  
Гундогдыев О. Прошлое туркмен. М., 1998  
Проблемы истории и этнографии зарубежных туркмен Ашгабат, 1990  
Вайнштейн С.И. Мир кочевников Центральной Азии. М., 1991.  
Истоки формирования современного населения Южной Азии. М., 1990.  
Ранняя этническая история народов Восточный Азии М., 1977

Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Восточной и Центральной Азии. М., 1979  
Арутюнов С.А. Современный быт японцев. М., 1968.  
Древние культуры Монголии. Новосибирск., 1985  
Касты в Индии. М., 1965.  
Крюков М.В. Система родства китайцев. М., 1972.  
Одежда народов Зарубежной Азии. М., 1977.  
Серебрякова М.Н. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне. М., 1979

### **Afrika halklary**

Андрианов Б.В. Население Африки. М., 1964.  
Асоян Б.Р. Все ещё удивительная Африка. М., 1987  
Вольневич Я. Черный архипелаг. М., 1981.  
Иорданский В.Б. Звери, люди, боги: очерки африканской мифологии. М., 1991.  
Шпажников Г.А. Религии стран Африки. М., 1981

### **Amerika halklary**

Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М., 1974.  
Липунова Р.Г. Очерки по этнографии алеутов Л., 1975.  
Очерки общей этнографии Америки. М., 1957.  
Галич М. История доколумбовых цивилизаций. М., 1990.  
Американские индейцы: новые факты 4 интерпретации. М., 1996.  
Кнорозов Ю.В. Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.  
Рус А. Народ майя. М., 1986.  
Этнология в США и Канаде. М., 1989.

### **Ýewropa halklary**

Никишенков А.А. Из истории английской этнографии. Критика функционализма. М., 1986.  
Токарев С.А. История зарубежной этнографии. М., 1978.  
Пучков П.И. Современная география религий. М., 1975.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М.,1984.

Зелинин Д.К. Восточнославянская этнография. М., 1991.

Токарев С.А. История зарубежной этнографии. М., 1978.

Алексеев В. П. Приосхождение народов Восточной Европы. М., 1969.

Культура и быт народов Зарубежной Европы. М., 1967.

История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1983.

Славяне: этногенезе и этногенезе и этническая история. Л.1989.

### **Sibir halklary**

Историко-этнографический атлас Сибири. М.-Л.,1961.

История Сибири. Л., 1968.

Социальная организация и культура народов Сибири. М.,1974.

Этногенез и этническая история народов Севера.М.,1975.

### **Kawkaz halklary**

Волкова Н.Г. Этнические состав населения Северного Кавказа в XVIII-начале XX в. М., 1974.

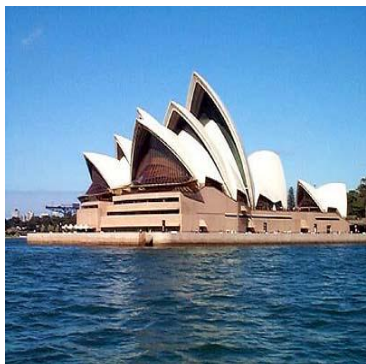
Гаджиева Х. Кумыки. М., 1974.

Культура и быт народов Северного Кавказа. М., 1968.

Хозяйство и материальная культура народов Кавказа. М., 1968.

## **Mazmuny**

Giriş.....	7-30
I-nji bap Awstraliýa, Okeaniýa halklary.....	30-42
II-nji bap Aziýa halklary .....	42-89
III-nji bap Afrika halklary..... ..	89-105
IV-nji bap Amerika halklary .....	106-115
V-nji bap Ýewropa halklary..... ..	115-132
VI-nji bap Sibir halklary.....	132-135
VII-nji bap Kawkaz halklary.....	135-141
VIII-nji bap Etnologiýa we sosial reallyk.....	141-143
Ulanylan edebiýatlar..... ..	143-147
Suratlar..... ..	149-168



Awstraliýa. Sidney



Awstraliýadaky  
kanýon



Okeaniýada ada



Kuk adalary



Awstraliýanyň aborigenleri.



N.N. Mikluho-Maklaý



Papuaslaryň jaýlary.



Papuaslar



Afrika tanslary



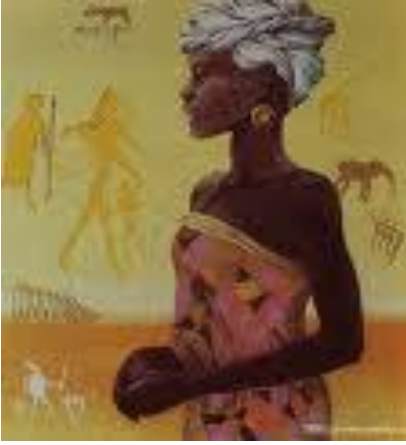
Sawanna



Afrika obasy



Müsür piramidalary



Afrikan zenany  
milli eşikte



Halyça



Afrika sanatlerinin görünüşleri



Günorta – Gündogar  
Aziýadaky gadymy  
ýadigärlik



Alynky Aziýa



Kiçi Aziýa



Hindistan. Täç-mahal



Aziya peýzajlary



Türkmenistanyň gadymy ýadygärlikleri



Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýanyň gadymy  
ýadygärlikleri



Merkezi Aziýa halklarynyň başgaplary



Merkezi Aziýanyň gadymy we häzirki zaman milli egin-eşikleri



Indeý serdary



Indeý aýallary



Indeý öýi



Indeýler



Eskimos aýaly.  
XX a. başy



Iglu jaýlary



Eskimos obasy



Birnäçe it goşulan  
eskimos ulagy



Eskimos maşgalasy



Eskimos aýallary  
milli eşiginde



Astek senenamasy



Senenama daşy



Astek piramidasy



Astek esgeriň heýkeli



Maýalaryň senenamasy



Gadymy maýalaryň  
jaýlary



Maýa buthanasy



Dag ýüzünde maýa  
heýkeli



Gadymy inkleriň nesilleri



Ink hudaýynyň şekili



Inkleriň ýaşan ýerleri



Indeýler milli eşiginde



Indeý "mokasin"  
aýakgaby



Indeý başgaby



Indeý „tipi“ öýi



Ýewropa milli eşikleri



Gadymy ýewropa jaýlary



Ýewropa senetleriniň görnüşleri



Türkmen milli  
şay-sepleri



Tahya



Türkmen milli aýal egin-eşikleri



Kawkaz milli egin-eşikleri